

श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ ॥ हरिः ॐ ॥ अथ नारायणाभिधं ज्योतिः प्रत्यह ध्यात शान्ति कृत ॥ कमला कमलानंदमंतः स्वातमुपास्महे ॥ ॥ १५ ॥
 ३ चंपदा न्युपादाय तेषां भाष्यपदैः सह ॥ कर्मः संवादिता मात्रं यथा धीतं यथा मति ॥ २ ॥ इह खलु संसारा कूपार पारो जिगमिषतां प्रार्थ
 नीयस्य भगवत्सादस्य तद्भानमंतरेणा संभवात्तदर्थं प्रवृत्ता अपि वेदा अप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिभ्यां न तत्कारणतामभुवते ॥ अतः तेषां
 गवत्परत्वं प्रकारप्रदर्शनार्थं कासां चिदृचां भाष्यं करिष्यन्नाचार्यः प्रारिप्सितस्या विद्वेन परिसमाप्तये प्रचयाय च नारायणप्रणामस्त
 श्रीमत्प्राज्ञमौलि प्रियतमहं नंदि शवासाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ नारायणं निखिलपूर्णगुणार्णमुच्चैस्तूर्यामितद्युतिमशेष
 निरस्तदोषं ॥ सर्वेश्वरं गुरुमजेशानंतप्रणम्य वक्ष्याम्युगर्थं मति तुष्टिकरं तदस्य ॥ १ ॥ श्रीवेकदेशाय मंगलं ॥ ६४
 वने कुर्वन्प्रयोजनं च दर्शयति ॥ ॥ नारायणमिति ॥ ॥ अनवधारितस्वरूपस्य प्रणामस्तवनायोगात्स्वरूपावधारणस्य चलक्षणेन
 विना संभवान्नारायणस्य लक्षणमाह ॥ निखिलेति ॥ निखिलाः निःशेषाः पूर्णाः प्रत्येकं ते च ते गुणाश्च ॥ अर्ण इत्युदकनामततो
 मत्वर्थेति धिता इति उ प्रत्ययः निखिलपूर्णगुणैः अर्णः समुद्र इव निखिलपूर्णगुणार्णः तं ॥ ते के गुणा इत्यतो ले शो न दर्शयति ॥
 उच्चैति ॥ अमिताश्च ते सूर्याश्च सूर्यामिताः ॥ कजाराः कर्मधारय इति विशेषणस्य परनिपातः ॥ उच्चैः सामंस्त्येनाविर्भूतप्रकाशा

135

५

श्रीमदानन्दतीर्थप्रणामः

गुरुभाष्यम्

सटीकम्

माध्वसाम्प्रदायी ग्रंथः

२

नन्वगूमादिप्रतिपादनपराणाम् चान्याख्यानादिकं कथं नारायणस्यातिनुष्टिकं । सकलवेदानां मुख्यतो भगवत्प्रतिपत्तिहेतुत्वात् ॥ कुत एतदि
त्यत आह ॥ ॐ मिति ॥ असौ परमेश्वरः ॐकारार्थः तावत् केन निमित्तेन ॥ अत्रोषगुणाधार इति ॥ इति शब्दो हेतौ ॥ यथोक्तं ॥ ॐ तत्त्ववाची
द्योकार इति ॥ कुत इत्यतश्चोक्तं मन्त्रेणेति ॥ ॐकारो ह्यत्रोषगुणाधारत्वं वक्ति ॥ तथा भूत तत्त्व परमेश्वर एवेति स एवोकारार्थः ॥ किंच नाराय
णशब्दो हि भगवति प्रसिद्धः ॥ स च तस्य गुणप्राप्तिर्वाची ॥ तत्समाख्यानादोकारोऽपि तत्पर इति निश्चीयत इत्याह ॥ ॥ नारायणोऽयं सावि

जो ॐ मन्त्रोषगुणाधार इति नारायणस्य सौ ॥ पूर्णो भूतिवरो नंतस्त्वरवद्याहृतीरितः ॥ २ ॥ ७ ॥

ति ॥ किं मतो यद्येवमित्यत आह ॥ ॥ पूर्ण इति ॥ ॥ यद्यस्मादेवमोकारार्थस्तस्माद्वाहृतीरितः स एव । प्रयावार्थो व्याहृत्य इति वचनात् ॥
किं निमित्तं । यद्यस्मात्पूर्णो भूतिवरो नंतस्त्वरवश्च । तस्माद्वाहृतीरितः । भूत्वहौ । बहुः पूर्णतया मित्युक्तत्वात् ॥ भवतेः क्विपि पूर्णत्वाद् ॥
भूत्या ऐश्वर्येण वरः । महेश्वर्यवानिति भुवः । भवते रौणादिकोऽप्रत्ययः । वरशब्दस्यांतलोपश्च । निरुक्तत्वात् । यथोक्तं । वर्णागमो वर्णविष
यश्च तथा परो वर्णविकारनाशो ॥ धातोस्तदर्थो ति शयेन योगस्तु च्यते पंचविधं निरुक्तमिति ॥ स्तुतो भन वः स्तुत्वं यस्य शोभनता च
स्तुत्वं स्थानंततमेति ॥ अनंतस्त्वरत्वात् स्तु वः स्वरिति पाठे निरुक्तत्वात् उकारलोपः । शब्दस्वभावा दव्ययत्वं ॥ ॥ २ ॥ ॥

धातोर्मस्तदर्थः स चासावर्थश्चेति तदर्थः प्रसिद्धोऽर्थस्तं अतिशयेनातिशयित्वा अतिक्रम्येति यावत् ॥ योगः अन्यार्थेन योगः अन्यार्थवर्णनं प्रसिद्धार्थतिरिक्तार्थोत्तरवाचितमित्यर्थः यथा भिद्यतो
विदारणं धर्मत्वेति संयुक्तयोरोष्ठ विलसत् ॥ धातूनामनेकार्थत्वादन्यत्वमेवार्थतया स्वीक्रियते ॥ संश्रयोपि । भवेद्दर्पागमाहं संसिंहो वर्णविषयं यात् ॥ यदोत्सावर्ण्येति वर्णनात् ॥ लुप्तोऽस्ति ॥

आस

२

किंतथापीत्यत आह ॥ गुणैरिति ॥ यस्माद्वाहृतीरितस्तस्मात्स एव गायत्र्यर्थ ईरितः ॥ व्याहृत्यर्थत्वाद्वायत्र्याः । केन निमित्तेन ॥ गुणैस्तत इति त
त् । सजियजितनिभ्योऽदिति तनोर्जप्रत्ययः ॥ योग्यतया गुणानां संबंधः । प्रसविता जगतोजनक इति सविता । षड् प्राणिप्रसव इत्यस्मा
त्तच्च ॥ वरणीयो भजनीय इति वरेण्यः । वृज् एण्य इति वृणोतेः कर्मण्येण्यः । गुणोन्नतेर्हेतोर्वरणीय इति वरेण्यशब्दोऽर्थो हेतुहेतुमद्गुणो

गुणैस्ततः प्रसविता वरणीयो गुणोन्नतेः ॥ भारतिज्ञानरूपत्वाद्गुणोऽर्थो योऽखिले जनेः ॥ ३ ॥

दर्शितः ॥ भादीभिः ॥ रतिः क्रीडा ॥ गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वाद्गुणैर्ज्ञानार्थता ॥ भादीप्तो । रमुक्रीडायां ॥ गमूगुतो । धातुसमुदायादस्त्वन ॥ उणादयो ब
हुलमित्युक्तत्वात् ॥ अदिभूभ्यां डुतजितियथा ॥ अस्मन्नत्ययसंनियोगेन भाते हस्वता ॥ रमेर्गमेऽहिलोपः ॥ देवशब्दस्त्वनत्र व्याख्यास्यते ॥
धीमहीतात्यर्थं ध्येय इति ॥ ध्यायतेः संप्रसारणं विकरणलोप आत्मनेपदं च छान्दसं ॥ व्यस्यो बहुलमिति वचनात् । अखिले जने रिति बहुवचनार्थः ॥ ३ ॥

३

तृतीयपादतात्पर्यप्रेरक इति ॥ न इति बहुवचनप्रयोगादशेषेत्कृतं ॥ चूद् प्रेरणे इत्यस्माद्धे दृ ॥ एवं योजनेनोस्माकं अशेषजीवानां धियो बुधीः प्रचे-
दयात् प्रेरयेत् ॥ तस्य सवितुर्देवस्य नारायणस्य ॥ तत्तु गुणेस्ततः ॥ तस्मादेव वरेण्यं ॥ भारती ज्ञानरूपत्वाद्गोर्नृपंधीर्महि चिंतयाम इति ॥ गायत्र्यर्थत्वे
विभगवतः किमायातं प्रकृत इत्यत आह ॥ स इति ॥ यतो गायत्र्यर्थस्तस्मात्स हरिरेव पौरुषेः स्तुते ॥ ईरितः प्रतिपादितः ॥ गायत्र्यर्थत्वात्तस्य न

प्रेरको शेषबुधीनां स गायत्र्यर्थ ईरितः ॥ स पूर्णत्वात्पुमान्नाम पौरुषेः स्तुते ईरितः ॥

स एवाखिल वेदार्थः सर्वशास्त्रार्थ एव च ॥ स एव सर्वशब्दार्थः ॥ ॥ श्रीरामप्रसीद ॥

च पुरुषस्तुते पुरुषः प्रतिपाद्यो न विष्णुरिति वाच्यं ॥ यतः पूर्णत्वात्पुमान् पुरुषो नाम ॥ स एव पृथालन पूरणयोः ॥ अस्मात्पुरुः ॥ कुषनितिकुषत्र
त्ययः ॥ उदोष्टम पूर्वस्थेत्यनेन ऋकारस्योकारः ॥ तथापि किमित्यत आह ॥ स एवेति ॥ यतः पुरुषस्तुतो भिगवांस्तस्मात्स एवाखिल वेदार्थः ॥
पुरुषस्तुतार्थत्वात्तेषां वेदार्थत्वात्स एव सर्वशास्त्रार्थश्च ॥ स्मृतीनां श्रुतिमूलकत्वात् ॥ ततश्च स एव सर्वशब्दार्थः ॥ तेषां वैदिकत्वादित्येतद्व्युत्पत्तिसंगतं

व्यास

३

श्वते सूर्यामिताश्वतेषां द्युतिरिव द्युतिर्यस्यासौ तथोक्तः ॥ यद्वा उच्चाश्वते सूर्याश्वतैरमिताः अपरिच्छिन्ना द्युतिर्यस्येति व्याख्येयं ॥ लक्षणोत्तर-
माह ॥ अशेषेति ॥ अशेषेणानिरस्ताः दोषा यस्मात्सोशेषनिरस्तदोषस्तं ॥ लक्षणद्वयं केवलव्यतिरेकिणा साधनी नृमिति भावेनाह ॥
सर्वेश्वरमिति ॥ अस्वतं नस्य प्रपंचस्य श्वरेण भाव्यमिति प्रसिद्धमेव ॥ ऋक्प्रतिपाद्यतयानतं गुरुत्वेनापिनमति ॥ गुरुमिति ॥ तदुपपादयति ॥
अजेति ॥ ऋगर्थं वक्ष्यामीत्यनेन संनिधापितमृगर्थस्य वचनं श्रवणं ज्ञानं च तदिति परामृशति ॥ यस्मात्तद्वगर्थवचनादिकमस्य नारायण-
स्यातिनुष्ठिकरं तस्मात् ॥ तदस्येत्येकं वापदं ॥ तस्योक्तलक्षणस्य ॥ अस्य प्रतिपिपादयिषिततया बुधिसन्निहितस्येति ॥ नन्वेवं चेत्क-
थं कृतनारायणनुतिप्रणामस्यापि भाष्यकारस्य वक्ष्याम्यृगर्थमिति प्रतिज्ञानपारंगतेति ॥ मैवं भोः ॥ उक्तमेतत् ॥ कासां चिह्नं चामेव व्या-
ख्याप्रतिज्ञातेति ॥ अतएव ह्यपक्षत्रयमिति परमेश्वरस्य भयादिदोषसमाधिकराहिसंतत्प्रसादादुयाभावलक्षणं मोक्षं च प्रतिपादयं-
तीं सर्वशास्त्रोपसंहाररूपा मृचं व्याख्याय समापितोऽयं ग्रंथः ॥ प्रसिद्धं धनमेव हीत्युत्ते मांगलिकं पुदं चोपनिबध्य ॥ असमस्तव्याख्याप्र-
तिज्ञास्तचनाय मध्य एवैकोवर्गे निव्याख्यातः ॥ न किमिहिरित्यादिव्याख्यानप्रकारशिक्षणं चैतमेवार्थं प्रकाशयतीति ॥ ३ ॥

वेदांतराद्विशेषतः कथमुच्यते परमेश्वरपरत्वमिति तत्प्रकारमाह ॥ य इति ॥ यो वेदानां नाम धा एक एवेति श्रुत्याऽग्न्यादिदेवनाम्नां तद्गतत्वेन भगवद्वाचित्वेन कारणेन ऋचां तद्गतत्वेन विशेषतः स्पष्टत्वाद्विशेषेणाप्युक्तं ताहरेरिति ॥ इदमुक्तं भवति ॥ वेदतस्तत्परत्वापातातः कर्मादिप्रतिपत्तिपरस्य भगवत्परताज्ञानं मंदानां दुःशकं भवति ॥ ऋचां त्वग्नादिगुणवर्णनपराणामग्न्यादिनाममात्रस्य भगवद्वाचित्वज्ञानमात्रेण भगवत्परत्वावधारणं संकर इति तासां विशेषतः परमेश्वरपरत्वमुच्यते इति ॥ तदुक्तं ॥ ऋचस्तु विशेषतः

यो देवानामिति श्रुत्या देवनाम्नां विशेषतः ॥ स्पष्टत्वात्तद्गतत्वेन तत्राहायेऽग्निनामकं ॥ अग्रणीत्वं यदग्नित्वमित्येनामत

इन्द्रादिनामवतो विष्णोर्गुणानज्ञानामपि प्रकाराशयेतीति प्राणेनारायण एवेति विद्यादिति ॥ एवमुक्तं व्याख्यानमुपपाद्याद्यस्तु स्य तात्पर्यं तावदाह ॥ तत्रेति ॥ तत्र ऋक्ष ॥ अग्रे प्रथमं सूक्ते ॥ अग्निनामकं भगवंतं ॥ आह प्रतिपादयति वेदः ॥ अग्निनामवतः प्रथमप्रतिपादने को हेतुः इत्यत आह ॥ अग्रणीत्वमिति ॥ यद्यस्मादग्रणीत्वं अग्नित्वमग्निशब्दाभिधेयं इति तस्मात्तन्नाम अग्निनाम ॥ अग्रे प्रथमं सूक्तं युक्तं भवेत् ॥ सद्यग्रणीनामि ॥ यस्तस्यादावग्रे वर्तते ॥ तथा त्वं चेश्वरस्याग्निशब्दोक्तिः ॥ अतस्तन्नामैवाग्रे सूक्तिरुपप

व्यास

अत्र ह्यसंमतिमाह ॥ एवमेवेति ॥ अनेनैवाभिप्रायेणाग्निशब्दमादिं कृत्वा भगवान्वा दरायणः सर्वशब्दानामीश्वरपरतयानिरुक्तिमाह ॥ तदेव कुत इत्यत आह ॥ यथैवेति ॥ यथा येन प्रकारेण निरुक्तौ कृतायां ॥ इति भगवतः प्रतिज्ञावाक्येनाग्निशब्दमादिं कृत्वा निरुक्तमाहेति ज्ञायत इत्यर्थः ॥ नहि भगवतो यादृच्छकी प्रकृतिः ॥ नाप्येतद्दिहाय निमित्तांतरकलने प्रमाणमस्ति ॥ यत एवमग्निशब्दस्य प्रथमत्वमुपप

एवमेवाह भगवान्निरुक्तं वा दरायणः ॥ यथैवाग्न्यादयः शब्दाः प्रवर्तन्ते जगदने ॥ यथानि रूक्तिं वक्ष्यामो ज्ञानिनां ज्ञानसिद्धये ॥ इति तेन ॥

नन्तेन कारणेन ॥ तत्राहायेऽग्निनामकमिति संबंधः ॥ एवमुत्तरत्रापि सूक्तादिक्रमनियमे कारयानि विशेषशास्त्रबलेन ज्ञातव्यानीति प्रदर्शनार्थमिदमुक्तं ॥ चिरंतननिरुक्ताद्यनुसारेण प्रवृत्तेऽस्मद्व्याख्यानेऽवर्चीननिरुक्तादिविसंवादो नादरणीय इत्यनेन सूचितं भवति ॥ ६१ ॥

ऋग्वेदश्चित्रविधो भवति ॥ त्रिविधः खलु वेदार्थः ॥ एकस्तावत्प्रसिद्धाद्यादिरूपः ॥ अपरस्तदंतर्गतैश्चरलक्षणः ॥ अन्यो ध्यात्मरूपस्तत्रितय
परं चेदं भाष्यं ॥ तत्राग्निमील इत्याद्यामृचं व्याचक्षणे ॥ अग्निशब्दो यमिति ॥ अयमादितः प्रयुक्तो अग्निशब्दो ग्रेस्तदंत
र्गतहरेश्च ॥ बाह्ययज्ञेऽध्यात्मं च हरेर्ज्ञानयज्ञे मुख्यं मुख्यत्वाभ्यां ॥ अग्र एव अशेषपूज्येभ्यः पूर्वमेव ॥ अभिपूज्यतां अभिपूज्यत्वं आह
तिसंबंधः ॥ अग्रशब्दात्सप्तमीसमर्थादभिपूज्य इत्यर्थे तद्धितो निप्रत्ययः रशब्दलोपश्च ॥ तथाग्र्यत्वं ॥ अग्रे भवत्वं ॥ उत्तमत्वं ॥ पूर्ववद्
अग्निशब्दो यमग्र एवाभिपूज्यतां ॥ अग्र्यत्वमग्रनेतृत्वमत्तिमंगागनेतृतां ॥ आह ॥ ६७ ॥

कार्ये निप्रत्ययोरशब्दलोपश्च ॥ तथा अग्रनेतृत्वं प्रथमप्रवर्तकत्वं ॥ अग्रशब्दोपपदान्नयतेः कर्तरि डिप्रत्ययः ॥ उपपदरशब्दलोपश्च ॥ त
था अत्ति अतृत्व ॥ धातुनिर्देशो यं ॥ तेन तदर्थस्य कर्तृलक्ष्यते ॥ बहिः संहर्तृत्वं हविषोत्तत्वं च ॥ अध्यात्मं विषयाणां ॥ अत्तैः कर्तरि नि
प्रत्ययो दस्य च गः ॥ तथांगनेतृतां ॥ अध्यात्मं विष्मोरग्नेश्च सर्वशरीराणां प्रवर्तकत्वं ॥ अंगशब्दोपपदान्नयतेः डिप्रत्यय उपपादा
नुस्वाराकारलोपश्च ॥ तथांगनेतृतां ॥ स्वतो न गच्छति न प्रवर्तकत्वं ॥ पूर्ववन्निरुक्तिः ॥ नेतृशब्दस्तु नेतः ॥ तेन द्वितीया समासः ॥ ॥

व्यास

एवमनुमानेन परमेश्वरस्य सर्ववेदार्थत्वं प्रसाध्य श्रुत्यापि साधयति ॥ इत्याहेति ॥ इति ॥ एतमुक्तमर्थं ॥ परमेश्वरस्य सर्ववेदार्थत्वं ॥ ता
वा एताः सर्वाः क्रुचः सर्ववेदाः सर्वयोषा एकेव व्याहृतिः प्राण एवेति ॥ परा उत्कृष्टा ॥ विस्पष्टवादि नीति यावत् ॥ उपनिषदप्याह ॥ अ
नेनैव मंत्राणां कर्मणि विनियुक्तानां विवक्षितार्थत्वेना व्याख्येयत्वमित्यपि निरस्तं ॥ नन्वेवं सर्ववेदानां भगवत्सत्त्वाद्यस्य कस्यापि वे

इत्याहोपनिषत्परा ॥ तावा एताः क्रुच इति विशेषेणाप्युगर्थतां ॥ ६८ ॥

दस्य व्याख्यानादिकं तस्य तुष्टिकरमिति किमृचामेव व्याख्यानेनेत्यत आह ॥ विशेषेणेति ॥ सर्ववेदा इत्युक्त्वा यदृच इति पुनरभिध
त्ते तेन जानीमो विशेषेणाप्युगर्थतामीश्वरस्याहोपनिषदिति ॥ अन्यथा तद्वैयर्थ्यात् ॥ अतस्तद्व्याख्यानादिकं तस्याति तुष्टिक
रमितितदेव क्रियत इति ॥ तावा एताः क्रुच इतीत्यस्यादृत्त्या योजनीयं ॥ ॥

तत्कथमित्यत आह ॥ अग्निसंस्थेनेति ॥ ॥ ऋत्विक् । परमेश्वरः सन्निहित इत्येव ॥ होतरि पुनरत्र स्तुत्येनाग्निसंस्थेनैव रूपेणेति विशेषेण होतृसंस्थता ॥ अनया च विवक्षयान पुनरुक्तिरिति ॥ एतदपि कुत इत्यत आह ॥ यत इति ॥ होतृ देवता सन्धतो ग्निर्होतरि स्थितो तो ग्निसंस्थेन रूपेण होतृसंस्थता युक्तेत्यर्थः ॥ एवं विष्णो होतृशब्दं व्याख्याया ग्नौ व्याख्याति ॥ यत इति ॥ अतो होतो व्यत इति शेषः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ तथेयं वाक् सोममग्निः सहोतेति ॥ ऋग्वेदिनो हि होतृत्वापेक्षिणो होतृसंस्थस्यास्य स्तुतिर्युक्ता ॥ अध्यात्मं होतृशब्दं व्याख्याति ॥ इन्द्रियेति ॥ यद्यस्मादिन्द्रियारब्धमग्नि

अग्निसंस्थेन रूपेण यतो ग्निर्होतृदेवता ॥ इन्द्रियाग्निषु चार्थानां यद्योता होतृनामकः ॥ रतिधारकोत्तमत्वात्तुरन्तधातम ईरितः ॥ ७ ॥

षु अर्थानां तत्तदिन्द्रियविषयलक्षणानां हविषां होता हरिः ॥ तस्माच्च होतृनामकः ॥ भोगप्रदस्य स्तुतिः कर्तव्यैव ॥ परमस्वरत्नाच्च तस्य स्तुतिः स्रवार्थिनां युक्तेति रत्नधातमशब्दं व्याख्याति ॥ रतीति ॥ रमतेर्भावे क्तप्रत्ययः ॥ रत्नं रतिं धत्त इति रत्नधाः ॥ आतोमनि च्च नि च्च नि पश्चेति विच ॥ अतिशयेन रत्नधारत्नधातमः ॥ नवा एकेनाक्षरेणा छंदां सि विभंतीति वचनात् न छंदोर्भगः ॥ यद्यपि रत्नशब्दो धननाम रूपठितस्तथापि तदपरित्यागेन अर्थान्तरस्योक्तत्वात् न दोषः ॥ ९ ॥ ७ ॥

यास

आचारोप्यस्तीत्युच्यते ॥ अग्निः पूर्वोभिः ॥ स पूर्वैः ॥ सः अग्निः ॥ तद्गुतो ध्यात्मगतो हरिश्च ॥ पूर्वोभिः पूर्वैः ॥ बहुलं छंदसीति भिसंस्त्वाभावः ॥ अतीतैः नूतनैः नूतनशब्दो अधपर्यायः ॥ ततः सायं चिरमिति तनः ॥ वर्तमानैः ॥ उत्तराद्युदेयैः ॥ आगामिभिरपि ॥ लृटः सद्देस्यत्र योगविभागे नाकारोऽप्युद्देशो व्याख्यायते एवं सर्वैः ॥ ऋषिभिः ॥ विज्ञानादिशिष्टज्ञानवत्त्वाद् षिनामकैर्देवादिभिः ॥ ईउयः स्तुत्यः ॥ ऋषज्ञान इत्यस्मात्किप्रत्ययः ॥ स्तुतश्च सोमो

अग्निः पूर्वोभिः ऋषिभिरीउयो नूतनैरुत ॥ स देवा एह वक्षति ॥ २ ॥ ॥ अग्निः ॥ पूर्वोभिः ॥ ऋषिभिः ॥ ईउयः ॥ नूतनैः ॥ उत ॥

सः ॥ देवान् ॥ आ ॥ इह ॥ वक्षति ॥ ॥ २ ॥ ॥ स पूर्वैर्नूतनैरेवैर्विज्ञानादृषिनामकैः ॥ ईउयो देवादिभिः सर्वैः स च देवानिहानयेत् ॥ २ ॥

रिहतेषां बाह्ययज्ञे देवान् ॥ हविर्भुजः ॥ आवक्षति ॥ आनयेत् ॥ ज्ञानयज्ञे चेंद्रियदेवान् ॥ तेषां विशेषेणोपकारिणः कुरोति ॥ दीर्घादिदिसमानपा इत्यतो देवानिति नकारस्य रुः ॥ आ इ स्मृपसर्गस्य व्यवहिताश्चेति व्यवहितेन वक्षतीत्याख्यातेन संबंधः ॥ एवमुत्तरत्रापि तात्पर्यं ॥ वक्षतीति वहते लृट् ॥ वहति नयस्योः प्रापणार्थत्वात् लृट् ॥ लिङ् ॥ थै लृडिति लिङ् ॥ थत्वादानयेदित्युक्तं ॥ ॥ २ ॥ ॥ श्रीहरये नमः ॥ ॥ ७ ॥

किंच ॥ अग्निनारयिं ॥ तेनैव । स्तोता ॥ स्तुतेनैवाग्निना तत्प्रसादेन ॥ रयिं बाह्यधनादिकं ॥ अध्यात्मं विद्यात्मकं वित्तं ॥ अभवत्प्राप्नोति ॥ अनेन
पोषमेवेत्येवशब्दस्याग्निनेत्यनेनापि संबन्धः सञ्चितः ॥ अश्ववदिति अश्वो ते व्यक्तिकर्मणो लउथे व्यत्ययो बहुलमिति पंचमोलकारः ॥
परस्मैपदं च ॥ स बहुलं लेटीति बहुलग्रहणात्सि बभावः ॥ प्राप्तस्य तस्य वित्तस्य ॥ दिवेदिवे । दिवसेदिवसे नित्यमिति यावत् ॥ पोषमेवपु

अग्निनारयिर्मभवत्योषमेवदिवेदिवे ॥ यशसं वीरवत्तमं ॥ ॥ ३ ॥ ॥ अग्निना ॥ रयिं ॥ अश्ववत् ॥ पोषं ॥ एव ॥ दिवेदिवे ॥ यशसं ॥
वीरवत्तमं ॥ ३ ॥ तेनैव रयिमाप्नोति वित्तं विद्याधनात्मकं ॥ दिवसेदिवसे नित्यं पुष्टिमेव न हीनतां ॥ यशश्च पुत्रसंयुक्तं वीर्यवत्तममेव वा ॥ ३ ॥

ष्टिमेव प्राप्नोति ॥ न पुनर्लोकि वधीनतामित्येवशब्दव्यावर्त्यकथनं ॥ किंच यशसं ॥ यशश्च ॥ आप्नोति ॥ यशः शब्दादमोः लुक् ॥ पुष्टिं गत्वा छांदसं ॥ कथं
भूतं ॥ वीरवत्तमं ॥ वीरः पुत्रः सोस्मिन्निति वीरवत् ॥ अतिशयेन वीरवदिति वीरवत्तमं ॥ पुत्रेण सम्यग्युक्तं ॥ सामर्थ्यात्सम्यक्तापुत्रविशेषणं ॥ इदं बा
ह्ये ॥ अध्यात्मवीरशब्दो भावप्रधानः ॥ वीरवत्तमं यशः ॥ वीर्यवत्तमं ज्ञानं स्वरं च अभवत् ॥ एवेति बाह्यपुष्टिद्वयावृत्तौ ॥ वेति व्यवस्थितो विकल्पाः ॥ ३ ॥

व्यास

७

अग्निमील इत्यस्य व्याख्यानं ॥ तं स्तोमीति ॥ इउस्तुतो ॥ ऋक्ष उत्यलः प्रायेण । कुतः पुरोहितं । पुरः पूर्वमेव अनादित एवहितं । प्रतिसंबध्यपेक्षया
मशेषस्येति शेषोक्तिः । चतुर्थेथे बहुलं छांदसीति चतुर्थेथे पृष्टी ॥ प्रभुमित्युदात्तस्वरार्थः ॥ उदात्तस्योच्चतार्थेति हि वक्ष्यति । हितो हि स्तुत्यो भव
ति । किंच यशस्य ॥ ऋत्विज ॥ जातावेकवचनं ॥ यज्ञानां बाह्यानां आध्यात्मिकानां च ऋत्विजं ॥ तत्कथमित्यत आह ॥ ऋत्विङ् यामकत्वेनेति ॥ तदधीन

ॐ अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं ॥ होतारं रत्नधातमं ॥ ३ ॥ ॥ अग्निं । इहे । पुरः । हितं ॥
यज्ञस्य । देवं । ऋत्विजं ॥ होतारं । रत्नधातमं ॥ ३ ॥ तं स्तोम्यशेषस्य पूर्वमेवहितं प्रभुं ॥ ऋत्विङ् यामकत्वेनेति ॥
न यज्ञानामृत्विजं सदा ॥ द्योतनादि जयात्कत्वा स्तुत्या व्यवहृतेरपि ॥ गत्यारसा च देवारव्यहोतृसंस्थविशे

त्वादर्थवदिति सूत्रात् ॥ अध्यात्ममिंद्रियदेवा ऋत्विजः ॥ कर्मगत्वा दृचां ऋत्विग्व्याक्यतया चात्मनो नियामकस्य ज्ञानप्रदस्य स्तुतिरूपपन्नैव । किंच देवं
द्योतनादि जयात्कत्वा व्यवहृतेरपि गत्यारसा चेति ॥ द्योतनादेः कर्तृत्वात् ॥ तथा स्तुत्या स्तुतिकर्मत्वात् ॥ देवं ॥ दीव्यते द्योतनादर्थकर्तरि पचाद्यच् ।
स्तुत्यर्थकर्मणि घञ् ॥ गुणाधिको हि स्तुत्यः स्यात् ॥ किंच होतारं ॥ होतृसंस्थं ॥ ऋत्विजमित्युक्तत्वाद्योतारमिति पुनरुक्तिरित्यत आह ॥ विशेषत इति ॥ छ

अग्निर्होता ॥ सोऽखिलः ॥ सः अग्निः ॥ होतेति पूर्ववत् ॥ कवित्वे ॥ अखिलग्रहणे ॥ सर्वज्ञानाय ॥ क्रतुः प्रज्ञायस्यासौ कविक्रतुः ॥ सद्भिर्गुणैस्ततः सं
ततः ॥ अखिलं विश्वं यमयति चेति सत्यः ॥ सद्भावे साधुभावे चेति बचनात्सच्छब्दो गुणवाची ॥ तदुपपदान्नोतेऽकिं प्रत्ययोऽिच्च ॥ यमेश्वरः ॥ सच्चा
सौम्यश्चेति सत्यः ॥ यमयतीति स्वार्थोऽपि च ॥ चित्रमद्भुतं ॥ श्रवः कीर्तयिष्यासौ चित्रश्रवाः ॥ अतिशयेन चित्रश्रवाः चित्रश्रवस्तमः ॥ अग्न्यकी

अग्निर्होता कविक्रतुः सत्यश्चित्रश्रवस्तमः ॥ देवो देवेभिरागमत् ॥ ॥ ५ ॥ ॥ अग्निः होता ॥ कविक्रतुः ॥ सत्यः ॥ चित्रश्रवस्तमः ॥ देवः ॥
देवेभिः आगमत् ॥ ५ ॥ १ ॥ सोऽखिलग्रहणप्रज्ञः सद्गुणैः संततोऽखिलः ॥ यमयत्यग्न्यकीर्तनामुत्तमो विबुधैः सह ॥ आगताखिलभक्तानां पूजास्वी
कारतत्परः ॥ ५ ॥ ॥ १ ॥ ॥

तत्रानां पुरुषाणां मध्ये ॥ उत्तम इति यावत् ॥ देवः पूर्ववत् ॥ एवं भूतो भगवान् ॥ देवेभिः विबुधैर्यज्ञभुम्भिरिन्द्रियाभिमानिभिश्च ॥ देवैः सहैव ॥ य
ज्ञस्थानं भक्तशरीरं च प्रति ॥ आगमत् ॥ सार्वकालिको लुङ् लेङ् ॥ आगता भवति ॥ तत्र विशेषतः सन्निहितो भवति ॥ अखिलभक्तानां बा
द्याध्यात्मिकपूजास्वीकारे तत्परः सन्निहितोऽर्थः ॥ आगमनेन ह विराद्याश्रमा किं तु भक्तप्रियमतमेति शेषः ॥ ५ ॥ ॥ १ ॥ ॥ श्रीरामायनम् ॥

व्यास

६

यदंगदाशुषे ॥ यजमानाय ॥ प्रियसंबोधने अंगशब्दः ॥ योग्यतया सत्संबंधः ॥ अंगसप्रिय ॥ अंगिरसः अंगानां रसः ॥ सर्वशरीराणां प्रेरकः ॥ पूर्वप
दस्येकारः उत्तरपदस्य लोपश्चछादसः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ एतमुवांगिरसं मन्यते गानाय इदं सस्तेनेति ॥ अग्नेत्वं ॥ दाशुषे यजमानाय ॥ दाशुषे दाने ॥
दाश्वान्सा क्वान्मीढाश्चेति निपातनात् ॥ भद्रं करिष्यसीति यत् ॥ सनर्थं लुङ् ॥ भविष्यद्विषयत्वेन साम्यात्कर्तुं मिच्छसीति यत् ॥ तदिच्छा रूपमीह
नं ॥ तवेत् तवेव सत्यं ॥ अवितथं ॥ अस्माद्दंदास्यामीति छसिचेदास्यस्येव ॥ यत्करिष्यसि तत्सत्यमिति यथास्थितयोजनार्थानेत्कृतिः स्यात् ॥ यजमा
यदंगदाशुषे त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि ॥ तवेत् सत्यमंगिरः ॥ १ ॥ ॥ यत् ॥ अंग ॥ दाशुषे ॥ त्वं ॥ अग्ने ॥ भद्रं ॥ करिष्यसि ॥ तवेत् ॥ इत् ॥ तत् ॥ ससं ॥ अंगिरः ॥ १ ॥
यजमानाय यद्भद्रं कर्तुमिच्छसि सप्रिय ॥ तच्चेष्टयेव कर्माणि वर्तयित्वा तदीह नं ॥ तवेव सत्यमंगानां रसं यद्वह्निर्गोहरिः ॥ अंगिरा अंगिरः पुत्रोऽप्यतोऽग्निरभवत्
नः पूजयति ॥ स्वयं फलं ददातीत्येवं विनिमयमात्रं न भवतीति भावेनोक्तं ॥ तच्चेष्टयेति ॥ वर्तयित्वा यजमानेनेति शेषः ॥ पूजादिकर्मणां प्रवर्तकोऽपि त्वमे
वेति ॥ अनेनांगिरः शब्दप्रयोगस्य प्रयोजनमुक्तं भवति ॥ अंगानां रसेऽध्यात्मव्याख्यानं बहिर्विष्णो योजयति ॥ यदिति ॥ यद्यस्माद्वह्निर्वह्निग
तः तस्मादंगिराः ॥ वह्निगतत्वेऽपि कथमंगिरा इत्यत आह ॥ अंगिरः पुत्र इति ॥ यतः कारणात् क्वचित्काले अग्निः अंगिरसः पुत्रः अंगिराः पुत्रो
यस्येति वाऽभवत् ॥ तेनांगिराः कार्यकारणशब्दानां साकर्यदर्शनात् ॥ तद्वतोऽपि तदधीनत्वादर्थवदित्यंगिरा इति ॥ अनेनाग्रावपि व्याख्यातं ॥ १ ॥

उपत्ता ॥ अत्रवस्तरिति पदं तावदनुच्य व्याचष्टे ॥ वस्तुर्दिनं इति ॥ अहरित्यर्थः ॥ हे अग्ने धिया ॥ बुध्यादिभिर्गुणैः ॥ अल्मा अपीति शेषः ॥ वयं ॥ दिवे दिवे ॥
दिवसे दिवसे ॥ तत्रापि दोषावस्तः ॥ अहोरात्रं स देतियावत् ॥ नमो भरतः ॥ अध्यात्मं मनसा ॥ बहिकर्म वाग्भ्यां ॥ त्वन्नम संभराः ॥ नमनं नमः ॥ सं
बिभ्रतीति संभराः ॥ तव नमनं सं बिभ्राणाः सतः ॥ उच्च उगं ईश्वरमपित्वात्वां ॥ उपेमसि ॥ उपयाम ॥ इदं तो मसीति इत् ॥ शरणं ब्रजेम ॥ बुध्येति पद

उपत्ताग्ने दिवे दिवे दोषावस्तुर्धिया वयं ॥ नमो भरत एमसि ॥ २ ॥ उप ॥ त्वा ॥ अग्ने ॥ दिवे ॥ दिवे ॥ दो
षावस्तः ॥ धिया ॥ वयं ॥ नमः ॥ भरतः ॥ आ ॥ इ ॥ मसि ॥ वस्तुर्दिनमहोरात्रमभीष्टप्राणिनां सदा ॥
अल्मा अपिवयं बुध्यात्वा मुच्च उगमीश्वर ॥ उपयाम मनः कर्म वाग्भिस्त्वनम संभराः ॥ २ ॥

सामर्थ्यादल्मा अपीति शेषे वक्तव्ये स्तुतिस्तिस्रसिध्यर्थ ईश्वरत्वा दुच्च उगं त्वामपीत्यपिशेषो वक्तव्यो भवति ॥ धिया ॥ उपेमसीत्य
पि संभवे गुणाधिक्यत्वाभाय शेषोक्तिः ॥ महागुणस्य शरणं प्राप्तौ साधनहीनश्चैकथं शरणं याया इत्यतः प्राक्तनमंगे सेत
दत्राप्याहुष्य व्याख्यातं प्राणिनामभीष्टेति ॥ केवलं भक्त्यतिवशाच्छरणमुपयामेति ॥ २ ॥ ॥ श्रीलक्ष्मीवे कंदे शायमंगलं ॥

व्यास

एवं स्तुते रूपपत्तिं तच्चेनोक्तास्तोति ॥ ॥ अग्नेयं ॥ यं यज्ञं ॥ हे अग्ने ॥ त्वं ॥ यं ॥ अध्वरं ॥ यज्ञमिति पृथग्वचनादध्वनिरतं ॥ अमं ताडु इति उ३ ॥ विधिमा
र्गस्थितं विहितप्रकारेणानुष्ठितं ॥ यज्ञं बाह्यं ॥ आंतरं च ॥ विश्वतः विश्वस्मिन्काले ॥ सदैव ॥ परितो भवतीति परिभूः ॥ असि ॥ भवसि ॥ परितो भू

अग्नेयं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि ॥ स इदं देवेषु गच्छति ॥ ॥ ४ ॥ ॥ अग्ने ॥ यं ॥ यज्ञं ॥ अध्वरं ॥ विश्वतः ॥ परिभूः ॥ असि ॥
सः ॥ इत् ॥ देवेषु ॥ गच्छति ॥ ॥ ४ ॥ ॥ यं यज्ञं परितो भूत्वा रक्षसित्वं सदैव च ॥ विधि मार्गस्थितं देवान्स एवाप्नोत्यसंशयं ॥ ४

त्वारक्षसीतियावत् ॥ ततो न्यत्रापि दृश्यात इति परियोगे द्वितीया ॥ स इत् ॥ स एव यज्ञः देवेषु ॥ गच्छति ॥ देवानाप्नोति ॥ असंशयमि
त्येव शब्दात्सर्वं ॥ परमेश्वररक्षितमेव यज्ञं देवाः स्वीकुर्वन्ति ॥ तादृशज्ञानस्य देवादिकं विषयीभवतीति हि ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥

सनः॥पितेव॥हेअग्ने॥सएवमस्माभिःशरणं प्राप्तःत्वंच।तंतुनोस्माकं॥पितेवपुत्राणां॥सूपायनः॥अधिकरणेऽमुट्॥सूपाश्रयः।शोभनोपा
श्रयःभव॥पितेवेसनेनैवस्त्वनवइतिलध्वेपिपुनःस्त्वनवइत्कृतस्यतासुर्यमाह॥यद्वदिति॥नकेवलंपितेवपुत्रमात्राणांकिंतुऔरसस्त्वन
वे॥छंदसिषष्ठ्यर्थेचतुर्थवक्तव्या॥औरसस्त्वनोर्यद्वदित्येति॥अतएवभिन्नवाक्यतासूचनायइवेत्सुक्तापुनर्यद्वदित्युक्तं॥किंचत्वंन॥

सनः॥पितेवस्त्वनवेत्सूपायनोभव॥सचस्वानःस्वस्तये॥॥४॥२॥॥सः॥नुः॥पिता॥इव॥स्त्वनवे॥अग्ने॥सः॥उपा
यनः॥भव॥सचस्व॥नः॥स्वस्तये॥॥४॥२॥॥पितेवनः॥सूपाश्रयोभवत्वंचयद्वदौरसस्त्वनवे॥रक्षसंततसौरव्यायसम्यक्स
त्वायवासदा॥४॥२॥

अस्मान्।स्वस्तये।संततसौरव्याय॥सदासम्यक्सत्वायवा।सचस्व।रक्षस्व॥रक्ष॥यथारक्षणेनसंततसौरव्यादिकंभवतितथारक्षेति।स्व
स्तयइतिस्फूर्तकंसत्तावाचिविभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं॥सत्तावाचिनांसौरव्यावाचित्वमपिसद्भाववाचिनःशब्दाःसर्वेतेस्वरवाचिन
इतिप्रमाणसिद्धं॥तस्मादुभयथाव्याख्यातं॥अनेकार्थत्वात्तूनांसचितिरिहरक्षायांवर्तते॥सेवायाअयोगात्॥४॥॥२॥

व्यास
१०

एवंव्याख्यातस्यास्यसूक्तस्यव्याकरिष्यमाणानांचज्ञानादिकमृष्यादिज्ञानेसस्येवसफलंनान्यथा॥योहवाअविदिताष्वेदोदेवतब्राह्मणेन
मंत्रेणयजतिमाजयतिवाध्यापयतिवास्त्राणुवर्षतिगर्तेवापद्यतेप्रमीयतइतिश्रुतेः।तस्माद्विष्टेदोदेवतादिकंज्ञापयन्तुषिंतावदा
ह॥मुनिस्त्विति॥विशेषतश्चवेदानांभगवानृषिः॥योरुषेयवाक्यानामुत्पत्त्यंतरमेवदर्शनंवेदानांतुसदेतिविशेषः॥कुतएतदित्यत
आह॥योब्रह्माणमिति॥योब्रह्माणंविदधातिपूर्वेयोवेवेदांश्चप्रहिणोतितस्मादितिश्रुतिस्तावद्ब्रह्मणोपिभगवान्वेदादिक

मुनिस्तुसर्वविद्यानांभगवान्युरुषोत्तमः॥विशेषतश्चवेदानांयोब्रह्माणमितिश्रुतिः॥ऋग्वेदादिकमस्यैवश्रुतंप्राहचापरा॥॥

वेदा

उपदिदेशेतिप्राह॥तेनज्ञायतेसएवसर्वविद्यानामृषिरिति॥नह्येवंभूतस्यान्योध्यापकःसंभवति॥श्रुतिःप्राहेतिवक्ष्यमाणेना
न्वयः॥अस्यमहतोभूतस्यनिश्चसितमेवैतद्वेदोयजुर्वेदःसामवेदोथर्वागिरसइतिहासःपुराणंविद्याउपनिषदःश्लोकाःसूत्रा
ण्यनुव्याख्यानानि॥व्याख्यानान्यस्यैवैतानिनिश्चसितानीत्यपराश्रुतिः॥ऋग्वेदादिकमस्यविष्मारेवनिश्चसितंप्राह॥तेनपितस्य
चित्तंज्ञायते।निश्चसितमितिहिनिश्चसितमिवअनायासेनादिक्कालेतेनोच्चरितमित्यर्थः॥॥

वाचो बभूवुरुशतीः श्वसन्तौ नस्त इति भागवतेऽपि स्फुटमेतदर्थं प्रतिपादयद्ब्रह्मचोस्ति ॥ उशतीः उशत्यः प्रकाशमानाः ॥ ब्रह्मांडपुराणेऽपि ॥ तथा एतदर्थं स्याभि
धायकं परं ब्रह्मचोस्ति ॥ तत्पठति ॥ हयग्रीवादिति ॥ रुद्रोऽथ विषा अविब्रह्मणो जगद्गुरुः ॥ तेभ्यः शक्राद्याः ॥ तेभ्यः दक्षाद्याः ॥ तेभ्यः सनकाद्याः मनवश्च ॥ ते च विश्व

वाचो बभूवुरुशतीर्हयग्रीवादिति स्फुटं ॥ वाचो भागवतेऽपि स्ति ब्रह्मांडेऽपि तथा परं ॥ हयग्रीवादिमा विद्याः श्वसितत्वे
न निःसृताः ॥ ब्रह्मणा स्वीकृता ताश्च रुद्रोऽथ विषा अपि ॥ दक्षाद्याः सनकाद्याश्च शक्राद्या मनवस्तथा ॥ जगद्गुरुस्तैव
विश्वस्मिंश्च कुर्वन्ति स्ततोऽखिलाः ॥ उक्तं पद्मपुराणेऽपि कपिलो भगवान् जः ॥ प्रोवाच ब्रह्मणे विद्यां हृदि स्थितां बाद
रायणः ॥ ॐ कारं पूर्विका विद्याः प्रेरयत्यखिलेष्वपि ॥ सदैव ब्रह्मणे पूर्वमिति सा त्वत्त संहिता ॥ ७ ॥

स्मिंश्च कुर्वन्ति ॥ जगत्स्य यदि दिशुः ॥ तत्तस्तेषामुपदेशात् ॥ अखिला जगति व्याप्ताश्च ॥ हृदि स्थिताः संहिता वाक्यं ॥ सदैव ॥ अखिलेषु प्रेरयति ॥ त
त्रापि पूर्वं ब्रह्मणे ददाति ॥ यो ब्रह्मणामिति श्रुतौ वेदपदं सर्वविद्यापरमिति ज्ञापयितुं द्वितीयश्रुत्वा दहरणं ॥ उभयत्रापि विष्णोरप्रतीतिः पुराणाद्युदा

व्यास

११

राजंतं ॥ देदीप्यमानं ॥ अध्वराणां ॥ यज्ञानां ॥ राजंतं ॥ राजानं ॥ राजते रौण्यादिकोऽस्यः ॥ सोऽतः ॥ वाद्याध्यात्मिकाध्वरेऽं ॥ ऋतस्य गोपां ॥ यथार्थज्ञानगोपं
यथार्थज्ञानस्य गोप्तारं ॥ ऋचिगुपेराकारः ॥ भाष्ये पचाद्यचू ॥ स्वेदमे ॥ स्वसन्ननि ॥ स्वर्गादौ हृदये च ॥ दीदिविं ॥ देदीप्यमानं ॥ दीप्यते र्यङ्गु गंता

राजंतमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविं ॥ वर्धमानं स्वेदमे ॥ ॥ ३ ॥ ॥ राजंतं ॥ अध्व
राणाम् ॥ गोपाम् ॥ ऋतस्य ॥ दीदिविं ॥ वर्धमानं ॥ स्वेदमे ॥ ॥ ३ ॥ ॥ देदीप्यमानं
स्वसन्नन्यध्वरेऽं सदा हृत् ॥ यथार्थज्ञानगोपं त्वामुपेमसि ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥

दिकारप्रत्ययः ॥ अभ्यासस्य चकारः ॥ वर्धमानं ॥ सार्वकलिकः शानचू ॥ ताछील्यार्थं श्रानश्च ॥ सदा हृत् ॥ सदा हृत् ॥ सदा पूर्णं ॥ इगुपक्ष
णः कः ॥ क्विच्चा ॥ उपेमसीति पूर्वणान्वयः ॥ ॥ ३ ॥ ॥

मद्येवं ब्रह्मादीनां स्वयं प्रतिभात विद्यात्वा दृष्टित्वं तर्हि तेषामध्ययनं किमर्थमित्यत आह । यत्स्वयमिति ॥ सपण्यादि र्थस्वयं प्रतिभातस्य वेदादेः
गुरोर्वचः । गुरोः सकाशादध्ययनं । निगद रूपं ॥ तदस्माभिर्दृष्टोयं वेदो वा यत्किंचिद्देतिसंशय निरासेन वेद एवायमिति निश्चयार्थं भवति ॥
विरिचस्य तत्संशया भावात्केवलं धर्मकारणं भवति ॥ महतो हि धर्मस्य कारणं परमेश्वरादध्ययनं ॥ एवं पौरुषेया पौरुषेय भेदेन स
र्व विद्यानामृषिभेदमुक्त्वा वेदेष्वन्तर भेदेन तमाह ॥ ऋचा मिति ॥ ततः सपण्याद्यानंतरं ॥ ऋगादीनामथर्वाद्यं तानां शक्राद्या एकविं
यत्स्वयं प्रतिभातस्य संशयार्थं गुरोर्वचः ॥ सपण्यादि विरिचस्य केवलं धर्मकारणं ॥ ऋचा मृषिस्ततः शक्रो यजुषां सूर्य एव च ॥ सो
मः साम्नां तृतीयास्ते प्रतिपत्तार ईरिताः ॥ अथर्वा गिर सामग्निरैकं ऋषिश्चाथथर्वणां ॥ इत्युक्ताः समुदायस्य संत्यन्येपि पृथक् पृथक् ॥ १॥
पर्यंता ऋषयः ॥ कुतस्तेषामृषिष्वे सपण्याद्यानं तयं ॥ यतस्ते तृतीयाः प्रतिपत्तार ईरिताः ॥ एवशाब्दे ऋचा मेवेत्यादिना संबध्यते ॥ नस्त
र्थः ॥ अथर्वा गिरसा अथर्वणामं गिरसा च ॥ द्विभागस्य । यथर्व वेदस्येत्यर्थः ॥ तद्देवानां अथर्वणामेकं ऋषिरप्यृषिर्भवति ॥ ततो यवांक्त
तनानृषीन्पूर्वोक्तानुवादेनाह ॥ इत्युक्ता इति ॥ इत्येते प्रायेणाविभक्त विद्यासंमदायानामृषयस्त्रिविधा उक्ताः ॥ एतेभ्यो न्येचतु
र्थाश्च ॥ पृथक् पृथक् ॥ एकेकस्मिन् ऋगादिसंमदाये अन्तर भेदानां शाखानामृषयः सति ते च शास्त्रांतरा ज्ञातव्याः ॥ ६॥ ॥ १॥

व्यास

१२

एवं चतुर्विधानृषीनुक्त्वा तेषां स्मरणं विधातुं तस्य फलमाह ॥ एतद्ज्ञानादिति ॥ एतदित्याद्यानां त्रिविधानां परामर्शः ॥ दृष्टस्य किंचित्त्वर्थः ॥ चतुर्णामपि प्रतिपत्त
णां ज्ञानात्फलं लभेत् ॥ तच्चैहिकमिति योजना ॥ ऋगाद्यन्तर भेदानां सूक्तादीनां चतुर्था ऋषयः संतीत्युक्तं ॥ तत्र चैकस्यापि सूक्तादेरेकैक एवेति नियमो नास्ती
त्याह ॥ ते चेति ॥ एतच्च सर्वे विस्मर्तव्या इति ज्ञापनार्थमुक्तं ॥ बहव एवेति संबन्धः ॥ ननु यदि विष्णुादयः सर्व विद्यानामृषयस्तर्हि तदा कथं तासां स्यात् ॥ यस्य वा स ऋषि
रिति ॥ ततश्च त्रिधादिसंद्रुप देषु बधः ॥ अथैवं राजावरुणः ससृज्यात् ॥ स नो हिरण्यरथं दंसनावानित्याद्यमुक्तं स्यात् ॥ न हि विष्ण्वादीनां बंधो मोक्षार्थनिर्मिद्रा इथ
एतद्ज्ञानाददृष्टस्य फलस्यापि फलं भवेत् ॥ इष्टुणां च चतुर्थां ज्ञानादथैहिकं भवेत् ॥ ते चैकस्यापि बहवः स्युः सूक्तस्य च ए
व वा ॥ तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्प्राप्तिविशेषतः ॥ तेषां वाक्यस्वरूपेण प्रार्थनादिषु पश्यति ॥ विष्मर्ज्यं ह्यास्तु यणे वा ॥
प्राप्तिरित्यादिकं पश्यते अत आह ॥ तस्यामिति ॥ प्रार्थनादिषु वाक्येषु विवक्षितेषु सत्स्वविष्मस्तानि वाक्यानि तस्यां बंधाद्यवस्थायां तत्तद्व्यादि फलप्राप्तिविशेष
वक्तव्या तेषां श्रुतः शेषादीनां वाक्यतया । श्रुपेहं बधोस्मि बधमावरुणो मोचयतु ॥ इन्द्र प्रसादादहं रथं प्राप्तोऽस्मीत्यादिकं श्रुतः शेषोतीतकल्लोप्रावोचत् । वक्ष्वती
ति वा विष्मः पश्यति न तु स्ववाक्यतयेत्यर्थः ॥ एव ब्रह्मा सपण्या न्यो वा मन्त्रयः स्वायोग्यार्थस्य प्रतिपादकानि वाक्यानि येषामृष्यन्तरा योग्यानि तद्वाक्य
तया पश्यतीति न कश्चिद् द्विरोधः ॥ एवमप्यधमा अथृषयः उत्तमं विवेक्यार्थं भिधायी नितद्व्यक्यतया पश्यतीत्यपि दृश्यं ॥ यथा हरुद्राय धनुरातनो मीसादि ॥ ७॥

यथैकमपि वाक्यमनेकविष्टं न तन्नातदर्थोपि साधारण इत्याह ॥ तत्तदिति ॥ यस्य यस्य नृषेयो भगवन्महिमाद्यभिधायिवाक्यार्थो दर्शनयोग्यस्तत्तदर्थोभि
धायितयेव तत्तद्वाक्यमसावसोपश्यतीत्यर्थः ॥ एवं पुरुषानृषीनुक्त्वा ॥ स्त्रिय आह ॥ सर्वेति ॥ वेदशब्देन सर्वविद्या उच्यते ॥ न हि स्वाभिमतमपश्यं त्यभिमानिनी
भवति ॥ भारती चेति संबन्धः ॥ ननु वा युः कस्मादृषित्वेन नोक्त इत्यत आह ॥ व्याख्यात इति ॥ ब्रह्मणा ऋषितया व्याख्यातेन निमित्तेन मरुदपि सर्वविद्या
नामृषिर्व्याख्यात एव ॥ तयोः समगुणत्वात् ॥ एवं रुद्रादिष्वपि दृष्टव्यं ॥ यदिलक्ष्म्यादीनामखिलविद्या इष्टुं स्वमस्तिकथं तर्हि विष्णुादीनामेव ऋषित्वं

तत्तद्योग्यार्थभेदतः ॥ सर्ववेदाभिमानित्वाद्धीर्ब्रह्मणी च भारती ॥ इष्टुं च सर्वविद्यानां व्याख्यातो ब्रह्मणामरुतु ॥ स्वभर्त्सनंतरं दृष्टुं तन्नोदि
ता हि ऋतु ॥ ताः स्तुवंति हरिं नित्यं विद्याभिस्ते च सर्वे राः ॥ छंदस्त्वेन मुनित्वेन तासां स्मृतिरुदीरिता ॥ स्मर्तव्यास्ते च सर्वे पि मुनित्वेन पृथक् पृथक् ॥ ७ ॥

शास्त्रेष्वच्यते न तासां मित्यत आह ॥ स्वेति ॥ यस्मात्ताः स्वभर्त्सनंतरं दृष्टुं इति भर्त्तुं नैव सिध्यति ॥ यतः प्रायो भार्मा भर्त्तुं समानधर्मिणी भवति ॥ तत्तस्मा
दृषित्वेव तर्तमानेप्यर्थसिद्धत्वात् ॥ तेभ्यः भर्त्तुभ्यः ॥ हि ऋतु ॥ पृथक् ऋषित्वेन ॥ ताः नोदिता इति ॥ तासां तेषां चर्षित्वे व्यापारमाह ॥ ता इति ॥ संत्वे तास्ते चर्ष
यस्ततश्च कितित्यत आह ॥ मुनित्वेनेति ॥ उदीरिता कर्तव्यतया तास्य र्यद्योतनाय स्मर्तव्यास्ते चेति पृथग्योगः ॥ दृष्टा दृष्टफलहेतुत्वादित्यर्थः ॥
एवमृषीनुक्त्वा तस्मरणं च विधाय छंदसामपि स्मरणविधत्ते ॥ छंदस्त्वेन च तासां स्मृतिरुदीरितेति ॥ ७ ॥

एवं परमेश्वरः सर्वविद्यानामृषिरित्युपपाद्य ब्रह्मा पितयेत्याह ॥ सकृदिति ॥ यस्मात्तेन परमेश्वरेणानंतशक्तित्वाद्युगपत्समुदीरितं ॥ अखिलं
विद्याजातं ॥ आदिकाले सकृन्निगदमात्रेण ॥ ब्रह्मणा ॥ अंतर्गतस्य व्यासस्य प्रसादात् ॥ नित्यशक्तित्वात् तत्प्रसादाय तनित्यशक्त्या ॥ गृहीतं ॥
तस्मै देव सर्वविद्यानां प्रमथप्रतिपत्तत्वाद्ब्रह्माप्यखिलस्य विद्याजातस्य मुनिर्भवति ॥ एवं सर्वविद्यानामृषिमुक्त्वा तद्देवानामृष्यंतरमाह ॥ स
पर्ण इति ॥ मुनिरितिसंबन्धः ॥ एतौ द्वितीयप्रतिपत्तत्वाद्ब्रह्मणानंतरं प्रतिपत्तत्वात्मुनित्वविषये द्वितीयो संप्रकीर्तितौ ॥ ननु परमेश्वरः स्वयं

सकृन्निगदमात्रेण गृहीतं ब्रह्मणा खिलं ॥ अंतर्गतस्य व्यासस्य प्रसादान्नित्यशक्तितः ॥ तेन चानंतशक्तित्वाद्युगप
त्समुदीरितं ॥ प्रथमप्रतिपत्तत्वात्मुनिर्ब्रह्मा खिलस्य च ॥ सपणो खिलवेदानां पंचरात्रस्य नागराट् ॥ द्वितीयप्रतिपत्त
त्वात्मुनित्वे संप्रकीर्तितौ ॥ यः पश्यति स्वयं वाक्यं स ऋषिस्तस्य कीर्तितः ॥ अर्वाकुहादशाष्टत्रे रधीत्यायुषिरेव सः ॥

मेव सर्वविद्यानां प्रतिपत्तेर्भूनिर्भवतु ॥ अधीतविद्यास्तु ब्रह्माद्याः कथमृषय इत्याशंकापरिहारार्थमृषित्वं तावदाह ॥ य इति ॥ यथायः स्वयमध्य
यनेन विनैव यद्वाक्यं पश्यति स तस्य वाक्यस्य ऋषिः प्रकीर्तितः ॥ एवं योद्वादशाष्टत्रे रधीत्यायुषिप्रतिपद्यते सोऽप्यृषिरेव ॥ तथा भूतो हि स्व
यंप्रतिभातविद्या कल्प एव भवेत् ॥ न ह्यन्य एतावन्मात्रेणाध्ययनेन सर्वविद्याः प्रतिपत्तुं शक्नोति ॥ ब्रह्माद्यास्तु भगवत्प्रसादात्स्वयंप्रतिभावा
खिलविद्याः सकृदधीतवत इष्टुं तेषामुपपन्नमिति भावः ॥ ७ ॥

ननु ताः सर्वगान्त्रीसादिनयुज्यते ॥ एका नेकतादात्म्यानुपपत्तेरित्यत आह ॥ बह्वीनामिति ॥ नान्देवतानां छंदसांचैक्यमुच्यते किंतु तत्तदभिमानि
तथा तत्तन्नामवत् ॥ तत्र बह्वीनां देवतानामेकं छंदोभिमानित्वेनैकनामवत्त्वं तु न विरुध्यत इत्यर्थः ॥ एते नान्देवगान्त्री अभवदित्यादि कमपि व्याख्यातं भ
वति ॥ गान्त्री ह्यहोर्लक्ष्म्याद्या देवता उक्ताः ॥ न तावदेत्याह ॥ सर्वेति ॥ तिसृणां श्रीर्ब्रह्माणीच भारती सुक्ताः ॥ यथाक्रमं सर्वं छंदोभिमानिता चास्ति ॥ पू
र्वेति तु विशेषविवेक्षयेति भावः ॥ एवमृषिछंदसी उक्ता देवता माह ॥ देवतेति ॥ स्वयं साक्षात् प्रभुरिति देवता सोपपादनार्थः ॥ तत्र भगवति ॥ प्रसिद्धाः पुरुषस्त

बह्वीनामेकमानेन त्वेकं नाम च मुज्यते ॥ सर्वाभिमानिता चैव तिसृणां तु यथाक्रमं ॥ देवतासर्वविद्यानां स्वयं नारायणः प्रभुः ॥ ऋते च तत्र
प्रसिद्धाश्च देवता श्रीस्तथात्र च ॥ ऋते प्रसिद्धा ब्रह्मैव तत्तेन क्रमेण च ॥ पूर्वप्रसिद्धवर्जं तु शक्रांता देवता मताः ॥ ब्रह्मवायुगिरौ वी
रुद्रोषरुद्राश्च तस्त्रियः ॥ शक्रकामोकामपुत्रे मनुदक्षगिरः सुताः ॥ तद्वच्चैरितिः सूर्यसोमधर्मादितस्त्रियः ॥ ७॥

कादिविद्याः ऋते वर्जयित्वा ॥ अन्यासां विद्यानां श्रीश्च देवता ॥ तथात्र च श्रीदेव्यां प्रसिद्धा विद्या अंभ्रणी सुक्ताद्याः ॥ ऋते अन्यासां ब्रह्मैव देवता ॥ त
तः परं च तेन वक्ष्यमाणतारतम्यक्रमेणैव ॥ पूर्वप्रसिद्धवर्जं ॥ पूर्वस्यां देवतायां प्रसिद्धा विद्या वर्जयित्वा ॥ अन्यासां विद्यानां तु शक्रांता देवता मताः ॥ को
सौ देवतानां क्रम इत्यत आह ॥ ब्रह्मेति ॥ गिरौ सरस्वती भारती ॥ अगिरः सुतो बृहस्पतिः ॥ तद्वत्कामपुत्रवत् ॥ तस्त्रियः मन्वादिस्त्रियः ॥ ७॥

आस
१४

प्रवाहमरुतः ॥ प्रवाहाद्याः ॥ मारुताः ॥ तदन्त्ये क्रमाक्रममुक्तावर्तते ॥ इत्यनेन क्रमेणोदिता इमाः विद्यानां देवता ज्ञेयाः ॥ अत्र प्रायोद्वंद्वगृहीता
नां साम्यं ज्ञातव्यं ॥ प्रधानमरुत्सु प्रवहः सूर्यादिभ्यः पूर्वपठितव्यः ॥ सूर्यसोमधर्मादितस्त्रिय इत्यत्र सूर्यसोमधर्माणां मनुष्याश्च सा
म्यं ॥ आदियदगृहीतानां प्रसूत्यादिस्त्रीणां तदवर्त्तं ॥ वारिपतिधर्माद्यनंतरः ॥ यद्येताः सर्वा अपि विद्यादेवताः कथं तर्हि शक्रांता देवता

प्रधानमरुतो वारिपतिरग्निश्च मारुतः ॥ निष्कृतिः स्त्रियश्च सूर्यादिरश्विनावितरे तथा ॥ अनंतकोटि
शतकदशार्धाद्यंशतः क्रमात् ॥ ज्ञानभक्तिबलैश्चैव पूर्वपठितगुणैरपि ॥ मुक्तावपि क्रमोद्योषदेव
ता उदिता इमाः ॥ इन्द्रावरविशेषेण लिंगेनैव पृथक् पृथक् ॥ देवतास्तत्र तत्र स्फुरेष्वेव परो विधिः ॥ ७॥

इत्युक्तं तत्राह ॥ इन्द्रावरा इति ॥ यद्यप्येताः सर्वा अपि विद्यादेवता भवन्त्येव ॥ तथापि पृथक् पृथक् ॥ विशेषेण आवर्तकेन लिंगेन ॥ श्रुतिलिं
गादिना स्तापकेनैव ॥ इन्द्रावराः ॥ तत्र तत्र विद्यासु ॥ देवताः स्फुरः ॥ न तु श्रुतिलिं गाद्यभावे ॥ इन्द्रपयंतास्तु श्रुत्याद्यभावेपि पूर्वप्रसिद्धवर्जं
देवता स्फुरितिशक्रांता देवता इत्युक्तं ॥ अन्ये तु ब्रुवन्ते ॥ तत्तच्छ्रुत्यादिनैव विद्याद्या देवता स्युरिति ॥ तदसदिति भावनाह ॥ एषावेति ॥ विधिप्रकारः
देवतास्थितिः ॥ प्रामाणिकत्वादिति शेषः ॥ ७॥

१५

विष्णुदीनां विद्यादेवतात्वं विवृणोति ॥ वेदादीति ॥ वेदादिवर्णयितुं तैः शब्दैः समासव्यासयोगेन पृथग्वाच्य इति ॥ समस्तवेदे नैका ॥ तत्र भेदे स्ताव
यस्तदवांतरभेदेरपि तावत्स इत्येवं प्रकारेण वाच्य इत्यर्थः ॥ तदपि यथायोगं ॥ योग इति मनसि क्रम्य यथा न्यायं ॥ तत्तन्मूर्तयो ज्ञापकन्या
यं चानतिक्रम्य ज्ञातव्यं ॥ अन्यासामपि लक्ष्म्यादिदेवतानां मूर्तयो विद्यास्त्वाच्य ज्ञातव्याः ॥ एवं क्रुषिच्छंदो देवतास्वरूपमुक्त्वा प्रमाणमा

वेदादिवर्णयितुं मूर्तयः केशवस्य तु ॥ समासव्यासयोगेन वाच्यस्तात्पर्यतः पृथक् ॥ यथायोगं यथान्यायं
अन्यासामपि मूर्तयः ॥ क्रुषसंहितायां स्वाध्याये निरुक्ते व्यासनिर्मिते ॥ प्रष्टुं ते चैतदखिलमुक्तं हि
प्रभुणा स्वयं ॥ सर्ववेदाश्च नामानिता वा एताः क्रुचस्तथा ॥ इदं मित्रवरुणमित्याद्यत्र पराप्रमा ॥ ७॥

ह ॥ क्रुषसंहितायामिति ॥ व्यासनिर्मितप्रसिध्दनिरुक्तव्यावर्तये व्यासनिर्मित इति ॥ विष्णोः सर्वविद्याप्रतिपाद्यत्वे श्रुतीरपि पठति ॥ सर्व
इति ॥ सर्ववेदायत्यदमामनंति ॥ नामानि सर्वाण्यमाविशंति ॥ तावा एताः सर्वाः क्रुचः ॥ इदं मित्रवरुणमग्निमाहुः ॥ इत्यादीन् विभक्ति
कानि देशः ॥ स्फुपां स्फुलुगिति स्मरणात् ॥ इत्यादिका ॥ अत्र विष्णोः सर्वविद्यावेद्यत्वे ॥ परा क्रुषसंहितादिभ्यो न्याचप्रमास्ति ॥ ७॥

व्यास

१५

तत्र क्रुषच्छंदसः कादेवतेत्यत आह ॥ गायत्रीति ॥ ताः सर्वाः प्रागुक्ताः श्री ब्रह्माणीच भारती ॥ तथा गरुडश्च गायत्री बृहती च ब्रह्माण्यनुष्टुप् ॥ इन्द्राणी
त्रिष्टुप् ॥ न केवलं गायत्री लक्ष्म्याद्याः किंतु स्वाहा च गायत्री स्फुच्यते ॥ वारुणी जगती ॥ वक्ष्यमाणदेवतांतरसमुच्चयार्थश्च शब्दः ॥ एवमिदं न्यथोक्तिनिरासा
र्थः ॥ न केवलं ब्रह्माण्यनुष्टुप् अपितु रोहिणी तथारोहिणी चानुष्टुप् ॥ एवतारा बृहती ॥ राची पंक्तिश्च ॥ सौरी उष्टिक ॥ सर्वदेवस्त्रियश्च जगत्सोमता ॥ मि
त्रावरुणयोर्भावे विराडिति च कीर्तिते ॥ सर्वदेव्यः सर्वाण्यति छंदसि प्रकीर्तिताः ॥ आसांच विराडिति नाम ॥ एवं छंदसां देवता उक्त्वा तदवांतरभे

गायत्री बृहती चैव ताः सर्वा गरुडस्तथा ॥ ब्रह्माण्यनुष्टुप् बिंद्राणी त्रिष्टुप् स्वाहेति चोच्यते ॥ गायत्री जगती चैव वारुणी रोहिणी तथा ॥ अ
नुष्टुप् बृहती चैव तारा पंडिः ॥ राची तथा ॥ उष्टिका सौरी जगत्सश्च सर्वदेव्यस्त्रियोमताः ॥ विराणि मित्रावरुणयोर्भावे इति च कीर्तिते ॥
अति छंदसि सर्वाणि सर्वदेव्यः प्रकीर्तिताः ॥ विराडिति च नामासीतास्ताः अनुनादिके च ॥ निचृदुरिगिरा दं ज्ञाप्रस्तारेत्यादिनाम च ॥ ७॥

दानाह ॥ तास्ता इति ॥ यस्य छंदसो यावंतो वर्णास्तत ऊनत्वेऽधिकत्वे विन्यासभेदेनावांतरभेदेषु च तास्तास्तत्तच्छंदो देवता एव देवता इत्यर्थः ॥ तत्र नाम
विशेषमाह ॥ निचृदिति ॥ एकेनाक्षरेण न्यूनानि च ॥ एकेनाधिकाभूरिक् ॥ एवं न्यूनत्वादिना गायत्री निचृदादिसंज्ञा भवति ॥ तथोष्णिगाद्याः अक्षरीत्यर्थः ॥
प्रस्तारेत्यादिकं च नाम विन्यासभेदेनावांतरभेदानामित्यर्थः ॥ प्रस्तारेति पंडिः विशेषः ॥ एतच्च छंदो ग्रंथादवगतव्यं ॥ ७॥

नन्वेवंभावो ब्रह्मरुद्रादीनामपि विद्यत इति नेत्याह ॥ जातेति ॥ प्रजापतेन त्वदेतान्यन्ये विश्वा ज्ञातानि परिताबभूव ॥ हे प्रजापते ॥ भवान् ॥ ज्ञातानि
उत्पत्तिमंति विश्वानि सर्ववस्तूनि परिभूतवान् ॥ तत्त्वामित्वेन वर्तते ॥ त्वदन्यस्तु न परिताबभूवेति श्रुतिर्ब्रह्मणो यैश्वर्यस्य मया दामाह ॥ जातेति
विशेषणेनाज्ञात विश्वपरिभवस्य प्रतिषिद्धत्वात् ॥ सर्वे नैवरेमे ॥ सो विभेत् ॥ एको नारायण आसीन्न ब्रह्मेत्यादिना स्वरूपभयादिविदोषान

न

ज्ञातापरिबभूवेति मया दां ब्रह्मणोऽपि हि ॥ नैवरेमेऽविभेद्ब्रह्मणा
सीदित्यादिकानपि ॥ दोषान्कृद्देवतानेव नमिनंतीति पूर्वकान् ॥ ७॥

पिब्रह्मणः श्रुतिराह ॥ अतो न तस्य भगत्साम्यं ॥ नापिरुद्रस्य ॥ न यस्येन्द्रो वरुणो न मित्रो ब्रतमर्षमानमिनंति रुद्रः ॥ नारायणस्तमिदं स्वस्ति कुवेदेवं स
वितारं नमो भिरित्यादिकाः श्रुतिः ॥ यस्य विष्णोर्ब्रतं कर्म ॥ इन्द्रो नमिनाति न जानाति ॥ गतिकर्म स्फुटात् ॥ नवरुणो न मित्रो नार्यमान रुद्रः ॥ अरातयो
देसा अपि नमिनंति ॥ तं विश्वस्य प्रसवितारं देवं नमोभिर्नमनेरिदं ॥ ऐहिकामुष्मिकस्वस्ति स्वरूपसुदृश्यं कुवेदुयामि ॥ इत्यज्ञानपूर्वकांस्तान् दोषानेव रुद्रे
चाह ॥ ७॥

व्यास

१६

तदेतत्स्पष्टयति ॥ यमिति ॥ यं कामयेतं तमुग्रं रुद्राय धनुरातनोमि ॥ अहं रुद्राय धनुरातनोमि ॥ अस्य देवस्य माशिश्नदेवा अपि गुरुरेतन्नः ॥
घृच्छिश्नदेवाः अभिवर्षसाभूदित्यादि श्रुतौ पराधीनपदग्राह्याद्या बहवो दोषरुद्रस्येति ताः ॥ अहं रुद्रेऽपि त्वमस्य मूर्धन्मम यो निरस्त्वा
अंतः समुद्रे ॥ ततो वितिष्ठे भुवनानुविश्वोतामूद्यावर्षणोषस्पृशामि ॥ परो दिवा परेनाष्टधियै तव तीमहिना संबभूवेति श्रीदेव्या अपि

यं कामयेतं तमुग्रं रुद्राय धनुरित्यपि ॥ अस्य देवस्य माशिश्नदेवा अपि गुरुरित्यपि ॥ घृच्छिश्नदेवानि साद्या दोषा
बहव ईरिताः ॥ ततो वितिष्ठे योनिः स एतावत्प्रहमित्यपि ॥ अन्माश्रयत्वं देव्याश्च कथितं बहुशोऽपि हि ॥ ७॥

भगवादाश्रयत्वं बहुशः कथितं ॥ ततो न सापितत्समेति ॥ यस्मादहं ततः परमेश्वरात् ॥ वितिष्ठे ॥ उत्थिता ॥ उत्पन्ना ॥ तस्मादसौ मम
यो निरित्यर्थः ॥ वर्षणा बलेन शरीरेण च ॥ उपस्पृशामि ॥ वशीकरोमि ॥ व्याप्नोमि च ॥ संबभूव तत इति वर्तते ॥ ७॥ श्री ॥

एवंविष्टोः सर्वोत्तमत्वं लक्ष्म्यादीनां ततोऽवरत्वं च प्रसाध्य देव्याः ब्रह्माद्युत्तमत्वं च प्रसाधयति ॥ तदाश्रयत्वमिति ॥ लक्ष्म्याद्याश्रयत्वं ॥ अ
न्नेषां ब्रह्मादीनामपि ॥ तत्रैव ॥ अहंरुद्रेभिरित्यादिसूक्त एव ॥ निश्चयात् ॥ स्फुटं ॥ अथ ब्रह्मणोरुद्राद्युत्तमत्वं च साधयति ॥ ब्रह्मैवेति ॥ हिरण्य

तदाश्रयत्वमन्येषामपि तत्रैव निश्चयात् ॥ ब्रह्मैवाग्र इति ह्युक्त्वा रुद्रादीनां ततोऽजनिः ॥

उक्ताजातानि विश्वानि सपर्यभवदित्यपि ॥ यस्य छाया मृतं मृत्सरिति वादरतो ब्रवीत् ॥

शर्मसमवर्तताग्र इत्येतस्मिन्सूक्ते ब्रह्मणः प्रथमोत्पत्तियस्य देवा इत्यादिना रुद्रादीनां ततोऽजनिरुक्ता ॥ विश्वजातानि परिताबभूवेति जन्मवतां रुद्रादी
नां तद्वरात्वं चोक्तं यस्य छाया मृतं यस्य मृत्सरिति पालकानां संहारकाणां चेदं दीनां रुद्रादीनां च तत्प्रतिविंबत्वं चाब्रवीत् ॥ पुनर्यस्येति पृथग्यागादादरत इत्युक्ते

आस

१७

विष्टोः सर्वोत्तमत्वात् नुर्यतः सर्वविद्यावेद्यत्वं लक्ष्म्यादीनामप्याधिक्यतारतम्यानुसारेण विद्यावेद्यत्वमिस्सूक्तं ॥ तदाधिक्यतारतम्यं प्रमाणैः सा
धयन्विष्टोः सर्वोत्तमत्वावदादौ साधयति ॥ देवतेति ॥ अस्मात्संसारत् ॥ अत्र च अस्यामपि शारवाणां ॥ सर्वज्ञः ॥ विष्टोः सर्वोत्तमत्वादिकं सर्वं दृश्यते ॥

देवतातारतम्यं च सर्वेच्छिष्टं च केशवं ॥ ज्ञात्वेवमुच्यते ह्यस्मान्नान्यथा तु कथंचन ॥ इति पेंगि श्रुतिश्चाह दृश्य
तेत्रच सर्वज्ञः ॥ न ते महिम्नमित्यादि नैश्वरानेव केवलान् ॥ गुणान्विष्टोः श्रुतिर्ह्यहि नैव दोषा न्कथंचन ॥ ७७ ॥

अत्रेति प्राचुर्यमिष्टाय ॥ महा ॥ अत्र च प्रसिद्धास्वपिश्रुतिश्चिसर्थः ॥ तत्कथमिस्सत आह ॥ न त इति ॥ परोमात्रया तन्वावृधान न ते महिम्नमन्वभ्रुवन्ती
त्यादिना श्रुतिः सर्वोत्तमत्वादीनां गुणान्विष्टोराह ॥ तान्श्वकेवलान्श्वरानेव विष्णुमात्रनिष्ठाताह ॥ दोषास्तदकापिश्रुतिस्तस्य न वक्ति ॥ अतो
नन्यसाधारणात्कृत्तमानंतगुणवत्त्वानि देष्टव्या च तस्य सर्वोत्तमत्वं ज्ञातम् ॥ ७७ ॥

इंद्रपरिवारत्वाद्योरुत्तमत्वं विप्रतिपन्नमिति तत्साधयते ॥ नारायण इति ॥ अदिति लक्ष्मीः ॥ विभुरिंद्रः ॥ रातोशावायुतो वरा इत्यनेन वायो
लक्ष्म्यादितोऽधिकावरत्वं सूचयति ॥ राक्राद्यायोराधिक्यमिति संबंधः ॥ तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठंते यद्युक्तं तेनेंद्र इति श्रुतिः ॥ अयं
त एमिति न्वापुरस्ताद्विश्वेदेवा अभिमायंति पश्चात् ॥ यदा मध्यं दीधरो भागमिंद्रान्मया कृणवो वीर्याणीत्येतसूवा अन्या अपिश्रुतयः राक्रा

नारायणोऽदितिर्वायुर्वाणीरुद्र उमाविभुः ॥ इतरे च ऋमाधीनाः रातोशावायुतो वराः ॥ इति बर्क

श्रुतिश्चाह राक्रास्तस्याक्षिति श्रुतिः ॥ अयं त एमिति न्वेति पूर्वा अन्या अपि स्फुटं ॥ वायोराधिक्यमप्या
इरिंद्रो सोमं दुताशनं ॥ सूर्यं रुद्रमिमामन्यं च देवानेको महात्मनः ॥ सृजत्यति महान् प्राण इति चाह तुरश्रुतिः ॥

दपि वायोराधिक्यमाहुः ॥ कस्यां चिद्युध्वेलायां इंद्रं प्रति वायो वचनं ॥ हे इंद्र ॥ अयमहं ॥ तन्वा आयुधादि निरपेक्षेण पुरस्तादेमियुध
भूमिं प्रेक्षामि ॥ त्वदादयः सर्वे देवाः ॥ सोमं पश्चान्मदं नंतरं ॥ अभियंतु ॥ त्वं तु यदा यस्मान्मया मत्प्रेरणायैव ॥ मध्यं भागं ॥ दीधरः स दु
देवो न यज्ञभागमधारयः मामपूजयति यावत् ॥ आदित तस्मादेव ॥ आवासह वीर्याणि कृणु वः कुर्वीत ॥ तुरश्रुतिश्च वायोः राक्रादाधिक्यमाहति

आस

१८

विष्मोरुपेन्द्ररूपेणैवानुचरत्वादाधिक्यं विप्रतिपन्नं इति तदुपपादयति ॥ विहिसो तोरिति ॥ यज्ञेषु सोमसवनाय ऋत्विजो व्यसृक्षत विस्मृताः ॥ प्रेरिता
अभवन् ॥ ते च इंद्रं देवं द्योतनादिगुणैः परिपूर्णं ॥ नामं सतहि ॥ कीदृज्विधेषु यज्ञेषु ॥ यजामद दृषाकपिरयः पुष्टेषु मत्सखा विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥
यज्ञपुष्टेषु पुष्टानां पूर्णानामपि ॥ आर्यः स्वामी मत्सखा ॥ दृषाकपिः ॥ विष्णु अमदत् ॥ सखी समवर्ततेति ॥ विष्मोरिति पंचमी ॥ ७७ ॥ एतयोः श्रुत्योर्विष्णुवा
चकस्य स्फुटस्याभावाच्च संतरमुदाहरति ॥ वेधा इति ॥ आयो विवाय स च यो यदेव्य इंद्राय विष्णुः कृत्ते कृत्तरः ॥ वेधा अजिन्व त्रिषधस्थ आर्य

विहिसो तोरसृक्षतनेंद्रं देवमंसत ॥ न यस्येन्द्र इति ह्याह विष्मोरिंद्रस्य हीनतां ॥ ७७ ॥

वेधा अजिन्वदित्यादि वचनं विष्णुनामतः ॥ आनंदश्रुतिरथस्य जीवतामेव दर्शयति ॥ ७८ ॥

मत्स्यभागे यजमानमाभजदिति विष्णुनामतः ॥ विष्णुनामोपेतं वचनमेतमेवार्थमाह ॥ यः कृत्ते साधुकारिणो इंद्रं देव्यः ॥ तस्य परमं देवतं कृत्तरः
रः अतिशयेन साधुकारिणो वेधाः विशेषणधारणोपायः ॥ कर्ता ॥ त्रिषधस्थः श्वेतद्वीपादि स्थानत्रयस्थो विष्णुः ॥ आर्यं वामनावतारे ज्यायां संयजमा
नं ॥ अश्वमेधया जिनं ॥ स च थाय सखावस्थित्यै आविवाय संवृतवान् ॥ अजिन्वत् ॥ अजनयत् ॥ ऋतस्य यज्ञस्य ॥ भागे वाभजदिति ॥ ते ये रातमि
ंद्रस्यानंदाः स एको च हस्यते रानंद इति जीवानंदं तारतम्याभिधायी श्रुतिः ॥ अस्मिंद्र इत्यं ॥ जीवतामेव दर्शयति ॥ तेन चैश्वरादवरत्वं ज्ञायते ॥ ७९ ॥

१९

सूर्यस्य कौशित्सर्वोत्तमत्वं मंगीकृतमिति तत्प्रतियोगिकमिन्द्रवायुविष्मूनामाधिक्यं साधयति ॥ आहोति ॥ श्रुतिवक्ष्यमाणेन संबंधः ॥ ईशा
तामाधिक्यं ॥ यः सूर्ययउषसं जजान यो अपां नेता स जना स इन्द्र इति श्रुतिरिन्द्रस्य सूर्यादाधिक्यमाह ॥ ज जान जनयामास ॥ एष वै

आह सूर्यादिपीडस्य वायो विष्मोरपीशतां ॥ यः सूर्ययउषसं म्रियंते पंचदेवताः ॥
चक्षुषा द्यौश्च दित्यश्चक्षोः सूर्यो जायत ॥ यमादित्यो न वेदोति पूर्वश्रुतिरथापराः ॥

ब्रह्मयोमंपवते तमेताः पंचदेवताः परिम्रियंते विद्युद्वृष्टिश्चंद्रमा आदित्यो गिरिति श्रुतिर्वायोः सूर्यादाधिक्यमाह ॥ तं परिम्रियंत इति तेन
संहियंत इत्यर्थः ॥ चक्षुषा सृष्टौ द्यौश्चादित्यश्चक्षोः सूर्यो जायत ॥ यमादित्यो न वेदोति पूर्वश्रुतिः विष्मोः सूर्यादाधिक्यमाह ॥ अथापराश्च श्रुतयः एतदर्थं त्रये संति ॥ ४ ॥

व्यास

१९

अथवा वायो विष्मोः द्यौश्च वरुण इन्द्राद्युत्तमत्वं च साधयति ॥ अनंतादिति ॥ ईशाना लक्ष्मीः ॥ इति वायो विष्मोः द्यौश्च वरुणादिकं ॥ तमेताः सर्वाक्षितयउपतिष्ठंते
तद्या इमा अक्षन्लोहि न्यो राजं यस्ताभिरेनं रुद्रो न्वायतः ॥ वायुरस्मा उपामंथत्पिनष्टिस्मा कुनन्ताम ॥ केशी विषस्य पात्रेण यद्रुद्रेणापि पत्सह ॥
पृषण्वै तमरुत्वते विश्वदेवा यवायव इत्याद्या अथापराः प्रमाः ॥ अत्र ॥ वायो रुद्राद्युत्तमत्वं संति ॥ तमक्षिणि स्थितं वायुमेतावक्ष्यमाणा अक्षितयो

अनंतादवरेण ना तस्माः प्राणस्ततश्च वाक् ॥ तस्मारुद्र उमा तस्मादिन्द्रस्तस्यास्ततोपरे ॥ सोपणश्श्रुतिरित्या
ह सत्ताक्षितय इत्यपि ॥ वायुरस्मा उपामंथत्पि विश्वदेवा यवायवे ॥ विश्वे देवैः स इत्याद्याः प्रमा अत्र परा अपि ॥ ७ ॥

क्षीणगुणाः सप्तदेवताः उपतिष्ठंते ॥ तत्तत्र ॥ अक्षन् अक्षिणि ॥ लोहिताराजसोरेरवास्ताभिस्तदधिष्ठानेनै नै वायुं रुद्रो न्वायतः तदधीनो कु
सिता न्नमयीति कुनन्तामा ॥ केशी प्ररास्त केवावान् ॥ वायुः ॥ यदयदा ॥ रुद्रेण सह पात्रेण विषस्य विषमपि वत् ॥ तदा तस्मै रुद्राय ॥ तदनुजि
घृक्षमेति यावत् ॥ तद्विषं ॥ उपामंथत् ॥ तस्यैव विवरणं पिनष्टिस्मेति ॥ विश्वेषां रुद्रादीनां देवो विश्वदेवः ॥ १४ ॥ रुद्राद्युत्तमभारतीशायः ॥

अतस्त्वभयत्रोक्तमेव हेतुं दर्शयति ॥ निदोषितैवेति ॥ यतो विष्णोः सर्वथा निदोषिता प्रमाणे निर्णिता यतश्च मध्यगतेष्वपि लक्ष्म्यादिषु क्रमानि
दोषिता निर्णिता ॥ अतस्तस्यार्थः ॥ निदोषितैस्स पलक्षणं ॥ गुणपूर्तिरपीति द्रष्टव्यं ॥ यदि दोषाद्यभिधायिवाक्यमन्य परे तर्हि विष्णोर्दोषा सर्ववेदा

निदोषितैव विष्णोस्तत्क्रमान्मध्यगतेष्वपि ॥ त्रयोऽर्थः सर्ववेदेषु दशार्थः सर्वभारते ॥ विष्णोः सहस्रनामापि
निरंतरातात्थ्यं ॥ इति स्कांदवचोयस्मादर्थभेदव्यपेक्षया ॥ निदोषित्वं हरेर्वक्ति दोषमन्येष्वपि क्रमात् ॥

दिवेद्यतानस्यादित्यत आह ॥ त्रय इति ॥ निरंतरातात्थ्यं किमित्यनेन सर्वाण्यपि पदानि शतार्थानीत्युच्यते ॥ इति स्कांदवचोयस्माद्देदस्यानेका
र्थतावक्ति ॥ तस्मादर्थभेदव्यपेक्षया ॥ योजनाविशेषव्यपेक्षया ॥ एकमेव वाक्यं हरेर्निदोषित्वं अन्येषु वेदेषु क्रमाद्दोषमपीत्यंगीकाराद्दोष इत्यर्थः ॥

व्यास

ननु दोषाभिधायिवाक्यं देवतांतरेष्वपि कस्मादन्यथा योज्यते दायाभिधाने कारणाभावादित्यत आह ॥ तारतम्यस्येति ॥ यदि तद्देवतासु विद्यमानं
दोषाः नैवोच्येरन् न तर्हि तासां तारतम्यं विज्ञायेत् ॥ तद्भूतं चावश्यमपेक्षितं मुमुक्षोः ॥ देवतातारतम्यं चेत्कृत्वात् ॥ अतस्तद्भाषनाय दोषवच

तारतम्यस्य विज्ञप्तेव चो दोषस्य चार्थवत् ॥ गुणाः श्रुता इति द्याह गुणैकनियतिं हरेः ॥
निदोषिगुणपूर्णश्चेति विस्मरेको न चापरः ॥ अपूर्णादोषरहिता मायैका तद्वचोवच ॥
अदोषः प्रायशो ब्रह्मादोषवन्तः क्रमस्यरे ॥ इति मान्यश्रुतिश्चाह भेदोर्थानां ततो मतः ॥

नमपि सार्थकमित्यर्थः ॥ अतो दोषवचोयत्रेत्सं कृत्वा दृढयति ॥ गुणा इति ॥ आह श्रुतिः ॥ माया श्रीः ॥ निदोषेत्यादिका मान्यश्रुतिश्चाह ॥ गुणैकनियतिं
तिं हरेः ॥ अन्येषु च मथास्वरूपमिति शेषः ॥ ततः परमेश्वरस्य निदोषिगुणपूर्णत्वादप्येषां चोक्तस्वरूपत्वात् ॥ योजनाभेदेनार्थानां भेदः ॥ वैलक्षण्यमेव मतमिति ॥

यथायोगमिति योगवृत्त्या विष्णोर्वेदवेद्यमुक्तं ॥ तन्नोपपद्यते ॥ सर्वज्ञइत्यादौ सर्वादिशब्दानामन्यपरत्वे हरेः सर्वशब्दाभियन्त्रस्य व्याधातात् ॥
भगवत्परत्वे योगयोगादिसांशं कस्मैव परिहरति ॥ नूदिमिति ॥ सर्वादिशब्दानां नूदिमेव वृत्तिर्न तद्वत्समाश्रित्य निखिलादीनर्थान्विभज्य
विस्पष्टं ज्ञात्वा ॥ अनंतरं यथाक्रमं शब्दानुशासनादिक्रमानतिक्रमेण ॥ विष्णोः सर्वज्ञादिशब्दानां योगार्थमानयेत् ॥ पश्चात्सर्वादिश

नूदिमेव समाश्रित्य विभज्यार्थान्यथाक्रमं ॥ विदोषगुणपूत्यर्थं विष्णोः योगार्थमानयेत् ॥ नि
पश्चादेव यथायोगमितरेष्वपि सन्नयेत् ॥ ऋग्वेदसंहितायां च प्रभुणो वंसमीरितं ॥ ७॥

शब्दानामपि सर्वादिशब्दानां नूदार्थानुपादाय सर्वः सर्वइत्यादियोगमानयेत् ॥ किमनेन नूदयेव परमेश्वरस्य वेदवेद्यातास्त्वित्यत उक्तं ॥ विदोषेति ॥ भ
गवतो दोषाभावमुपपत्तिरिति शेषः ॥ न च नूदिमात्रेण सम्पत्कृद्भवति ॥ अतो योग एवाश्रयणीयः ॥ यथा योगं तत्तद्देवता
योग्यतानतिक्रमेण ॥ ७॥

आस

ताः पठति ॥ विष्णोरिति ॥ एतां संश्रुतीनां प्रत्येकं सर्वार्थप्रतिपादकत्वात् पृथक् कारणं ॥ विष्णोर्वीत इति तुरश्रुतिः ॥ विष्णोः प्राण इति सोपपत्तिः ॥
पैंगि श्रुतिरपि ईदृशी ॥ एवं पाठा ॥ अतो न पृथक् पठ्यत इत्यर्थः ॥ लयोप्येवमतिक्रममात्रमिति दिश्यते ॥ सच वेपरीत्यनेनेति हृदयं ॥ वि
ष्णुः सर्वाधिको निगृह्यत इत्युक्तं ॥ लक्ष्म्यादयोऽपि यथास्वरूपं निगृह्यताः ॥ ननु नेव दोषानित्युक्तं ॥ जनितो त विष्णोरित्यादौ दो

विष्णोर्वीतो अजनिष्ठ वातादिद्रुस्तोरविः ॥ सोमश्चेतिलयोप्येवैवैर्गुणाधिकाः ॥ विष्णोः प्राणो अजनिष्ठ
प्राणो हि दोरविबुधः ॥ लयोप्येतादृशस्तेषां पूर्वपूर्वे गुणाधिकाः ॥ तुरश्रुतिश्च सोपपत्तिरपि ईदृशी ॥
अतः सर्वाधिको विष्णुर्निगृह्यतः श्रुतिसंचयात् ॥ अतो दोषवचो यत्र तद्वाक्यमपरं वदेत् ॥ ७॥ श्री ॥

पप्रतीतेरित्यत आह ॥ अत इति ॥ यत्र वाक्ये ॥ विष्णोर्दोषवचः दोषाभिधानं प्रतीयते तद्वाक्यं ॥ अपरं ॥ संभावितदोषं वस्त्वंतरं वदे
दित्युक्तं ॥ ननु लक्ष्म्यादीनां यत्स्वरूपमुक्तं तदुक्तं ॥ केचिदधिकदोषश्रवणादित्यत आह ॥ अत इति ॥ दोषवचः अधिकदोषा
भिधानं ॥ अत्रोभयत्रापि दोषाभिधानग्रहणं गुणान्मताया अप्युपलक्षणं ॥ ७॥

कृतीदेवैर्नेकिल्लिपं हत्वीदस्मिन्निति पूर्वावर्णविकाराश्च प्रोक्ताधिव्यविवक्षया प्रयुक्ता ज्ञातव्याः ॥ यतस्तृतीयोतिरायइतिसूत्रं अर्थोतिरा
येविवक्षिते लक्षणप्राप्तस्य वर्णस्य स्थाने तृतीयो वर्णो भवतीति ॥ अइति ब्रह्मेति विश्लिष्टं । असंहिततया निर्दिष्टं शब्दं रूपं विश्लिष्टार्थे तस्या
र्थस्य विश्लिष्टत्वे व्यावृत्तत्वे व्याख्यातव्यं ॥ सलिलमा । इदं आसीदिति वक्तव्ये । अइत्याद्यनं चार्थस्योनत्वेविवक्षिते ज्ञेयं ॥ स्फुटिङ्करण

कृतीहत्वीतिपूर्वाश्च तृतीयोतिरायेयतः ॥ विश्लिष्टार्थे च विश्लिष्टमूनार्थे चोनमिष्यते ॥ व्यस्योभेदकरणस्वातंत्र्येषु समीरितः ॥ अभे
दो हरिरूपाणां गुणानां च क्रियासूचः ॥ तस्यैवावयवानां च भेदः श्रीब्रह्मपूर्वकैः ॥ मुक्तैरपि जडैर्भेदः कैमुत्या देवदृश्यते ॥ ऋग्वेदसंहितायां च प्रो
क्तमेतत्समस्तशः ॥ ७॥

लिंगपुरुषकालहलचस्वरकृत्तधितसमाससन्ध्यादिव्यस्य स्वभेदकरणस्वातंत्र्येषु व्याख्यातव्यः ॥ तत्राभेदः कुत्र व्याख्यातव्य इत्यत आ
ह ॥ अभेदइति ॥ हरिणा परस्परं च ॥ परिगणनस्य निमित्तमाह ॥ भेदइति ॥ एतत्पृथग्रूपाणीत्यारभ्योक्तं ॥ समस्तशः समस्तं ॥ न के
वलं उदाहृतसूत्रसिद्धिमिति चार्थः ॥ १७॥

आस

२२

अभेदस्य स्थलांतरं दर्शयति ॥ अभेदइति ॥ चिंतादिभिर्गुणैः । भेदसहितोऽभेदः । ज्ञानादिभिरभेदः ॥ नेवं मुक्तानामितितु शब्दः ॥ जडादीनामपि पदादी
नां ॥ अवयविनां । अंशतः । एकैकांशेन ॥ स्थानविशेषरहितांशसमुदायेन च ॥ उभयं भेदाभेदौ ॥ समुदायेन संस्थानविशेषविशिष्टैः ॥ सर्वांशैरभेद

अभेदः स्वगुणाद्यैस्तमुक्तानामपि सर्वशः ॥ भेदाभेदस्त्वभेदश्च गुणैः संसारिणामपि ॥ जडानामंशतो भेदः समुदायेन चो
भयं ॥ मनुष्यगधर्वपितृगणकामिकतात्त्विकाः ॥ देवाः शक्रः शिवो ब्रह्मा मृत्योः सौरव्यादिभिर्गुणैः ॥ शतायुतोत्तरानित्यमन्योन्य
प्रीतिसंयुताः ॥ इतिसिद्धांतगंवाक्यं स्वयं भगवतोदितं ॥ स्वाध्यायस्तत्त्वविज्ञानं विष्णुभक्तिर्विरागता ॥ निषिद्धकर्मसंत्यागो वि
हितस्य सदा क्रिया ॥ सदा विष्णुस्मृतिश्चैव केवलं मोक्षसाधनं ॥ एतैर्विना न मोक्षः स्याद्भुवेदेतैरपि ध्रुवं ॥ १८॥

इत्याहत्यायोज्यं । प्रकृतमुक्तस्वरूपमेव विवृणोति ॥ मनुष्येति ॥ देवा इत्येतत्सामर्थ्या कामिकतात्त्विकविशेष्यं । केचिच्छतोत्तराः केचिदयुतो
त्तराः । सिद्धांतानामकश्चिदुपविशेषः । एवमुक्तं कश्चिच्छतो देवताज्ञानपूर्वकस्य वेदस्वाध्यायादेः कलमिथ्यभावांतरं च प्रमाणे दर्शयति ॥
स्वाध्यायइति ॥ एतैर्विने कृते मेव व्यतिरेकान्वयाभ्यामुच्यते ॥ ७॥

ऋषीतिवचनांतरं ॥ हरिविषयास्मृतिर्यस्यासौ हरिस्मृतिस्तस्य ॥ एतेन छंदो ज्ञानमनुययुक्तमिति मतं निराकृतं भवति ॥ जप्ये
नैवेति वाक्यांतरं ॥ जप्ये नैव उक्तलक्षणे नैव ॥ संसिध्येत्तु मूक्तो भवेत् ॥ कुतः ॥ मित्रं देवता गायत्री जपे नैव फलवत्वाधि

ऋषिछंदो देवतानि ज्ञात्वाथैवैव भक्तिः ॥ स्वाध्यायादेव मोक्षः स्याद्विरक्तस्य हरिस्मृतेः ॥ जप्ये
नैव वतु संसिध्येद्वा ह्यणो नात्र संशयः ॥ कुर्यादभ्यस्तवा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ तस्मात्तस्य हरिं
ध्यायन् कुर्यात्स्वाध्यायमंजसा ॥ ऐहिकं मुष्मिकाभोगारक्तस्य न्यस्तमुच्यते ॥ इति स्वाध्यायवचनं
स्वयं भगवतो दितं ॥ स्वाध्यायात्तु प्रवचनं सहस्रगुणितं फलं ॥ अर्थदृष्टुः कौटिल्युपततो नंतं नियामके ॥ ७॥

मैत्रो ब्राह्मणः ॥ तस्मादित्यादि स्वाध्यायव्यग्रं थगतं वाक्यं ॥ तस्मादित्युक्तमेव दर्शितं ॥ ऐहिकेति ॥ यथाश्रुतं व्याख्यानादपि स्वयं
अर्थदृष्टुं नंतं अनंतगुणं ॥ बहुतरगुणमिति यावत् ॥ नियामके स्वात्कार्थं स्पष्टं प्रत्युपपादयितरि ॥ ७॥

व्यास

२३

ननु यदि सर्वोपि वेदः भगवत्परः कथं तर्हि अग्निस्मृतिमिदं वायुस्मृतिमिदमिति स्मृतिभेद इत्यत आह ॥ पृथगिति ॥ द्विविधानि भगवद्रूपाणि
अग्न्यादि स्मृत्तवाच्यानि अग्न्यादि देवतांतरगानि पृथक् दनंतं गतानि च ॥ सर्वाणि चाग्न्यादिना भवंति ॥ तत्राद्यानां स्वनाम्ना अधिष्ठाननाम्ना
च अग्न्यादि स्मृतिभेदो भवेत् ॥ इतरेषां तु स्वनाम्नेवेति ॥ एवमृषिछंदो देवता स्वरूपं यथाक्रममुपपाद्येदानीमसमस्तं व्याख्यानं स्पष्टं प्रति

पृथग्रूपाणि विष्णोस्तु देवतांतरगानि च ॥ अग्न्यादि स्मृत्तवाच्यानि नाम्ना स्मृतिभिदा भवेत् ॥
न किं मांकिः समसीत्यादि प्रोक्ता धिक्पुर्विवक्षया ॥ आधिक्ये अधिकमित्येव हरिणा सूत्रमीरितं ॥ ७॥

ज्ञातत्वा व्याख्यानप्रकारं शिक्षयति ॥ न किं रित्या ॥ न किं रिं इत्वं इतरः ॥ मांकिनेषत् ॥ स्मासि स्थातर्हरीणामित्यादौ यद्युक्षणप्राप्तादधि
कं नृपंत तत्र प्रोक्ता र्थस्याधिक्यविवक्षया प्रयुक्तं ज्ञातव्यं ॥ आधिक्येऽधिकमिति सूत्रात् ॥ अर्थाधिक्ये विवक्षितेऽधिकं शब्दरूपं भवति ॥ ७॥

पुनर्वेदव्याख्यानेऽर्थभावमाह ॥ ऋमादेवेति ॥ उत्तमा ऋषयो शेषार्थान्ययंति ॥ तदन्येषामृषीणां ॥ ऋमादेव स्वयोग्यतानुसारेण तत्तद्वाक्यार्थं
ज्ञानं ॥ इदमुक्तं भवति ॥ यो यो र्थो येन येन विष्णा इष्टं योग्यः ॥ असावसावेव तत्तद्दृष्टं तया ज्ञातव्यो न व्यस्यसेनेति ॥ आदिपदेन देवता
या अयेतद्वा तव्यमित्युच्यते ॥ वेदार्थव्याख्यानं च यथा वस्तु कृतमेव फलप्रदानं न्यथेति भावेनाह ॥ विपर्ययेति ॥ विपर्ययेणार्थकथ
ने विपरीतं फलं भवति ॥ किं तत्तमस्तथा ॥ सदसद्व्याख्या ने च स्वाधिक्यानुसारेण फलप्रदेत्याह ॥ यावदिति ॥ ज्ञाने स ज्ञाने विप

मा
ऋमादेव तदन्येषामृष्यादीनां स्वयोग्यतः ॥ विपर्ययार्थकथने विपरीतं तथा तमः ॥ यावत्प्रयोजको ज्ञाने तावत्तावच्छुभाधिकः ॥ त
थैव विपरीतेषु स्मृतौ ज्ञाने पितृदमं ॥ ततो निरयमानुष्य स्वर्ग मोक्षातिरेकतः ॥ योग्यता तारतम्येन फलं सर्वेषु चोच्यते ॥ इति प्रवृत्त
वचनं विवेकेष्येतदी रितं ॥ यादृशो योग्यतायायात्स ज्ञेयो र्थस्तथा स्फुटं ॥ ॥

रीते ज्ञान इति संबंधः ॥ स्मृतौ सत्यां विपरीतायां च ॥ तदुक्तं सममित्यर्थः ॥ ननु मोक्षादिकं तत्फलं तच्चैकप्रकारमिति कथमेतदित्यत आह ॥ तम इति ॥ तमः प्र
भृतीनां ॥ अतिरेकतः तारतम्यवत्वात् ॥ सर्वेषु केषु व्याख्या आदिषु प्रवृत्तवचनं च ॥ स्वाध्यायात् इत्यादिकं ॥ विवेकारव्येयं ॥ यद्येवं तर्हि वेदव्याख्यानमेवोपर
म्यतां ॥ सदसदर्थविवेकस्य तु मशक्यतादित्याशंकां स्मृत्या परिहरति ॥ यादृश इति ॥ योग्यतायायात्स ज्ञेयो र्थस्तथा सन् ज्ञेय इत्यर्थः ॥ ॥

व्यास

२४

नन्वेवं संक्षिप्य कस्मादुच्यते अत्रायं सन्नर्थ इति विस्तरेणैवोच्यतामित्यत आह ॥ अनंतेति ॥ नियमैः व्याख्यानादीन्भावैः ॥ अनंता अर्थविशेषाः येषां संतिते
तथोक्ताः ॥ नियमः ॥ सदसदर्थव्यवस्था ॥ नियामकं ॥ विवक्षितार्थस्य प्रतिपादकं ॥ यत एवमसदर्थकथने महान्नर्थस्तस्मात्प्राप्तादिकापराधपरिहाराय प्राची

अनंतनियमैर्मुक्ता अनंतार्थाविशेषिणः ॥ वादा इति समासेन नियमोऽयं समीरितः ॥ ऋक्संहितागतं वाक्यमि
ति चान्यनियामकं ॥ तस्माद्देवाश्च पूज्याश्च ब्रह्माद्या ज्ञानयोजकाः ॥ गुरुत्वेन ऋमादेव विशेषेण वक्ष्यते ॥ आर
भ्यस्व गुरुयावद्विष्मरेवोत्तरे चरः ॥ ऋमा निष्कलान्यत्र गुरुत्वे समीरिता ॥ एवं स्थिते ग्निगंविष्ममग्नि
नामानमेव च ॥ मधुच्छदा ऋक्शतैर्न वाय्वादि गतमेव च ॥ साग्न्यादिस्तौ तिसद्वृत्त्या तत्तन्नामानमेव च ॥ ॥

न व्याख्यातवदनादिकं कार्यं इत्याह ॥ तस्मादिति ॥ ऋमादित्युक्तं ऋममेव दर्शयति ॥ आरभ्येति ॥ अन्यत्रान्यथा ॥ निष्कलता विपरीतफलता च युतत्वेऽर्थे ॥ रु
तर्हि अग्न्यादिदेवता मधुच्छदः प्रभृतयः परोक्ता ऋषयश्च न प्रवक्ष्ये वेत्याकांक्षां परिहरन्नाद्यस्य ऋक्शतस्य देवता मवांतरमृषिचवक्ति ॥ एवस्थित इति ॥
एवप्रमाणतो नियतं सति ॥ तत्तन्नामानं ॥ वाय्वादिनामानं ॥ ॥

एवमग्निमील इत्यादिनवर्चमाभेयं सक्तं व्याख्यायोपयुक्तं च प्रमेयमभिधाय इदानीं वायवायाहीत्यादिनवर्चसूक्तं व्याख्यातव्यं । तत्राद्यस्तु चो वा
यवः ॥ तत्र वायुशब्दं व्याचष्टे ॥ बलत्वादिति ॥ वशब्दो बलवाची । न तत्र व्युत्पत्त्या इनापेक्षेत्येव शब्दः ॥ अयनात् गमने कर्तृत्वात् । अयतेरिणो वा उण्प्र
त्ययः । वश्वासा वायुश्चेति वायुः । वातिगच्छति । आयुश्च लोकस्य । प्रायधारणहेतुत्वात् ॥ वातेः कप्रत्ययः । इणभ्यं दसीतीणउण् । पूर्ववद्विग्रहः । ज्ञा
नाद्भानकर्तृत्वात् । वातेर्गस्यर्थत्वेन ज्ञानार्थात्कृपाजीत्यादिना कर्तृयुण् । अतोयुक्चिण्कृतोः । वातिजानातीति वायुः । वरणोत्सीकरणोत् ।

बलत्वादयनाच्चैव वायुरित्यभिधीयते ॥ वात्यायुरिति वा जानाद्वरणादाश्रयत्वतः ॥ वयबंध
न इत्यस्मात्संसारदेव्यादापि ॥ व्येत्यस्मिन्निति वा वायुर्वयश्चेष्टत्व इत्यपि ॥ ॥ ७ ॥ ॥

वृणोतेः कर्तरि कर्मणि वा डायुप्रत्ययः । वृणोति विप्रियतेवेति वायुः ॥ आश्रयत्वत इति वा तेरधिकरणउण्प्रत्ययः । वातिगच्छंति प्रवर्ततेऽस्मिन्निति वा
युः । वयबंधन इत्यस्माद्धातोः कर्तृयुणि कृते बंधकत्वाच्च वायुर्भवति ॥ व्ययादिना शात् । विपूर्वादिन्यतेरुकारप्रत्ययः ॥ उपसर्गेकारस्य चाकारप्रत्य
यः । संसारादेरिति योग्येतया संबंधः ॥ व्ययते विनश्यत्यनेनेति वायुः ॥ व्येतिलीयते । विपूर्वादिणोधिकरणे पूर्ववदुण् । वयश्चेष्टत्व इति धातो
रुणि कृते श्चेष्टत्वादपि वायुः । श्चेष्टत्वं नाम तद्व्यापारो विवक्षितः । गडिवदनैकदेश इति मथा ॥ ७ ॥

व्यास

२५

आप्तिमात्रेणोपपादकादपि तर्कगिमाभ्यां नियतिः । उपपादनं यः करोति तस्याधिकं फलं ॥ यदैवं वेदार्थ इष्टादिमानस्य महाफलं तदा ब्रह्मणः पूर्णं फलं किमु व
क्तव्यं वेदाखिल इष्टुमिति ॥ अखिलवेदतदर्थ इष्टुरित्यर्थः ॥ नियमकत्वाच्चानुग्राह्यं ॥ वेदार्थज्ञानस्य फलमुक्तं । वेदश्च स्वरवर्णात्मकः ॥ ततश्च स्वरानिरर्थका इ
तिकेवाचिन्मतं तदसदिति भावेनाह ॥ दाढ्यमिवोक्तं ॥ स्वरबहुणार्थस्य ॥ दाढ्यमित्यादि । यथा स्थितत्वं वर्णार्थस्यानन्यथात्वं ॥ अविकारित्वं दाढ्यादन्यत् ॥ स
माहारो नाम । साप्तस्वर्यमंगीकुर्वाणैः पातंजलेः स्वरविशेषो व्युत्पादितः ॥ तस्याखिलाअर्थार्थाः सन्ति । प्रकरणादिवशात्तत्तद्विशेषग्रहणमित्याशयः । यद्वा

तर्कगिमाभ्यां नियतिं यः करोत्यधिकं ततः ॥ पूर्णं वेदाखिल इष्टु ब्रह्मणः फलमुच्यते ॥ दाढ्यमिवानुदात्तार्थ उदात्तस्योच्चतार्थता ॥
नीचतास्वरितस्यार्थः प्रचयस्य यथास्थितिः ॥ समाहारेऽखिलाअर्थार्थाः स्वरार्थानामियं स्थितिः ॥ स्तुत्यधर्मस्य भेदेन पदाद्या
दिस्वरेभिदा ॥ साधारणो विधिस्त्वेष विशेषो यत्र यत्र च ॥ ७ ॥

अनेकाक्षरेपदे स्वरसमाहारे सत्यखिलाअर्थार्थाः प्रतिपत्तव्याः ॥ ७ ॥ न त्वेवं सति तत्र विरोधः स्यात् । एकस्य पदस्य द्वेकोर्थः । अनेकाक्षरत्वाद्नेकेस्वराः ।
नद्येकस्यार्थस्योक्ता नेकार्थे विशेषणमुक्तमित्यत आह ॥ स्तुत्येति ॥ एकस्मिन्नपि पदे अनेकेषां स्तुत्याना भगवधर्माणामनेकत्वेन तत्तद्विशेषणार्थपद
स्यादिमध्यातस्वराणां भिदाभिन्नार्थत्वं निरुद्धमित्यर्थः ॥ उक्तं चैतन्नियतं । अतोपि न विरोध इत्याह ॥ साधारण इति ॥ विधिः प्रकारः । स्वरार्था
नां ॥ अतो यत्र यत्र विशेष उच्यते तत्र तत्रोक्तः सर्वापि ग्राह्य इत्यर्थः ॥ ॥ ७ ॥

ननुतेवापाहीत्यत्रविभक्तिव्यसयमंगीकृतस्वातंत्र्येव्याख्यानादपि वरं तेषामेवापाहीतिव्याख्यानमिति तत्राह ॥ गुणाधिक्यमिति ॥ भवेत् ॥ देवतायाः ॥
सापितमिति शेषः ॥ येन अर्थव्याख्यानं ॥ प्रयोजकत्वात् ॥ फलवत्त्वात् ॥ अन्यस्य गुणाधिक्यविरोधिनः ॥ तदर्थता ॥ वेदार्थता ॥ नास्ति ॥ जतिगुणाधिक्यो हि परमेश्वरः फ
लप्रयच्छति ॥ गुणाधिक्यं च विभक्तिव्यसय एव भवतीति भावः ॥ फलवत्त्वेन नार्थेन भवितव्यमिति सूत्रादिनियामकमिति तत्राह ॥ उपक्रमादय इति ॥ यत्र यस्यार्थस्य ॥ अ
नुकूलाः उपक्रमादयः ॥ स्वत्वर्थस्य निश्चायकास्तत्र फलं सर्वाधिकमिति ॥ ७ ॥ ततश्चैवं योजना ॥ हे दर्शितवायो ॥ आध्यासिकं बाह्यं च यज्ञं प्रत्याहि ॥ किमिति ॥ अध्यात्ममनोवृ

गुणाधिक्येन भवेद्देवस्यार्थः स एव हि ॥ प्रयोजकत्वात् ॥ अन्यस्य फलभावात् ॥ तदर्थता ॥ उपक्रमादयो यत्र तात्पर्यार्थः स एव हि ॥ ३ ॥ ३ ॥ ७ ॥ वायवाया हि दर्शितमे
सोमं रूताः ॥ तेषां पाहि शुधी हवं ॥ १ ॥ वायो इति ॥ आ ॥ या हि ॥ दर्शित ॥ इमे ॥ सोमाः ॥ अरं ॥ रूताः ॥ तेषां ॥ पाहि ॥ शुधि ॥ हवं ॥ १ ॥ वाय उक्थेभिर्जरंते त्वामघाजरिता
रः ॥ रूतसोमा अहर्विदः ॥ २ ॥ वायो इति ॥ उक्थेभिः ॥ रजंते ॥ त्वां ॥ अछा ॥ जरितारः ॥ रूतः ॥ सोमाः ॥ आहः ॥ २ ॥ विदः ॥ २ ॥ रूतवन्ति रास्ते स्तोतारे यथावद्यज्ञवेदिनः ॥ २ ॥

त्तयो भक्त्यादिभिः बहिः प्रसिद्धाः ॥ हिरण्येन ॥ अरं रूताः ॥ अरं रूताः ॥ इमे ॥ सोमाः ॥ संति ॥ तेषां तान् पाहि ॥ पिबा छांदसः ॥ पिबा देशा भावः ॥ हवं ॥ आच्छानं ॥ भावेन पुनर्गस्ये
ति शब्दार्थादयते भवेच्च प्रत्ययः ॥ संप्रसारणं च ॥ शुधि ॥ शुधु ॥ आगमनेन सफलं कुरु ॥ शुधु शुधु रूत रूत भ्यः ॥ छांदसीति हेर्धिर्विकरणाभावश्च ॥ १ ॥ वाय उक्थे
भिः रूतवन्ति रास्ते ॥ हे वायो ॥ रूतः ॥ सोमो ये स्ते रूत सोमाः ॥ अछेति निपातोऽभेदार्थे वर्तते ॥ अह रिति यज्ञोपलक्षणं ॥ अछा ॥ अहर्विदः ॥ अभितः यथावद्यज्ञ
वेदिनः ॥ जरितारः ॥ स्तोतारः ॥ स्तोतृ नाम सपाठात् ॥ उक्थेभिः ॥ उक्थैः ॥ रास्ते ॥ त्वं जरंते अर्चति स्तुवति ॥ स्तुतिकर्म सपाठात् ॥ २ ॥

व्यास

२६

वायो तव ॥ वात्स्रसंपर्किणी ॥ हे वायो तव ॥ त्वां ॥ प्रष्टुं चती ॥ पृची संपर्की ॥ त्वत्संपर्किणी ॥ त्वत्स्तुतिरूपा ॥ उरूची अतिमहती ॥ आधिक्येधिकमि
त्युक्तत्वात् धेना वाक् ॥ वाङ्नाम सपाठात् ॥ सोमपीतये ॥ सोमस्य पीतियस्येति व्यधिकरणो बहुव्रीहिः ॥ तस्मै सोमपाय ॥ आतो नुपसर्गे
कः ॥ दाशुषे ॥ यज्ञं कृते ॥ निपातनात् साधुः ॥ जिगाति ॥ गतिकर्माय ॥ अंतर्गतं त्वर्थं च ॥ प्रापयति ॥ ईक्षितमिति शेषः ॥ कथं वाचोतिम

वायो तव प्रष्टुं चती धेना जिगाति दाशुषे ॥ उरूची सोमपीतये ॥ ३ ॥ वायो इति ॥ तव ॥ प्रष्टुं चती ॥ धेना ॥ जिगाति ॥
दाशुषे ॥ उरूची ॥ सोमपीतये ॥ ३ ॥ वात्स्रसंपर्किणी यज्ञं कृते प्रापयतीति ॥ सोमपायातिमहती महार्थत्वात् तदर्थतः ॥ ७ ॥

हत्वं महार्थत्वात् ॥ तदपि कुतः ॥ त्वदर्थतः ॥ त्वदर्थत्वात् ॥ त्वं ह्यतिमहान् ॥ अनेन यतस्तव प्रष्टुं चती ॥ तत एवो रूचीत्युक्तं भवति ॥ यद्वा महार्थ
दिति उरुमं चतीत्यरूचीरादस्य निर्वचनांतरं ॥ तस्योपपादेन त्वदर्थत इति ॥ त्वत्स्तुतिर्हि यजमानाभीक्षितसाधनस्वभावा ॥ अतस्तु वतामस्माकमभी
क्षितकुर्विति ॥ ३ ॥

द्वितीयतृचः ऐं इ वायवः ॥ इं इ वायु इ मे ॥ अत्रे इं शब्दं व्याख्याति ॥ इं इ इति ॥ इं इतेः परमैश्वर्याथ दौणादिकोरप्रत्ययः ॥ इदं विषय जात मुद्रिश्य ॥
इते ईवणात् ॥ सर्वविषयोपभोगाच्च इं इ ॥ इं इ शब्दोपपदाद्गतावित्यस्मात् ॥ उपपदस्य च इ नित्यादेशः ॥ इदं सर्वददरेति चेदः ॥ पूर्वबहुशोः ॥
तथाचश्रुतिः ॥ इदमदर्शमित्यादि ॥ दीप्तिमत्त्वाच्च इं ॥ इं धी दीप्तावित्यस्मादप्रत्ययः ॥ धस्य च इ ॥ इं धो ह वै नामेत्यादिश्रुतेः ॥ इदमभीष्टरातिददाती

इंद्रवायूदमेकता उपप्रयो भिरागतं ॥ इंद्रो वा मुञ्चति हि ॥ ३ ॥ ४ ॥ ॥ इंद्रवायू इति ॥ इमेऽसुताः उप-
प्रयः ॥ भिः ॥ आगतं ॥ इंद्रवः ॥ वा ॥ मुञ्चति ॥ हि ॥ ३ ॥ ४ ॥ ॥ इंद्रः सपरमैश्वर्यादिदमुद्विग्नवाङ्मुतेः ॥ ददर्श इं-
दीप्तिमत्वादिदं रातीति वा भवेत् ॥ सोमाभिमानिनो देवा वा मिच्छंति हि सोमगाः ॥ प्रियैरुपागतं तेन ॥

तिनिर्वचनं भवेत् ॥ शतैः कः इदमश्वेन्द्रादेशः ॥ हे इन्द्रवायु इमे सुताः सोमाः संपादिताः संति ॥ ते च इन्द्रः सोमाः ॥ सोमनामचेतनत्वा
कृहिः सोमगाः ॥ सोमाभिमानिनो देवाः ॥ अध्यात्ममस्मन्तनो हृत्तयो हि यस्मात् ॥ वां युवां ॥ उतांति इच्छंति ॥ युवयो रागमनं कामयन्तै
तेन कारणेन ॥ प्रयोभिः ॥ प्रयोभिः प्रियैः ॥ इयस्कन इकारस्याकारः ॥ अतिशयेन प्रियैः सह ॥ उपगतं उपागच्छतं छादसस्थत्वाभावः ॥ ॥ ७१

मास

26

एतद्व्याख्याने भगवती च किं तदन्यदेवतायामपि ज्ञातव्यमित्यत आह ॥ मुख्यत इति ॥ अनिषिधाय भगवतो लक्षणभूतान भवंति ॥ तदन्ये
 स्थिति बहुवचनेनाग्यादिशब्दव्याख्यातेपि अयं न्यायो बोध्य इत्याह ॥ ते च यथायोग्यतये वनतु निरतिशयाः ॥ तथा त्वे पुन भगवद्बुद्धे लक्षा
 पत्तेः ॥ दृशोभावे यज् ॥ तनोते ईः ॥ दृशो दर्शनं ॥ तेन ततो दर्शित इति ॥ अस्य तात्पर्यं दर्शितस्त तदृष्टिहादिति ॥ तदुपपादयति ॥ सर्वज्ञ इति ॥ मनासीत्यध्या

मुरव्यतो वा रुदे वे ते गुणाः संस्येव सर्वशः ॥ अनि विधास्तदन्येषु यथा योग्यतया मताः ॥ दत्तं
स्ततदृष्टिवात्सर्वज्ञो सोयतो विभः ॥ भक्त्या ह्यलंकृतः सोमाः मनांस्यन्यैरिह रण्यतः ॥ हिरण्यालं कृता यस्मा
त्सूयंते वायवे स्रुताः ॥ तान्यादिश्रुधिना हानं स्वातंत्र्ये व्यस्योप्ययं ॥ मनोविभो ग्यमीशस्य प्रीतिमात्रेण केवलं ७

तं। अग्रे बहिष्ठाः। हिरण्यतइ रूपपादयति॥ हिरण्येति॥ सूताः सोमाः। पाहि। पिब। शृणु। तेषामित्येतन्नानितिव्याख्यातं॥ तत्रायं विभक्तिव्यत्ययः
किं निमित्तइत्यत आह॥ स्वातं अइति॥ त्वदीयात्सोमांस्तं पिबेत्कृतं भवति। अपि यदेन श्रुधीति संहितयां दैर्घ्यमुक्ताधिक्यइतिसमुच्चिनो
ति॥ यद्यध्यात्ममनःसोमः कथं तर्हि तस्य पानमित्यत आह॥ मनोयीति॥ ७

वायुविंश्वचेतथः। विज्ञानतः। हे वायो। वाजमन्तः। तदेवावाजि। तृतीमोतिशयइत्युक्तत्वात्। तन्मयतीतिवाजिनीः। सूर्यः। सहिवर्षणादिनालं प्रवर्तयति।
सहस्रद्वियेत्यादिनाक्षिपू। तत्रवसतइतिवाजिनीवसू। वसतेरुः। अन्नप तोसूर्येसदास्थितो॥ इन्द्रः। चराष्ट्राखंच॥ सुतानां सुतान्॥ चिती संज्ञाने। विजा

स। वायुविंश्वचेतथः सुतानां वाजिनीवसू॥ तावायातमुपद्रवत्॥ ३॥ ५॥ वायोइति॥ इन्द्रः। च। चेतथः। सुतानां। वाजिनीवसू इति।
वाजिनीवतो। आयात उपद्रवत्॥ ३॥ ५॥ विज्ञानतः सुतानन्नपतोसूर्येसदास्थितो॥ इवद्रुतं सुतात्पर्मद्योतकोभ्यासइव्यते॥ ३॥ ५॥

नतः। विजानीथः॥ द्विविकरणतावर्णव्यत्ययश्च छान्दसः। अस्म त्वीकारयोग्या भवन्ती मे सोमा इति युवां विजानीथः। अतश्कारणात्। इवद्रुतः। क्षिप्र
नामसुपाठात्। तौ युवां। युपायातं। यद्वा। चेतथः। चेततः। विज्ञानतः। युष्मद्भानिनो यजमानस्य। सुतान्। उपायातमिति योज्यं। वायवाया
हि उपप्रयोभिरागतं तावायातमिति पुनरुक्तिरित्यत आह॥ सुतात्पर्मति॥ ३॥ ५॥

आस

२८

वायुविंश्वसुन्वतः। सुन्वतइति व्याख्याति॥ यजन्ति॥ यजन्। यजमानः। सुन्वन्ति सुच्यते॥ कृत्विग्भिः क्रियमाणस्यापि सवनस्य यजमानार्थत्वात्। सुन्वानिति कृ
चिसाठः। तत्र दीर्घश्छान्दसः। निष्कृतशब्दार्थमाह॥ कृतस्येति॥ यद्वे निष्कृतं तत्संस्कृतमाहेति श्रुतावश्यमेवार्थः॥ कृतप्रतीकरे स्थराष्टस्य रूढत्वादित्येवार्थः॥
विभक्त्यर्थमाह॥ तदर्थमाह॥ हे वायो। नरा। नरो। सुपांसुलिगित्यादिना प्रथमा द्विवचनस्थाः॥ तौ युवां। इन्द्रश्चैवं च। सुन्वतः। यजतः। निष्कृतं। तत्कृतं हजानुसा

वायुविंश्वसुन्वत आयातमुपनिष्कृतं॥ मुक्षी ३। अधियानरा॥ ४॥ ३॥ वायोइति॥ इन्द्रः। च। सुन्वतः। आयातं।
उपनिष्कृतं। मुक्षु। इत्याधिया। नरा॥ ४॥ ३॥ यजन्सुन्वन्कृतस्यानुसारिकमैव निष्कृतं॥ तदर्थं क्षिप्रमायातं धियेयं भू
तयाऽचलो॥ नरो तावविनाशित्वा उपचारः क्वचिद्रवेत्॥ अमरत्ववद्यतो मोक्षो देवतानां सुनिश्चितः॥ ४॥ ३॥

रिप्रलदानं प्रति। तदर्थं तत्कर्तुं। इत्या। इत्थं भूतया। ददान्येवास्मै फलमित्येवं भूतया। धिया। मुक्षु। क्षिप्रं। तन्नामसुपाठात्। उपायातं। नरो तावित्यनूद्याचलाविति
व्याख्यातं। निर्विकारो। लापरिवर्तने। ततो न पूर्वोक्तः। अविनाशित्वादित्येति। रीदृक्षये। रिपूहिंसायां। ततोऽः। किमेवं नरशब्दव्याख्यानं सर्वत्र नेत्याह॥ उपचारइ
ति॥ क्वचित्प्रसिद्धे वायाविंदे। च। उपचारः। गोणी वृत्तिः। विहमावेव मुख्यता। अमरत्ववेत्। नहि देवानां मुख्यतो मरणाभावः। उपचारे बीजमाह॥ यतइति॥ मोक्षो चाविनाशि
त्वं निश्चितमिति सर्वदा उपचर्यतइत्यर्थः॥ ४॥ ३॥

तृतीयस्तु चोमैत्रावरुणः॥ मित्रं हवे। मित्रावरुणशब्दौ निर्वर्त्तन्ते॥ मित्रेति॥ मित्रारक्षणीयं ज्ञात्वा। ज्ञातीति प्रकृत्यंतरस्येदं रूपं॥ मो'त्रा' इत्येताभ्यां ककारप्रत्ययः॥
आद्यस्य चोकारः। मातित्रातिचेति मित्रः। तस्य तात्पर्यं मित्रा ज्ञातीति॥ अयं विष्णुः॥ अहो निमित्तेन। वस्तु ज्ञातं मितं ज्ञातं करोतीति मित्रस्तदंतर्गतो हरिश्च
मितशब्दोपपदाज्ञानेः करोत्यर्थादकार उपपदांतश्च लोपश्च। मितं परिमितं। यथा योग्यमेव। रातिददातीति। रमयत्यनेन रमते रंतर्गत्तर्क्यार्थेति। अमं

मित्रं हवे। पूतदक्षं वरुणं च रिशादसं॥ धियं घृताचीं साधता॥ ४॥ २॥ मित्रं। हवे। पूतदक्षं। वरुणं। च॥ रिशा
दसं। धियं। घृताचीं। साधता॥ ४॥ २॥ मित्रा ज्ञातीति मित्रोयं मितमन्हा करोति वा॥ मितं रातीति वानिशं मितं
रमयतीति वा॥ अदृणोति तिवरुणस्तमसाऽज्ञानतोपि वा॥ वरमुन्नयतीत्यस्माद्द्वानंदत्वतोपि वा॥ ॥ ४॥

ता दु इति उ प्रत्यय उक्तो भवति॥ तमसा बहिः। अज्ञानतो ध्यात्वा। कृत्वा ददादिभ्य उ न दिति दृणोते रु नत्। वरमुत्तमजीवं उन्नयति ऊर्ध्वं नयति। वरशब्दोपपदा
उत्सृज्यते इति॥ उपपदोपसर्गति यो लोपश्च। वरानंदत्वतः। णो हि निवृत्तिवाचक इति वचनात्। णशब्द आनंदवाची। वरो णो यस्यासौ वरुणः। पूर्वपदस्य ओकारः॥ ४॥

व्यास

अत्रेन्द्रवायुशब्दाभ्यां विवक्षितं भगवत्पदं यमाह॥ उपेन्द्र इति॥ इन्द्रशब्देनोपेन्द्रो वायुशब्देन संकर्षणो हरिरुच्य इत्यर्थः॥ ननु परमेश्वरे द्विवचनं कथं इत्यत आ
ह॥ द्विरूपत्वादिति॥ नन्वेकस्येव हरे द्विरूपत्वं च कथं। द्वित्वस्य भेदा विना भूतत्वादिति तत्राह॥ बहुलं चेति॥ चशब्देन द्वित्वं। बहुलग्रहणं अन्यत्र बहु वचनसं
पादनार्थं॥ द्विवचनादिकं भेदेनैव संपाद्यमित्यत आह॥ नात्रेति॥ कथंचन॥ न केवलोऽभेदसहितश्च। कुत इति चेष्टुति विरोधादित्याह॥ एकमेवेति॥ अनेन वि

उपेन्द्रः संकर्षणो हरिः॥ द्विरूपत्वाद्बहुलं च विशेषादेव केवलं॥ एकस्येव हरे न त्रिभेदशब्दः कथंचन॥ एकमेवा द्वितीयं
तन्नेह नानास्ति किंचन॥ मृत्योः समृत्यमाप्नोति य इह नानेव पश्यति॥ यश्चोदकं दुर्गेष्टुपर्वतेषु विधावति॥ एवं धर्मो नृ
थव्यस्यैतानेवानुविधावति॥ उक्त्वा धर्मो नृथव्यस्य निषेधादेवमेव हि॥ विशेषो ज्ञायते श्रुत्या भेदादन्यश्च साक्षितः॥ ७॥

ग्रहभेदोपि द्विवचनादिविषयो निरस्तः॥ भेदं विना विशेषमात्रेणैव द्विवचनादिकं घटत इत्युक्तं॥ भेदादन्यस्य विशेषस्यैवा प्रमाणिकत्वादिति
आह॥ उक्तेति॥ तदुद्दर्शमित्यादिना काठके परमेश्वरस्यानेकाधर्मानुत्का एकमेवा द्वितीयं इत्येवं पुनः पृथक् स्पष्टनिषेधाद्भेदादन्यो भगवति श्रुत्यै
व ज्ञायते॥ अखंडत्वे धर्मकं धनानुपपत्तेर्भेदेन निषेधायोगात्॥ किंच घटादौ भेदादन्यो विशेषः साक्षितश्च ज्ञायत इति॥ ३॥ ७॥ श्रीगुरुभ्यो नमः

ऋतेन मित्रा । नित्यवृद्धः स भगवांस्तस्माद्वृद्धः । ऋतमनुगतं सर्वकालइत्युत शब्दो नित्यपर्यायः । वर्धते रिगुपधलक्षणः कः । ऋतं नित्यं । वृद्धो वृद्धः । ऋतवृद्धः । ऋतेन सत्येन । सत्यसत्येन नृपचारत इत्यभिप्रायोक्तिः ॥ यथार्थत्वाद् तोवेदः तं स्पृशतीति ऋतस्पृक । स्पृशो नुदके किन्वेद वाच्यः । एवं पूर्वार्धे विष्णो योजयित्वा देवतांतरे योजयति ॥ अन्यो चेदिति ॥ भगवतो न्यो मित्रावरुणो विवक्षितो चेत्तदा द्वितीयतृतीयाभ्यामृत

ऋतेन मित्रावरुणावृता वृद्धावृतस्पृशा ॥ ऋतुं बृहंतं मात्राथे ॥ ४ ॥ ३ ॥ ऋतेन । मित्रावरुणो । ऋतुं वृद्धो । ऋतस्पृशा । ऋतुं बृहंतं । मात्राथे इति ॥ ४ ॥ ३ ॥ नित्यवृद्धः स भगवानृतेनानुपचारतः ॥ ऋतस्पृशेदवाच्यत्वादन्यो चेद्भगवानृतः ॥ ऋगतावित्यतः सर्ववस्तुष्वनुगतत्वतः ॥ तेन वृद्धो तस्पृशौ च सर्वदा मित्रावरुणौ ॥ संहितायां च

शब्दाभ्यां हरिश्च्यते ॥ कुतः । ऋगताविति धातोः कर्तरि क्ते ऋते सर्ववस्तुष्वनुगतत्वतः । सर्वगतत्वाद्दतो हरिः । तथा च तेन नृतेन हरिणा वृद्धाविति मित्रावरुणौ रिपावृतवृद्धौ । तस्पृशौ । तस्संबंधिनावित्यत स्पृशौ । सर्वदेति प्रथमर्तशब्दार्थः । ऋता वृद्धावित्यत्र संहितायां दैर्घ्यपदे ह्रस्वता । तदभिप्रायमाह ॥ संहितायां

व्यास

३०

आदिपदेन अन्येवर्णविकाराः गृह्यन्ते । यः संहितायां दैर्घ्यादिः पदेन न्यथा । स उक्ताधिक्ये । उक्तार्थस्याधिक्यज्ञापनार्थः ॥ अनन्यार्थत्वं विज्ञेयम् ॥ उक्तस्यावधारणार्थे चेति यावत् ॥ उत्तरार्धे व्याख्याति ॥ इति शब्दे इति ॥ प्रेरयथः ॥ तृतीयोक्तिश्चाये ॥

दैर्घ्यादिरुक्ताधिक्ये पदेन्यथा ॥ अनन्यार्थत्वं विज्ञेयम् ॥ इति शब्दे च महाऋतु ॥ महत्स्वरं वा ॥

ऋतशब्दः स्वरवनामापि भवतीति बृहंतं ऋतुं । महत्स्वरं वा । छंदस्त्वात् । अधीगर्थदयेशां कर्मणीति न भवति ॥ ४ ॥ ३ ॥

३९

कवीनः। तुविजाता विस्यद्येधेधाव्याचष्टे॥ तुविजाविति॥ तुवीति बहुनाम। बहुशब्दश्च पूर्णवाची। अतः परब्रह्मणो जातो। तुविजो तुविजातो। तथा विधौ। तुवित्वेन पूर्णत्वेन जाता विवस्थितौ। तुविजाताविति वा। अर्थद्वयस्य व्यसंज्ञादर्शयति॥ हरिरिति॥ तथैव भूतत्वात् तुवित्वेनावस्थितत्वात् तुविजातो हरिः॥ अन्ये मित्रावरुणौ। ब्रह्मजातत्वेन तुविजाताविति भावः॥ उरुक्षया विस्यत्र क्षयशब्दार्थमाह॥ स्थानमिति॥ क्षिनिवासगत्यो रित्यस्मादेरजित्यधिकरणे च। शिष्टं व्याख्याति॥ कर्मेति॥ कवीनित्यबुधौ। सर्वतौ। तुविजातौ। उरुक्षयो। महास्थानौ सर्वगतौ। तौ

कवीनो मित्रवरुणा तुविजाता उरुक्षया॥ दक्षं दधाते अपसं॥ ४॥ ४॥ कवी इति॥ नृ॥ मित्रावरुणा। तुविजातो। उरुक्षया। दक्षं। दधाते इति। अपसं॥ ४॥ ४॥ तुविजो ब्रह्मजातो तथा विधौ॥ हरिस्तथैव भूतत्वात् स्थानं क्षयइहोच्यते॥ कर्मपसंचकतीरं दक्षंकतीरमेव च॥ अस्मदर्थे दधाते तौ नित्यबुधौ तथागतौ॥ ४॥ ४॥

मित्रावरुणौ॥ न अस्मदर्थेनः दक्षं यजमानं प्रति। अपसंकर्म दधाते। तं कतीरं कुर्वते इति यावत्। अपः शब्दः। कर्मनामा। ततश्चादसोऽमोलुक्। अथवान अपसंकतीरं। अत्रादिभिर्भ्यो अच। यजमानं दक्षं पदु। दधाते कुर्वते। अत्र दक्षमिति पूर्वोत्तरयोः संयोजनीयं। गतागता विस्यत्र क्षयशब्दस्यार्थांतरं॥ क्षयोगतिः। भावे च। उरुः क्षयो ययोस्तौ। तथोक्तौ। गतागतौ गत्यागतिर्मौ॥ ४॥ ४॥

व्यास

३९

दक्षाः यजमानाः॥ पूर्वार्धे योजयति॥ तमिति॥ इवे आह्वयामि॥ बहुलं छंदसीति ह्यतेः संप्रसारणं॥ शपो लुक्। चारिशादसमित्येतत्स्फुरितमिति व्याख्यातं। तत्कथमित्यवयवार्थमाह॥ शमिति॥ तस्मादिति शेषः॥ न नुरमणमपि स्फुरवं अतः पुनरुक्तिरित्यतो भिप्रायमाह॥ अनूनेति॥ रमे भविष्यति॥ रिशमनू नस्फुरवं। अति अनुभवतीति रिशादा इत्यर्थः॥ अदेरौणादिकोऽस्मत्प्रत्ययः॥ घृक्षरणदीप्त्योरित्यस्माद्युध्यर्थोक्तं रित्क॥ तदं चनात्। तं प्रतिगम

पूता दक्षा अनेनेति पूतदक्ष इतीरितः॥ तमाह्वयामि स्फुरितं शमदन्मतेयतः॥ अस्मत्स्फुरवं भेत्तुत्वादिशादा इतिकीर्तिता॥ हरिर्घृतः स्फुरत्वाद्दृताची च तदं चनात्॥ स्वधीतिसाधको विष्णुर्भक्तानां च यथार्थतः॥ १॥ २॥

नात् विषयीकरणात्॥ उत्तरार्धे योजयति॥ स्वेति॥ स्वविषयाधीर्ध्यानं। स्वधीतिः यथार्थत्वं स्वधीतेर्विशेषणं। यद्वा शोभना अधीतिरधिगतिः स्वधीतिः। शोभनत्वस्य विवरणं॥ यथार्थत इति॥ भक्तानामित्यादिशेषकथनं॥ साधंतौ। साधयंतौ॥ ४॥ २॥ ॥

अश्विना पुरुदंससा ॥ बहुकर्मकृतौ ॥ पुरु ॥ बहु ॥ दंसः ॥ कर्मययोस्तौ पुरुदंससौ ॥ बहुकर्मकृतौ नरो ॥ पूर्ववत् ॥ धिष्ण्या ॥ धिष्ण्याशब्दः स्थानपर्या

अश्विना पुरुदंससानरा ॥ शवीरयाधिया ॥ धिष्ण्यावनतं गिरः ॥ २ ॥ ५ ॥ अश्विना ॥ पुरुदंससा ॥ नरा ॥ शवीरया ॥ धिया ॥
धिष्ण्या ॥ वनतं ॥ गिरः ॥ २ ॥ ५ ॥ बहुकर्मकृतौ सौख्यवीर्यात्मिक्याधिया गिरः ॥ अस्मदीयाः संभजतं धिष्ण्या सर्वश्रयो सदा ॥ २ ॥ ५ ॥

यः ॥ सदासर्वश्रयो ॥ युवां ॥ शवीरया ॥ संसुखं वीर्यं तदात्मिक्या ॥ धिया ॥ गिरः ॥ अस्मदीयाः स्तुतिरूपा वाचः ॥ वनतं ॥ वनषण्यसंभक्तौ ॥ संभजतौ स्वीकृतं ॥ २ ॥ ५ ॥

व्यास

दस्त्रा भेदको ॥ हेरुद्वर्तनी ॥ नासस्यो ॥ दस्त्रो ॥ दस्त्रविभेदने ॥ ततोः ॥ सर्वशत्रूणां भेदको ॥ वृक्तबर्हिषः ॥ अनेकार्थत्वाद्धातूनां ॥ स्तुतबर्हिषः ॥ स्तुतं विस्तृतं बर्हिषेन
तस्मयज्वनः ॥ सुताः सोमाः ॥ युवाकवः ॥ वां ॥ युवयोः संबन्धिनः ॥ युवयोरिदमित्यर्थे आकुप्रसयो मुभदो युवादेशश्च ॥ युवयोरर्थे संपादिताः ॥ हियस्मान्नास्मादा

दस्त्रायुवाकवः सुतानासत्या वृक्तबर्हिषः ॥ आयतं हेरुद्वर्तनी ॥ ३ ॥ ५ ॥ दस्त्रा ॥ युवाकवः ॥ सुताः ॥ नासत्या ॥ वृक्तब
र्हिषः ॥ आ ॥ यातं ॥ हेरुद्वर्तनी इति हेरुद्वर्तनी ॥ ३ ॥ ५ ॥ भेदको सर्वशत्रूणां दस्त्रो संबन्धिनो हि वी ॥ सुता युवा
कवः सोमायज्वनस्तुतबर्हिषः ॥ नासस्यो नासिकासंस्थौ नैव चासङ्गुणौ क्वचित् ॥ ३ ॥ ५ ॥ ॥ ६३ ॥

यातं ॥ नासत्यशब्दं व्याख्याति ॥ नासत्याविति ॥ नासाशब्दाद्वाच्येति ॥ हेरुद्वर्तनी ॥ नाशिकाभिमानित्वात् ॥ एतदेव तातरविषयं ॥ विष्णुश्चेत्कश्चिदसङ्गुणो नैवेतिस
छद्मपर्यायः सत्यशब्दः सङ्गुणवाची ॥ सङ्गुणवेसाधुभावे चेति वचनात् ॥ नासत्याः असत्या ॥ असङ्गुणाः न विद्यन्ते असत्याय योस्तौ नासस्यौ ॥ नन्नादित्यादिना नस्या

३३

रुद्रवर्तनिशब्दार्थमाह ॥ रुजामिति ॥ रुक्मदेन कर्मण्युपपदेद्गता विसृज्यादंतण्डितं पथं ॥ उपपदस्य च दः ॥ वासुदेवः स्नेहतस्तदनुवर्तनाद्गुडवर्तनिशब्दो
क्तः ॥ आश्विनावय्यनुवर्तनेन तदनुवर्तनाद्गुडवर्तनिशब्दोक्तः ॥ वस्तुवर्तने ॥ भावे अनिष्ट ॥ रुद्रस्य वर्तनि ॥ रुद्रमनु वृत्तिर्ययोस्तौ तथोक्तौ ॥ अथवा ॥ तन्मार्गग

रुजां द्वावणतोरुद्रो वायुस्तदनुवर्तनात् ॥ स्नेहतो नुवर्तनाद्वा तन्मार्गगतितोथवा ॥
कस्मिन्वहमिति श्रुत्या वासुदेवोऽश्विनावपि ॥ रुद्रवर्तनिशब्दोक्ताः ॥ ॥३॥ ५॥ ॥

तितः ॥ रुद्रस्य वर्तनिमार्गे ययोस्तोरुद्रवर्तनी इति वा ॥ वासुदेवोऽश्विनावपि रुद्रवर्तनिशब्दोक्ताः ॥ अस्त्वश्विनोर्वायुमार्गगतिस्तद्गुडवर्तनाद्वासुदेवस्य तु कर्ममित्य
त आह ॥ कस्मिन्वहमिति ॥ कस्मिन्वहमुक्तांत उक्तांतोऽविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति सप्राणमसृजतेति श्रुत्या वासुदेवस्यापि सावगम्यते ॥ ३॥ ५॥

व्यास

३३

अश्विनेत्यादि द्वादशार्चं स्तुतं ॥ तत्राद्यस्तुत आश्विनः ॥ द्वितीयं ऐं इः ॥ तृतीयं वैश्वदेवः ॥ चतुर्थः सारस्वतः ॥ अश्विनाय ज्वरीः ॥ अन्नानि ॥ हे इवत्याणी ॥ क्षिप्रहस्तौ ॥
ऐदार्थवन्तौ ॥ शुभस्यती ॥ शुभादिपौ ॥ पारस्करादित्वात्कट ॥ पुरुभुजौ ॥ बहुगोपौ ॥ बहोर्विश्वस्य ॥ गोपारौ ॥ बहुभुजौ वा ॥ बहोर्भोक्तारौ ॥ भुजेरुभयार्थत्वा
त् ॥ अश्विनो युवा ॥ यज्वरी ॥ इषः ॥ यज्ञयोग्यानि यज्ञसाधनानि ॥ अन्नानि ॥ यजते ॥ करणे धरन् प्रत्ययः ॥ नः ॥ चनस्यती ॥ योजयती ॥ प्रयच्छते ॥ यद्वा ॥ यज्वरीरि
षि ॥ यज्ञे हतान्स्वभागां संयोजत ॥ स्वार्थे णिच् ॥ स्वीकुरुती ॥ आशुवा इति इवत्याणी इत्यस्याभिप्रायान्तरं ॥ अश्विना द्यं निर्वक्ति ॥ आशुवानादिति ॥ वा

अश्विनाय ज्वरीरिषो इवत्याणी शुभस्यती ॥ पुरुभुजा चनस्यती ॥ ३॥ ५॥ अश्विना ॥ यज्वरी ॥ इषः ॥ इवत्याणी इति इवत्याणी ॥ शुभः ॥ पुती
इति ॥ भुजा ॥ चनस्यती ॥ ३॥ ५॥ अन्नानि यज्ञयोग्यानि क्षिप्रहस्तौ शुभाधिपौ ॥ बहुगोपौ बहुभुजौ नो योजयतमश्विनौ ॥ यज्ञे हतान्स्व
भागां संयोजयतमश्विनौ ॥ आशुवाना इति रश्मी क्षिप्रावगतिरित्येवा ॥ अश्रुते खिलमित्येवाप्यश्वजत्वात्तथाश्विनौ ॥ ३॥ ५॥ ५॥

यशः ॥

नादिसंस्थेव व्याख्यानां गतेरिति ॥ आश्रयपदाद्वा गतिगंधनायोरित्यस्मादिनिः ॥ द्विचैतिशेषः ॥ उपपदस्य रुक्मलोपो ॥ क्षिप्रावगतिरित्येवा ॥
गत्यर्थनामवगत्यर्थत्वात् ॥ अखिलं जगत् ॥ अश्रुते व्याप्नोति ॥ आश्रय्याप्ता विसृज्या विन ॥ एवशब्दो व्याप्तेरनुपचरितत्वात् ॥ अश्वजत्वादित्युभ
शब्दोदयस्यार्थे तद्धिता इति इन् ॥ एतत्तु व्याख्यानां देवतांतर एवेति सूचनाया अश्विनावित्याह ॥ अश्वजत्वात्सूर्याज्जातत्वात् ॥ ३॥ ५॥ श्री ॥ ४॥ ५॥

३४

हेविजभानो इन्द्र आयाहि कुतः अण्वीभिः सूक्ष्माभिः सूक्ष्मर्तुभिः सम्यक्को धनसाधनीभिः पटीभिरिति शेषः ॥ तना विस्तृत्य तनोतेराकारः ॥ त्वा
र्थः पूतासः ॥ पूताः शोधिताः इमे सूताः सोमाः ॥ त्वयवः ॥ त्वदिष्टवः ॥ वर्तेते ॥ युष्मदः ॥ व्यचः ॥ तदंता उः ॥ दुर्घटत्वादिदमध्यात्मं योजयति ॥ सूक्ष्मेति ॥ सूक्ष्मा
र्थग्राहिणीभिः प्रमाभिः मनोसिचो धितानीति शेषः ॥ ननु बाह्यसोमस्थानेऽध्यात्ममनसो ग्रहणे किं निमित्तं ॥ देवतैक्यमित्याह ॥ सोमानामिति ॥ देवता

त्वदिष्टव इमे सोमाः पटीभिः सूक्ष्मर्तुभिः ॥ विस्तृत्य शोधिताः सूक्ष्मप्रमाभिर्वामनांसि च ॥

सोमानां मनसा चैव देवताः सोमरश्मिगाः ॥ सोमभृत्याः समस्तस्य सोम एवाधिपो हरिः ॥

स्वपिकथं सोमशब्दवृत्तिर्येन रसेषु मनः सूचत इति रित्यत उक्तं ॥ सोमरश्मिगा इति ॥ सोमभृत्या इति च ॥ सोमरश्मिगततया सोमभृत्यतया च तत्र
सोमशब्दवृत्तितत्संबन्धादृषेण मनः सूचति भावः ॥ पक्षांतरमाह ॥ समस्तस्येति ॥ समस्तस्य ॥ सोमानां मनसा च सोम एव देवता ॥ तथा च न परंपराश्रयण
मिति भावः ॥ ननु परमेश्वरः समस्तस्य देवता तत्कथमेतदित्यत आह ॥ अधिप इति ॥ हरिः सर्वाधिप एव न त्वभिमानस्यर्थः ॥ अनेन त्वावयव इत्येतदपि समर्थितं
भवति ॥ ४१ ॥

व्यास

३४

इन्द्रायाधिपे पितः अस्मद्बुध्या हे इन्द्राधिया ॥ अस्मद्बुध्या इषितः अधीष्टः ॥ प्रार्थित इति यावत् ॥ अथवा धिया ॥ स्वबुध्या प्रेरितः विप्रजृतः ॥ ब्राह्मणेर्ऋषिभिर्भक्त्या
प्रेरितः ॥ त्वां वा घतः ॥ अंजसा वदतः स्तुवतः होतुः सूतवतः सोमवतः ॥ यजमानस्य ॥ सोमयुक्तानि ॥ ब्रह्माणिसूतिवाक्यानि उपायाहि ॥ होतुर्ब्रह्माणि ॥ यजमानस्य सो

इन्द्रायाहिधिपे पितो विप्रजृतः सूतावतः ॥ उपब्रह्माणि वा घतः ॥ ५ ॥ ५ ॥ इन्द्रायाहिधिप्या इषितः विप्रजृतः सूतः वतः ॥ उप
ब्रह्माणि वा घतः ॥ ५ ॥ ५ ॥ अस्मद्बुध्या प्रार्थितो वा स्वबुध्या प्रेरितो थवा ॥ ब्राह्मणेः प्रेरितो भक्त्या वदतो होतुर्ऋजसा ॥ ब्रह्माणिसोम
युक्तानि यजमानस्य वेद्यतः ॥ उपायाह्यपि यः कोपिसाधको यजकृन्मतः ॥ मानसो वाचिको वा स्याद्यज्ञो होता कथं च ॥ ५ ॥ ५ ॥

मानः ॥ अत्र सोमशब्दाभावेऽपि सूतवत इति पदसामर्थ्यात् सोमानिति लभ्यते ॥ अध्यात्मं सूतवच्छब्दं आचष्टे ॥ इच्छतो वेति ॥ मनोहि ॥ सोमः ॥ तद्रूपा चेष्टा ॥ अ
तः सूतवतः ॥ इच्छत इत्यनर्थं तिराजन्तव्यात्मको यजमानः कश्च यजः ॥ को वा हेतुस्तत आह ॥ यः कोपीति ॥ साधको मोक्षस्य ॥ सच ॥ स एव साधकः ॥ यदा परमेश्वरमा
संयम्य भवति तदा होता बोध्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ५ ॥

ननु चिदप्यति ॥ ६५ ॥

यं सोम मिच्छ ॥ ५ ॥

इंदायाहिचित्रभानोऽसुताइमेत्वाऽयवः॥अण्वीभिस्तनापूतासः॥४॥५॥इंदा।आ।याहि।चित्रःभानोइतिचित्र
भानो॥सुताः।इमे।त्वाऽयवः।अण्वीभिः।तना।पूतासः॥४॥५॥चित्रंभंडरतंचितौ॥चिइतेश्वायनीयत्वाददनाद्वा
चितोऽभिदा॥तादृशांस्त्वयोज्ञानमस्येतिभगवोन्यर॥चित्रभानुरितिप्रोक्तस्तेजोवातादृशंप्रभो॥

परमेश्वरः। अदनात् अनुभवाद्वा। चित्रं। रातेरदनात् त्वं अनेकत्वात्। तूनां। इदानीं चित्रभानुराद्यं व्याख्याति॥ अभिदेति॥ तादृशा चित्राः। भानुराद्या
भरतमय इत्यनूद्य ज्ञानमिति व्याख्यानं॥ ननु चित्तोरत्त्वादीनां भेगबध्मणां कथं ज्ञानतज्जोधर्मत्वमित्यत उक्तं॥ अभिदेति॥ ज्ञानतेजसोऽ
परमेश्वरेणाभिदोकारणेनोक्तं इत्थं इत्यर्थः॥ भगवांश्चेत्तर्हि परोमुख्यचित्रभानुः। अन्यस्तु यथासंभावमिति भावः॥

३६

देवतापक्षे सर्वशब्दपर्यायोवा विश्वशब्द इत्याह ॥ सर्वे वेति ॥ अथवा विश्वां प्रजानां वा ना ऊभना दूना दू ॥ विश्वां वांतीति विश्वे ॥ ननु प्रवेशनादिशां वानादि
तिपक्षद्वये विश्वे इति नृपं न सिध्यति ॥ सर्वशब्दपर्यायस्यैव विश्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा स्मरणात् ॥ सर्वनाम एव परस्मै जसः ॥ शी भावविधानादिति तत्राह ॥
शब्द इति ॥ यथारवलोक्ये देवाय हविषा विधेमेत्यत्र प्रजापति पर्यायस्य कशब्दस्य सर्वनामसंज्ञाभावेऽपि सर्वविधयः छंदसि बहुल भवन्तीति सर्व

सर्वे वा विश्वां वाना छन्दः कस्मै यथा भवेत् ॥ दातारो यजमाना वापि ॥ १ ॥ ६ ॥

नामकार्यं दृश्यते ॥ एवमिहापि विश्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञाभावेऽपि सर्वनामकार्यं जसः शीत्वं भविष्यतीति ॥ दाश्वांस इत्यस्य दातारो जैयं माना इत्य
र्थद्वयं ॥ दाश्रुदाने यजमानावेति देवतांतरविषयं ॥ हे ॥ ओमासः ॥ ओमाः ॥ चर्वणी धृतः ॥ चर्वणीनां धतरिः दाश्वांसः ॥ यजमाना वा ॥ विश्वे देवा ॥ दाश्रु
षः ॥ दातुः ॥ यजमानस्य वा ॥ सुतं सोमं प्रति ॥ आगत ॥ आगच्छत ॥ १ ॥ ६ ॥ समस्तवेदप्रतिपाद्य भगवद्भूषणयज्ञाभागे भोक्तुं देवताभ्यो वा सोमग्रहणार्थं प्रार्थना ॥

व्यास
३६

विश्वे देवासो अक्षुरः सुतमागंतूर्णयः ॥ उस्त्रा इव स्वसराणि ॥ अक्षुरः ॥ अप्रशब्दः कर्मवाची ॥ तुरत्वरणे ॥ ततः ॥ द्विप् ॥ अतो अक्षुरः ॥ कर्मवेगिनः ॥ एवशब्दे

विश्वे देवासो अक्षुरः सुतमागंतूर्णयः ॥ उस्त्रा इव स्वसराणि ॥ २ ॥ ॥ विश्वे देवासः ॥ अप्रशब्दः ॥ सुतः ॥ आगंतुः ॥
पूर्णयः ॥ उस्त्राः इव ॥ स्वसराणि ॥ २ ॥ ॥ अक्षुरः कर्मवेगिनः ॥ उस्त्रास्तरश्मयश्चैव स्वसराणि दिनानि च ॥ २ ॥ ६ ॥

नाभिधानिकत्वा निर्वचनानपेक्षत्वं सूचयति ॥ हे अक्षुरः ॥ विश्वे देवाः ॥ स्वसराणि दिनानि प्रति ॥ उस्त्रा इव ॥ रश्मय इव ॥ पूर्णयः ॥ त्वरिताः ॥ संतः ॥ अस्मदीयं सुतं
सोमं आगंतुः आगच्छत ॥ २ ॥ ६ ॥ ७ ॥

३७

विश्वेदेवासो अस्त्रिधः। स्त्रिधुर्द्विसार्धः। ततः द्विधा न विद्यते स्त्रिद्वयेषां ते। अस्त्रिधः। अहिंस्याः। एतद्गवत्सूपपादयति॥ असंसारदिति॥
देवतांतरे घटयति॥ देवाश्चेदिति॥ मोक्षनिश्चयात्। उपचारेण अस्त्रिध इत्यर्थः। आ इत्यस्य समंतत इति व्याख्यानं। इराब् इच्छावाची।
इकार उच्यते काम इति वचनात्। इषु इच्छाया मित्यतो डिः। अत उक्तं॥ यथेष्टेति॥ हि राब् प्रसिद्धा चित्वा निश्चितार्थः। मयात्

विश्वेदेवासो अस्त्रिध एहिमायासो अहुहः॥ मेधं जुषंत वन्हयः॥ ३॥ ६॥ विश्वेदेवासः। अस्त्रिधः। एहिमा
यासः। अहुहः। मेधं। जुषंत। वन्हयः॥ ३॥ ६॥ असंसारदस्त्रिधस्ते देवाश्चेन्मोक्षनिश्चयात्॥ यथेष्टनिश्चितज्ञा
ना एहिमायाः समंततः॥ अहुः खत्वादहुहस्ते मेधं यतं जुषंतु नः॥ वन्हयो वहनादस्य॥ ३॥ ६॥

क्षोत्तानार्थः॥ प्रजानामसुपाठात्। सर्वविषयस्वतंत्रनिश्चितज्ञाना इत्यर्थः। अहुहकेशार्थः। ततः संपादित्वा द्विधा न विद्यते ध्रुक् येषां ते
अहुह इत्यभिप्रेत्योक्तं। अहुः खत्वा दिति॥ जुषंत जुषत॥ सेवध्वं। तस्य तात्पर्यं ते जुषत्विति। अस्य जगतः। वहनात्सर्वतनात्। वहते रौणा
दिको निः॥ ३॥ ६॥

व्यास

३७

ओमासः। आ समंतात्। आ इत्यनुवादः। समंतादिति व्याख्यानं। उ इति निपात ऊरीकरणे वर्तते॥ आ। समंतात्। उ। ऊरीकृताः माः प्रमाः ये स्ते। ओमा इ
ति प्रकीर्तिताः। चराब्दे व्याख्यानसमुच्चये। सर्वविषयज्ञानवंत इत्यर्थः। इदं च परमेश्वरे मुख्यं देवेषु मुख्यं। अनामैत्यनेनो शराब्दसमानार्थः ओमाब्दः।
मानिर्मणि इत्यस्मात्कर्मणिकप्रत्यय इत्युक्तं भवति। ओं नामकेन विष्मन्नामिता निर्मिता इति वा ओमाः। इदं च व्याख्यानं न भगवद्विषयमित्याह॥

ओमासश्चर्षणी धृतो विश्वेदेवास आगत॥ दाश्वांसो दाशुषः सुतं॥ १॥ ६॥ ओमासः। चर्षणीः धृतः। विश्वेदेवा
सः। आगतः। दाश्वांसः। दाशुषः। सुतं॥ १॥ ६॥ आ समंतात्स्वीकृता मा ओमा इति चरुद्वितीयाः॥ ओना मा भगवान्विष्म
न्नेन वा निर्मिताः सुराः॥ ओता मानेषु मा वैषु प्रोता ओमा इतीरिताः॥ प्रजाश्चर्षणयः प्रोक्ता विश्वेते च प्रवेशनात्॥

कर इति॥ ओमाब्दः ओतत्वाची। अवतिरूपत्वादोताः प्रविष्टाः मानेषु प्रमाणेषु प्रतिपाद्यतयेति वोमाः॥ उपसर्जनस्य परनिपातः। माः प्रमाः।
एषु प्रोताः प्रतिपादकतया प्रविष्टा इति वा ओमा इति रिताः। ओता मा एषु तथोक्ता इति प्रोक्ताने घटुकैः। ते भगवद्रूपविशेषाः। देवाश्च। प्रेरक
तया सर्वत्र प्रवेशनाद्विश्वे च प्रोक्ताः विश्वप्रवेशने। ततो वः द्विच॥

३९

चोदयित्री। स्रवाचां। सरस्वती। स्रुतानां स्रवाचां। चोदयित्री सदा प्रेरका। समतीनां स्रुतानां। द्वितीयाथैषषी। चेतती चेतयंती। अत्रणि
लोपस्य निमित्तमाह॥ स्वातंत्र्यादिति॥ चेततीशब्दः स्वातंत्र्यविक्षया लुप्तो यो यस्य स लुप्तो भवेत्। य इति णेरुपलक्षणं। स्वातंत्र्यस्नेहयोरं

चोदयित्री स्रुतानां चेतती समतीनां॥ यज्ञं दधे सरस्वती॥ ५॥ ६॥ चोदयित्री। स्रुतानां। चेतती। समतीनां॥ यज्ञं। दधे॥
सरस्वती॥ ५॥ ६॥ स्रवाचां प्रेरका सदा॥ स्रुतानां स्रवाचां स्रुतानां स्वातंत्र्यालुप्तो भवेत्॥ अनेनैव प्रकारेण सैव यज्ञादिधारिणी॥ ५॥ ६॥

तण्डितणिजितिस्मरणान्न। ततश्च स्वातंत्र्येण स्रुतानां स्रवाचां स्रुतानां स्वातंत्र्यालुप्तो भवेत्। तदिदमुक्तं सैवेति॥ एवंभूता सरस्वती। यज्ञं दधे। अनेनोक्तप्रकारेण। वाग्बु
धिप्रवर्तकत्वेन यज्ञादिधारिणी। वाग्बुधिमूलत्वात् सर्वकर्मणां॥ ५॥ ६॥ वाग्बुधिमूलकसर्वकर्मप्रवर्तकसरस्वतीप्रवर्तकवायुप्रवर्तकायनमः॥ ७॥

व्यास

३९

पावकानः सरस्वती। शोधकत्वात्। सरस्वतीशब्दं व्याख्यातुं सरःशब्दार्थेतावदाह॥ सरणादिति॥ सर्वत्रगमनात्। तस्यैव तात्पर्यं सर्वगतत्वेनेति।
सृगतौ॥ तस्मादस्य प्रत्ययः। गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् सर्वज्ञो वा सरः। सरसः। ससार इति वा सरः। बलवानित्यर्थः। रसाकारलोपः। सरति त्वात्स
सरवत्वात्। रमेरस्फुटिच्च। सहरसा। रत्यावर्तत इति सरः। तद्वती। सरःशब्दार्थे हरिरस्या विद्यत इति। इदं व्याख्यातुं देवतांतरविषयः।

पावकानः सरस्वती वा जैभिर्वाजिनीवती॥ यज्ञं वष्टुधिया वस्फः॥ ४॥ ६॥ पावका। नः। सरस्वती। वाजैभिः। वाजिनीवती। यज्ञं।
वष्टुधिया वस्फः॥ ४॥ ६॥ शोधकत्वात् पावका॥ सरणात्सर्वगत्वेन सर्वज्ञो वा सरो हरिः॥ सरसः सरति द्वा तद्वयं सरस्वती॥ ह
रौ गुणाः सरःशब्दः देवी तु हरिवाचिनी॥ हरिप्रियत्वतो वायुः सरस्वास्तस्त्रियाथवा। गुणस्वेन ततद्वत्त्वात् भगवांस्तु सरस्वती॥ ७॥

हरोतु विवक्षिते उक्तनिरुत्तया गुणाः ज्ञानादयः सरःशब्दो येषां ते सरःशब्दाः। तद्वत्त्वात् सरस्वती। देवतांतरस्य परमेश्वरवत्त्वं नाम किमिति त आ
ह॥ देवीत्विति॥ वेदाभिमानित्वात्। उक्तनिर्वचने न हरिः सरस्तद्वत्त्वात् तस्त्रियात्वात्। तस्त्रियात्वात् तद्वत्त्वात्। अन्या सरस्वती। उक्तनिरु
त्तया गुणाः सरःशब्दार्थः। त एव संधर्तुं सरस्वतेन ततद्वत्त्वात् तद्वत्त्वात् सरस्वतः। सरस्वतशब्दात्स्त्रियामीकारः॥ ७॥

अत्र सूक्तमनुवाको वर्गश्च परिसमाप्तः । ततः सूक्तादिस्वरूपजिज्ञासायामाह ॥ सूक्तमिति ॥ अनारतं प्रोक्तं । निरंतरपठितं । मूलवेदे ऋचां यः क्रमः तत्र ऋचोऽनंतरिताः कृत्वा यावत्पठितं तावदुपवेदे सूक्तं मुच्यते । ऋषिभिर्दिशितसमये यावन्निरंतरकाले दृश्यते सावनुवागुच्यते ॥ यद्वैक कालिकेत्यस्य विराममकृत्वा कस्मिन्नेव काले पठनीयेत्यर्थः । उक्तस्यापवादमाह ॥ अन्यथा त्वंचेति ॥ मूलवेदादुद्धृते ऋग्दिग्गदा

सूक्तं त्वनारतं प्रोक्तं अनुवागेक कालिका ॥ अन्यथा त्वंच तत्रस्यादावापो
दापतस्तृचां ॥ वेदानंतत्त्वविज्ञेयैस्तौ च त्रैवादशयणः ॥ श्रीरामप्र० ॥

द्युपवेदेषु यदनारतप्रोक्ततया सूक्तमुक्तं तत्र तस्य ततोऽप्युद्धृतवेदादिष्वेवादिष्वंतरवेदेऽन्यथा त्वंच स्यात् । कथं । तृचामावापो दापरूपक्रमेण तत्क्रमपठितानां कासां चिदृचा मुद्रापः स्थानानंतरस्थानानंतरावाप इति । उपवेदगतसूक्तान्तर्गतं ऋक्प्रबंधत्वेनांतरवेदे सूक्तसंज्ञेति ज्ञातव्यं । आवापो दापकरणो को हेतुरित्यत आह ॥ वेदेति ॥ इदं तु वक्ष्यमाणविवरणानुसारेण प्रतिपत्तव्यं ॥

आस

४०

भवेदेतद्यदि मूलवेदादुपवेदानां ततोऽंतरवेदानां चोद्धारेण प्रबंधनिर्माणं प्रामाणिकं स्यात्तदेव कुत इत्यत आह ॥ ऋच इति ॥ ऋग्दिग्गदसामानीति मूलवेदादुद्धृता उपवेदा उच्यन्ते । ततो मूलवेदादुपवेदास्ततश्चांतरवेदादुद्धृता इत्येतत्तद्वैपुलावचनादवगम्यत इत्यर्थः ॥ तथोपवेदादिक्रमेः क्रमः एवं शारवाप्रभेदोपीत्येतत्संग्रहादह ॥ ऋच इति ॥ ऋच इति प्रसक्तत्वाद्धृत्तं । यजुरादिकं चैव ज्ञातव्यं । एवमावापो द्वारावुपपाद्यतत्रलिंगं च द

प्रबंधः

ऋचः स ऋच उद्धृत्य ऋग्वेदं कृतवान् अभुः ॥ यजुषि निगदा चैव तथा सामानि सामतः ॥ एवं पुराणवचनादुद्धृता हिततस्ततः ॥ ऋचः शारवात्वमापन्नाः शिष्यतश्शिष्यकैरिमाः ॥ मानस्तेनेति पूर्वास्मृतादृश्यतेत्यर्थः ॥ श्रुतः शेषो दिताभ्यश्च पठ्यंते न्यत्र काश्चन ॥

शयति ॥ मान इति ॥ मानस्तेनेभ्यो मे अभिद्रुहस्पदे निरामिणोरिषवो न्नेषु जाग्रधुः ॥ आदेवानामोहते विब्रयो हृदि स्य तेन परः साम्नो विदुरित्येतस्यामृ चिपूर्वोत्तरार्धभोरसंबन्धार्थत्वेनार्थतोऽन्यूनतादृश्यते ततो ज्ञायते त्रान्तरितं वाक्यमस्तीति । एवमन्यत्रापि । किंच श्रुतशेषस्तावदुवाशतं क्रमेण ददर्शति ब्राह्मणं । तासामन्तरवेदेऽन्यूनं शतमेव द्वितीयाध्याये दृश्यते ॥ ताभ्योन्यस्त्वन्यत्र पठ्यंते ॥ तेन ज्ञायते ऋचामित उद्धृता पोवापि इति ॥

किंचात्रमधुछंदसा दृष्टास्वपि कृष्णनाममेव कमइत्याह ॥ अत्रार्थीति ॥ अक्रमतो दृष्टिरित्येवांतरवेदेयः क्रमः तमुल्लंघ्यैवमधुछंदसो दृष्टिरित्यर्थः ॥ यद्वा
मूलवेदोपवेदयोः क्रमस्तमुल्लंघ्यैवांतरवेदे त्रमाधुछंदसे प्रकरणे कृचोदृश्यं तद्व्यर्थः ॥ इति नैकक्रमो भवेत् ॥ मूलवेदोपवेदांतरवेदेष्टितिशेषः ॥
वेदानंतत्त्वविज्ञप्त्या आवापो द्वापाभ्यां संक्षेपः कृतइत्युक्तं तदसत् ॥ अनंतत्वावैवेदा इत्यादि तैवतद्भूति संभवादित्यत उक्तं विदुषोति ॥ अनंतत्वादिति ॥
अनंतत्वात्तदुक्तप्रकारेण कर्मकरणाशक्तैरिति शेषः ॥ इतश्च न मूलवेदादिष्वेकप्रकारे तस्याह ॥ अष्टकेति ॥ मूलवेदादावविद्यमानमेवेति शेषः ॥ उ

अत्राप्यक्रमतो दृष्टिरिति नैकक्रमो भवेत् ॥ अनंतत्वात्तु वेदानां प्रायः क्रमानुसारतः ॥ संक्षेपं कृतवान्देवः शिष्याश्च तदनुज्ञया ॥
अष्टकाध्यायवर्गादिभेदं च कृतवान्स्वयं ॥ स्वाध्यायविश्रमार्थं यतस्मात्क्रमविपर्ययः ॥ तत्र तत्रैवांतरिता दृश्यं ते च खिला अपि ॥
मत्रार्थेन विशेषोक्तिपदांतरितता च ॥ यत्राल्मोपि विशेषोक्तिपदानांतरितं भवेत् ॥

धारेलिंगांतरं च दर्शयति ॥ तत्रेति ॥ खिलाः परिशिष्टाः ॥ तन्वयसुधारः कथं ज्ञायत इत्यतस्तस्य ज्ञापकं लेशेन दर्शयति ॥ यत्रेति ॥ यत्र वा
व्यद्वयस्यार्थविशेषो नास्ति ॥ तत्र येन पदेन सा पुनरुक्तिः परिहृता स्यात्तत्पदमंतरितं ज्ञातव्यं ॥ यत्र तु विनापि पदांतरमल्मेनापि विशेषो
णश्रुतेनैव पुनरुक्तिपरिहारः स्यात्तत्र पदांतरिततानकल्पनीया ॥ एवमन्यान्यपिलिंगानि गवेषणीयानीति ॥ अनेनैव वर्गस्तु सामयि

व्यास
४९

महो अर्णः ॥ तेजस्वान्महत्त्वतश्चेति महःशब्दस्यार्थद्वयं ॥ अरमानंदरूपत्वादर्थः ॥ सा देवी सरस्वती ॥ महो अर्णः परं ब्रह्म ॥ केतुना ज्ञानेन ॥ भक्तेभ्यो
महतरं ज्ञानंदत्वा ॥ प्रचेतयति ॥ ज्ञापयति ॥ महत्तरमिति वदता प्रशब्दस्य तात्पर्यमुक्तं भवति ॥ इदं तु देवतांतरविषयं ॥ भगवद्विषये तु देवः

महो अर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना ॥ धियो विश्वा विराजति ॥ ६ ॥ ६ ॥ महो अर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना ॥ धियोः
विश्वाः विराजति ॥ ६ ॥ ६ ॥ महो अर्णः परं ब्रह्म तेजस्वान्महत्त्वतः ॥ अरमानंदरूपत्वात् ॥ जोहि निर्वृतिवाचकः ॥ सा ज्ञापयति
सा देवी ज्ञानंदत्वा महत्तरं ॥ महो अर्णः स्वयं देवः स्वमात्मानं प्रकाशयेत् ॥ विराजयेति विश्वाश्च धियोः स्तुतानदानतः ॥ ६ ॥ ६ ॥

स्वयमेव ॥ महो अर्णः ॥ स्वे ॥ आत्मानं ॥ केतुना प्रचेतयति प्रकाशयेदिति ॥ तत एव स्तुतानदानतो भक्तानां विश्वा दयः सर्वबुद्धीः विरा
जति ॥ स्तुतानेव तीहि बुद्धिर्विराजते ॥ ६ ॥ ६ ॥ श्रीमहो अर्णाय नमो नमः ॥ ६ ॥

अथाते । तस्मात् । यस्मात् खं ज्ञानादिमतोऽभिप्रेतार्थदायी । अथ तस्मात् । वयं ॥ उत्तमोत्तमगणनस्यांतेमिताः प्रमिताः उत्त
मोत्तमा इति यावत् ॥ याः ते तव ॥ त्वद्विषयाः समतयः ॥ तासां ॥ अंतमानां ॥ समतीनां ॥ अंतमाः ॥ सुमतीः ॥ विद्यामलभेमहि ॥

अर्थात् अंतमानां विद्यामसमतीनां ॥ मानो अतिरव्य आगहि ॥ ३ ॥ ७ ॥ अर्थात् अंत
मानां ॥ विद्याम ॥ सुमतीनां ॥ मा ॥ न ॥ अति ॥ रव्यः आ ॥ गहि ॥ ३ ॥ ७ ॥ तस्माच्छभेमस
मतीस्तव ॥ अंतेमितास्त्वद्विषयामतयोत्तमोत्तमाः ॥ अस्मानतीत्यमापश्यकरुणाईदृशासदा ॥

व्यत्ययात् ॥ त्वंचनः अस्मान् ॥ अति । अतीत्य ॥ अन्यान् । सदा ॥ मारव्यः । मापश्य । मायं न मात् । अस्मानेव पश्य । आगहि । आगच्छ ।
च । क्रूरदृष्ट्या न्यदर्शनेवाभिमतमितिकरुणाईदृशोत्कृष्टं ॥ ३ ॥ ७ ॥

व्यास

४२

परेहि । मन्मनः । हे मन्मनः मदीयं मनः । यद्यपि । त्वं । इन्द्रात् । परा । दूरे । वर्तसे । तद्ग्रहणासमर्थं । अथवा शक्रः परमेश्वरः । त्वत्तः
परा । दूरे वर्तते । त्वद्विषयो न भवति । अपि । तथापि । तं । विग्रं । वीरूपसर्गे निजर्थे । ग्रहउपादाने । कर्मणि उः । अग्राह्यं । अस्तु तं । अछि

परेहिविग्रमस्तु तं मिदं पृच्छ विपश्चितं ॥ यस्ते सखिभ्य आवरं ॥ ४ ॥ ७ ॥ परा । इहि ।
विग्रं । अस्तु तं । इन्द्रं । पृच्छ । विपः । चित्तं । यः । ते । सखिभ्यः । आवरं ॥ ४ ॥ ७ ॥ मन्मनोवाथ
शक्रो वा दूरेपि परमेश्वरः ॥ गच्छाग्राह्यमनष्टं च व्याप्तचित्तं य एव च ॥ सखिभ्य उत्तमो नित्यं ॥ ४ ॥ ७ ॥

नं अनष्टं । विपश्चितं । विपूर्वादाप्नोते रक्तम् । धात्वाकारलोपश्च । विपाः व्याप्ताचिद्यस्यासौ विपश्चित् । तं व्याप्तचित्तं ॥ अवग्रहदर्शनात् । इन्द्रं ।
परमेश्वरं । इहि । गच्छ । शरणं याहि । अवगच्छ वा । तदर्थं अस्तु नष्टं । यः इन्द्रः ते सखिभ्यः । आवरं । आवरः । नित्यमुत्तमं । अत्र परेत्कृपस
गस्येहीति क्रियायोगे मरणार्थत्वं प्रतीतेरन्यथाव्याख्यातं ॥ ४ ॥ ७ ॥ ६३

उत्तब्रुवंतु। निदः। ये। निदः। तस्य। परमेश्वरस्य। समीपगाः। सृष्ट्यादावेतत्समीपेवर्तमानाः ब्रह्मादयः। ते। उत। तेऽपि। नः। अस्मान्प्रति।
स्व देवंब्रुवंतु॥ परमेश्वरं रूपं यथावद्वाकुर्वंतु। उत। तिवक्ष्यमाणापेक्षया। निदइत्यव्ययस्य समीप्यार्थत्वेऽभिधानं वक्ष्यते। येचान्यतः।

उत्तब्रुवंतु नो निदो निरन्यतश्चिदारत॥ दधाना इंदु इदुवः॥ ५॥ ७॥ उत। ब्रुवंतु। नः। निदः। निः।
अन्यतः। चित्। आरत। दधानाः। इंदो। इतु इवः॥ ५॥ ७॥ निदस्तस्य समीपगाः॥ तेपिब्रुवंतु नो देवं प्राप्नुयेन्वा
न्यतोपितं॥ निर्गत्या ज्ञानतस्त्वस्माद्धाना ईश एव च॥ इवः प्राणान्ब्रुवंत्येव तेपिनः परमेश्वरं॥ ५॥ ७॥

स्थानांतरतः। निरुक्तपसर्गस्य श्रवणादारतेत्यनेन च योगायोगादधिकार्थलाभाच्च धात्वध्याहारः। अस्मात्। संसारहेतोः। अज्ञान
तः। निर्गत्यैव। तं परमेश्वरं। आरतप्रापुः॥ तेपिब्रुवंतु॥ इंदु इतु। ईश एव। इवः प्राणान्। आत्मने। विषयान्दुहंतीति। दुहेतुः। दधा
ना वतंते। तस्याप्यर्थंतिमुपासते। तेपिनः परमेश्वरं ब्रुवंत एव॥ ५॥ ७॥

व्यास
४३

सूक्ष्मपृक्तुं। दशर्चमिदमैदं सूक्तं। विष्मं। वयं। द्यविद्यवि। दिनेदिने। गो दुहे। गो दोहय। संपदादित्वात्किप्। गां दोग्धीति गो धुक्। तस्मै गो दु
हे। तदर्थं। दोहायेति शेषः। सूक्ष्मदोग्धीति सूक्ष्मदुघा। दुहेः कृष्णश्च। तां कामधेनुमिव॥ तस्मिन्स्थितिर्यस्यासौ तस्थितिः। तस्य भगवदाश्र
यस्य यजमानस्य कुतये। अभिप्रेतार्थं सिध्ये। आणायवा। अवतेरुभयार्थत्वात्॥ सूक्ष्मपृक्तुं। सा धुरूपाणां कर्तारि। विष्मं। इदं च। जुहूम
सि। स्वाह्वयामः। वृयतेः श्रुः। दाष्टंति केतु कुतय इति प्रयोजनस्य श्रुतत्वाद्दृष्टांते गो दोहायेत्सूक्तं। दृष्टांते गो दुह इत्युक्तत्वाद्दाष्टंति केपित
सूक्ष्मपृक्तुं। कुतये सूक्ष्मदुघामिव गो दुहे॥ जुहूमसि द्यवि द्यवि॥ ५॥ ७॥ सूक्ष्मपृक्तुं। कुतये। सूक्ष्मदुघा इव। गो दुहे॥ जुहूमसि। द्यवि
द्यवि॥ ५॥ ७॥ विष्मं सूक्ष्मपृक्तुं। मभिप्रेतार्थं सिध्ये॥ आणायवा कामधेनुमिव दोहातस्थितेः॥ दिनेदिने स्वाह्वयामः॥ ५॥ ७॥ उपनः। सवना
गहि सोमस्य सोमपाः पिब॥ गो दा इदं वतो मदः॥ २॥ ७॥ उपनः। सवना। आ। गहि। सोमस्य। सोमपाः। पिब। गो दा इतरेवतः। मदः॥ २॥ ७॥
ज्ञानदोस्यैव चाधिकं॥ ज्ञानारव्यरयि युक्तस्य हिरण्यादिमतोपि वा॥ सुखकारी भवान्॥ २॥ ७॥

स्थितेरिति शेषोऽभिहितः। स्मसीत्यादि प्रोक्ताधिक्यविवक्षयेत्युक्तत्वात्स्वाह्वयाम इत्युक्तं॥ ५॥ ७॥ उपनः। ज्ञानदः। हे सोमपाः। इंदु। यो भवान्।
रेवतः। अध्यासं ज्ञानारव्यरयि युक्तस्य। बहिरपितृत्वात् जार्थं हिरण्यादिमतः। अस्य यजमानस्य इतरेव। गो दाः। ज्ञानदः। मदः। सुखकारी च।
सत्वं। नोस्माकं। सोमस्य। सवना। सवनानि। उपागहि उपागच्छ। पिब च सोमं। यदि यजमानो ज्ञानारव्यरयि युक्तः किं तस्य ज्ञानदानेनैकतत्तत्तत्। अधि
कमिति॥ क्रिया विशेषणं चेतत्॥ २॥ ७॥

एमाशु। आशुवीर्यं। विशब्देवीर्यवाची। आशु। विः। वीर्यं यस्य सावाशविः। हे आशवे। आशुवीर्यं। क्षिप्रकारिसामर्थ्यं॥ आशुं क्षिप्रं। वेगवर्तं। इ
वत्वात्। यज्ञश्रियं। यज्ञभूषणं। नृमादनं। पुंमदकरं। कृतपापानां पुंसां हर्षकरं। पतयत्। उत्पतयंतं। मदात्। मदमुत्पाद्य। उत्पतनादि
के व्यवहारे तु। मंदयत्सखं। मंदयति सखायमिति मंदयत्सखः। तं। मयूरव्यंसकादि दर्शनात्। यः सोमं पिबति तत्सखीनां मंदत्वे हेतुं। कथं।

एमाशुमाशवेभरयज्ञश्रियं नृमानंदं॥ पतयन्मंदयत्सखं॥ २॥ ८॥ आ। ई। आशुं। आशवे। भर। यज्ञश्रियं। नृमानंदं॥
पतयत्। मंदयत्। सखं॥ २॥ ८॥ आशुवीर्यं तयैवाशुं सोमं क्षिप्रं मनोपिवा॥ आरभस्वोदरे तु स्याद्दृढिवा यज्ञभूषणं॥
ईमेव पुंमदकरं मदात् उत्पतनादिके॥ हेतुं मंदत्वे हेतुं च तत्सखीनां पुरोगतेः॥ २॥ ८॥ ॥

पुरोगतेः। धावनादौ कृतपापानां बलवत्तयाः कृतपापेभ्यः पुरोगमनात्। एवंभूतं सोमं। आभर। स्वोदर इति शेषः। अध्यात्मं तु एवंभूतं मनः तु
हृया। हृदि। साध्विदमित्याभरेति व्यवस्थितो विक्रमः। ईमित्यन्वय एवेति व्याख्यातं॥ तस्य केनाप्यन्यायोगात्तवेत्यध्याहृत्य तवेवेत्यक्तत्वं दधी
नमेव सोमत्वं स्वीकुर्विति। सोमस्य इव नृपत्वादाशुत्वं। मनसश्चंचलत्वादाशुत्वं। तदुद्रेकेण पुंसां मदादिकं भवति। आशवे। आशुत्वार्थमिति व्याख्या

व्यास
४४

अस्य पीत्वा। एनं पीत्वा। शतक्रतो। शतमित्यपरिमितनाम। ऋतुर्ज्ञानं। बहुज्ञानत्वं। अस्य। एनं। सोमं। पीत्वा। वृत्राणां। तमसो। घनः अभेद्यः।
अभवः तमोभिरनाहतोभूरिति यावत्॥ न तु परमेश्वरस्य सोमपानेन न्तयाशक्त्याऽज्ञानाप्रतिहतिरित्येतदप्रमाणविरुद्धं। अतोभिप्राय
माह॥ प्रसादादिति॥ येषां सोमः परमेश्वरेण पीतः तेषु तेन यज्ञेनोदिता इगवत्ससादादेवमुक्तेषु सत्सु प्रसादादे परमेश्वरस्तमो न सहते॥

अस्य पीत्वा शतक्रतो घनो वृत्राणामभवः॥ प्रावो वाजेषु वाजिनं॥ ३॥ ८॥ अस्य। पीत्वा। शतक्रतोऽइति शतऽक्रतो॥ घनः।
वृत्राणां। अभवः। प्र। आवः। वाजेषु। वाजिनं॥ ३॥ ८॥ एवं पीत्वा बहुज्ञानाऽभस्तमोभिरनाहतः॥ प्रसादादेवमुक्तेषु
तमो स ह्यतया घनः॥ आह तेरे वृत्राणि ह्यज्ञानान्यन्नदंनरं॥ प्रावो युक्षेषु याधारं भक्तं ज्ञानिनमेव वा॥ ३॥ ८॥ ७॥

अतः सोमं पीत्वा वृत्राणां घनोऽभव इत्युच्यते॥ न तु सोमपानसामर्थ्येन। तस्याज्ञानानावृत्तिः। असह्यं तमो यस्य सोमो तमो स ह्यः। तमसो स
ह्यइति वा। अज्ञानेषु वृत्राणां निर्वक्ति। आह तेति॥ सर्वजीवावरणात्। अस्य निर्वचनस्य यदा वृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमित्यादि श्रुतिप्रसिद्ध
तया प्राबल्यं सूचयितुं हेतुवशदौ। किंच। त्वं वाजिनं। अन्नवंतं। अन्नदंनरमिति यावत्। वाजेषु। अन्नेषु। सर्वभोगविषये प्रावः अरक्षः। अ
थवा वाजिनं। मोक्षारं। वाजेषु युक्षेषु। प्रावः। नान्नदानादिमात्रेणेश्वरो रक्षतीत्यतः शेषमाह। भक्तं ज्ञानिनमिति॥ ३॥ ८॥

प्रमाणविरुद्धमिति अतः संबुधित
व्याख्यातं॥ २॥ ८॥

४५

तत्त्वा। योधयामः। हेरातक्रतो। तमेवमुक्तगुणं॥ वाजिनं। यो धारंत्वा। अध्यात्मं। धनानां सातये। ज्ञानादिधनलब्धये॥ वाजेषु युधेषु। अज्ञा
नाद्यस्मदरिभिः। सह। वाजयामः। योधयामः। बाह्ये स्पष्टं॥ ४॥ ८॥ योरायः। योशेषः। यः इन्द्रः। रायः। अवनिः। अशेषद्रविणस्यावनिः। अव
निरिति पृथिवीनाम। अवनिरिवावनिः। आश्रयः। अवते रैश्वर्यकर्मणः प्राप्तिकर्मणो वा कर्तव्यनिप्रत्ययः॥ महान्। उत्तमः। सुखदः संस्तुतेः पा
तत्त्वा वाजेषु वाजिनं वाजयामः। शतक्रतो॥ धनानामिन्द्र सातये॥ ४॥ ८॥ तं। त्वा। वाजेषु। वाजिनं। वाजयामः। शतक्रतो इति शतः क्रतो॥
धनानां। इन्द्र सातये॥ ४॥ ८॥ योधयामो वयं तं त्वं ज्ञानादिधनलब्धये॥ अज्ञानाद्यस्मदरिभिः॥ ४॥ ८॥ योरायो इव निर्महान् स्फारः स्फु
तः सर्वा। तस्मा इन्द्राय गायत॥ ५॥ ८॥ यः। रायः। अवनिः। महान्। स्फुः स्फारः। स्फुत्तः। सर्वा। तस्मै। इन्द्राय। गायत॥ ५॥ ८॥ योशेषद्र
विणावनिः। सुखदः संस्तुतेः पारस्तस्मा इन्द्राय गायत॥ कंपोशेषग्रहे कपिलज्जया वा पुरातने॥ पृथक्के धृष्यतायां वा हरिणक्वहितोदि
रश्वेति स्फारः। स्फुत्तः। यजमानस्य। सर्वा। तस्मै। इन्द्राय। साम। गायत। हेउद्गातारः। यद्वा। गायतिः। शब्दमात्रार्थः। तस्मै। तदर्थं। स्तु
तिशब्दान्कुरुतेति॥ अशेषेति कं पार्थ उक्तः। तत्र कं पस्याशेषार्थतायां प्रमाणमाह॥ कं प इति॥ ५॥ ८॥

व्यास
४५

उतनः। अरयोपि। हेदस्म। दस्यति भेदनार्थः। ततो मप्रत्ययः। शत्रुभेदिनः। शत्रूणां हतः। अरिरुत। अरयोपि। कृष्टयः प्रजाः। नः अ

उतनः सुभगां ह अरिर्बोचेयुर्दस्मा कृष्टयः॥ स्यामेदिन्द्रस्य शर्मणि॥ ९॥ ८॥ उत। नः। सुभ
गान्। अरिः। बोचेयुः। दस्मा कृष्टयः। स्याम। इत्। इन्द्रस्य। शर्मणि॥ ९॥ ८॥ अरयोपि प्रजा
अस्मान् बोचेयुः सुभगान्सदा॥ शत्रुभेदिंस्तवेन्द्रस्य स्यामैवानुग्रहे स्फुरेव॥ ९॥ ८॥ ७॥

स्मान् सुभगान्सदा। बोचेयुः। किंच। वयं। इन्द्रस्य तव। अनुग्रहे सतीति शेषः। शर्मणि। स्फुरेव। स्यामेत्। स्यामेव। त्वदनुग्रहेण स्फुरिष्येति भावः॥ ९॥ ८॥ ७॥

मेव॥ ९॥ ८॥ ७॥

सद्यमुक्तौ। अत्र घः। घश्चोऽवधारणे। वर्तते। ततश्च। सद्यः। स एव भगवानून अस्माकं। आ। समंतात्। योगे। योगार्थमुक्तौ। सायुज्य
लक्षणाय योगाय भुवत्। अभवत्। विकरणव्यत्ययात्। भवेत्। कालव्यत्ययात्। स एव। राये। अध्यात्मज्ञानवित्ताय। भुवत्। बहिर्युक्तं।
स एव च। पुरंध्यां बुधौ। सवेषां बुद्धिगोभवेत्। कथं बुद्धिः पुरंधिरित्यत आह। बुद्धिरिति॥ पुरं शरीरं धीयते अस्यामिति पुरंधिः। कर्म
सर्धानो योग आभुवत्स राये स पुरंध्यां॥ गमद्वाजे भिरासनः॥ ३॥ ९॥ सः। घनः। योगे। आ। भुवत्। सः। राये। सः। पुरं
ध्यां। गमत्। वाजेभिः। आ। सः। नः॥ ३॥ ९॥ मुक्तौ योगाया समंताद्भवेन्नोघोऽवधारणे॥ स एव भगवान्ज्ञानवित्ताय
सच बुद्धिगः॥ बुद्धिः पुराश्रयत्वेन पुरंधिः पत्न्यथापि वा॥ पत्न्यर्थत्वे तु तादर्थ्यं सो नैः सह न आ ब्रजेत्॥ ३॥ ९॥

प्यधिकरणे चेति किः। उपपदस्यनुमागमः छांदसः। बाद्ये व्याजये॥ पत्नीति॥ अथवा पत्न्यपि पुरंधिरित्यन्वयः। तन्नाम स्फुटात्।
तत्र कथं स पत्न्यन्वय इत्यत आह॥ पत्न्यर्थत्वे इति॥ पुरंधिरादस्य पत्न्यर्थत्वे तु योग इति वत्सप्तम्यास्तादर्थ्यमर्थः। पुरंध्यां पत्न्यर्थं भु
वदिति। किंच सः। इन्द्रः। वाजेभिः। वाजे रनैः सह। अन्तानि दातु मितियावत्॥ अस्मान्प्रति। आ गमत् आ ब्रजेत्॥ ३॥ ९॥ श्री।

व्यास
४६

यस्य संस्थे। यस्य स्थितौ। यस्य। इन्द्रस्य। संस्थे। घत्रर्थे कविधानं। स्थितौ। सत्यां। यस्मिन्निंद्रे रथस्थिते सतीति यावत्। समत्सु युधेषु। शत्रवः।
हरी। हर्यग्रमपि। न वृण्वते॥ न वृणते। अश्वाग्रमपि न प्राप्नुवंति। तस्मा इन्द्राय गायत। अध्यात्मं हरी इत्यस्यार्थमाह॥ मनः पुरोवेति॥ अत्र

यस्य संस्थे न वृण्वते हरी समत्सु शत्रवः॥ तस्मा इन्द्राय गायत॥ ४॥ ९॥ यस्य। संस्थे। न। वृण्वते। ह
री। इति। समत्सु। शत्रवः। तस्मै। इन्द्राय। गायत॥ ४॥ ९॥ यस्य स्थितौ न वृण्वते हर्यग्रमपि श
त्रवः॥ मनः पुरोवा विषयहरणान्न न एव च॥ बुद्धिश्च हरिश्चोक्ते तम आदीनि शत्रवः॥ ४॥ ९॥

मनः शब्देन बुद्धेरप्युपलक्षणं। हरिश्चो मनो बुध्योः कथं वर्तत इत्यत आह॥ विषयेति॥ एवमनिर्वचनस्फुटतायां। शत्रूनाह॥ तम आ
दीनि॥ ततश्चैवं योजना। यस्य इन्द्रस्य संस्थे। यस्मिन्परमेश्वरे विरोधतो भक्तशरीरे सन्निहिते सति। समत्सु। ज्ञानयुधेषु। शत्रवः।
तमः प्रभृतयः। हरी। मनो बुध्योः पुरः। न वृण्वते। मनो बुद्धीना ज्ञानाह ते भवत इति॥ ४॥ ९॥

४७

सुतपात्रे ॥ सोमपे ॥ शुचयः ॥ शुद्धाः सुताः ॥ अभिषुताः ॥ दध्याशिरः ॥ दध्याशिराः ॥ दधिविमिश्रिताः ॥ आशिरशब्दे विमिश्रितार्थे इत्येके ॥ अन्ये तु होरात्रां तरितं दध्याशिरं ॥ ततश्च आशिरं दधियेषु ते दध्याशिराः ॥ तस्य तात्पर्यं दधिविमिश्रिता इति ॥ इमे सोमासः ॥ सोमाः ॥ वीतये ॥ वीगत्यादौ पठ्यते ॥ य

सुतपात्रे सु ता इमे शुचये यंति वीतये ॥ सोमा सो दध्याशिरः ॥ ५ ॥ ९ ॥ सुतपात्रे ॥ सुताः ॥ इमे ॥ शुचयः ॥ यंति ॥ वीतये ॥ सोमासः ॥ दधि आशिरः ॥ ५ ॥ ९ ॥ सोमपे शुचयः सोमाः प्राष्ट्ये दधिविमिश्रिताः ॥ मनां सिध्यानयुक्ता निवायांति हरये सदा ॥ ५ ॥ ९ ॥

जमानस्येन्द्रप्राष्ट्ये ॥ सुतपात्रे ॥ सोमपे ॥ आतोमनिन्द्वनि ब्रुनिपश्चेति बनिष् ॥ इन्द्राय ॥ यंति ॥ यंति ॥ गत्यर्थं कर्मणीति चतुर्थी ॥ अध्यात्मं सुताः ॥ वेदवाक्यसंघर्षवन्तः ॥ शुचयः ॥ रागादि विधुराः ॥ दध्याशिरः ॥ आह गमहनजनः ॥ किकिनो लिट् इति किप्रत्ययः ॥ दधिः परमेश्वरे धारणां ध्यानमितियावत् ॥ तेन युक्ताः सोमाः ॥ मनांसि ॥ सुतपात्रे मनसा संव्याय ॥ सदा यंति ॥ वीतये तत्राद्यर्थमिति ॥ ५ ॥ ९ ॥ श्री ॥

व्यास
४७

आलेता ॥ दशर्चमैन्द्रसक्तं ॥ हे सरवायः ॥ स्तोमवाहसः ॥ स्तोमाः सामविशेषाः ॥ तान्वहंतीति स्तोमवाहसः ॥ छन्दसो रुस्वः ॥ उद्गाता इति यावत् ॥ एत आगच्छत ॥ आनिषीदत ॥ आगत्योषविश ॥ इन्द्र ॥ अभि ॥ प्रगायत ॥ च ॥ आगमननिषीदनयो रित्थं भावस्तु चकः ॥ तुराब्दः ॥ स्पष्टत्वाद् चो न व्याख्याने कृतं ॥ एवमन्यत्रापि ॥ १ ॥ ९ ॥ १७ ॥ पुरुतमं ॥ सुपूर्णां ॥ पुरुणां ॥ सुपूर्णां मध्ये ॥ पुरुतमं ॥ पूर्णतमं ॥ वार्याणां ॥ वरेण्यानां ॥ उपादेया आलेतानिषीदते इमभिः प्रगायत ॥ सरवाय स्तोमवाहसः ॥ १ ॥ ९ ॥ अतु ॥ आ ॥ इतु ॥ नि ॥ सीदत ॥ इन्द्र ॥ अभि ॥ प्र ॥ गायत ॥ सरवायः ॥ स्तोमवाहसः ॥ १ ॥ ९ ॥ पुरुतमं ॥ पुरुणां मीनानं वार्याणां ॥ इन्द्र सोमे सचा सुते ॥ २ ॥ ९ ॥ पुरुतमं ॥ पुरुणां ॥ ईरानं ॥ वार्याणां ॥ इन्द्र सोमे सचा सुते ॥ २ ॥ ९ ॥ सुपूर्णां पूर्णतमं वरेण्यानां मधीश्वरं ॥ सुते सोमे सुखे नैव सचा गायत तं प्रभुं ॥ २ ॥ ९ ॥

नां ॥ वस्तूनां ॥ ईरानं ॥ अधीश्वरं ॥ इन्द्र ॥ तं ॥ प्रभुं ॥ सोमे ॥ सुते ॥ सति ॥ सचा सुखे नैव ॥ मनः प्रसादपूर्वकं ॥ गायतेत्यनुष्ठुप्ता संबन्धः ॥ अत्र पुरुतममिति तमपूछादसः ॥ अत्ययेनोदात्तत्वं ॥ यद्वा तमु अभिकांक्षायामित्यस्य कर्मणि रूपमेतत् ॥ पुरुभिः पूर्णैः तम्यत इति पुरुतमः ॥ तं पुरुणां वार्याणामिति सामानाधिकरण्यं ॥ २ ॥ ९ ॥

४८

त्वांस्तोमाः॥ व्यंजयंति । हे शतक्रतो प्रभो । त्वां साम्नि । सामविशेषाः स्तोमाः । अवीरुधन् ॥ व्यंजयंति स्म ॥ एवं क्रुक्ष ॥ उक्था उक्थानि ॥ त्वामेव । अवी
रुधन् । हियस्मादेवं तस्मात् नः । अस्माकमपि ॥ गिरः । त्वां वर्धंतु । वर्धयंतु । महागुणैः युक्तं व्यंजयंतु । त्वामिहस्य पुनरुक्तेरधिकमित्युक्तं वर्ध

त्वांस्तोमाः अवीरुधन् त्वामुक्था शतक्रतो ॥ त्वां वर्धंतु नो गिरः ॥ ३ ॥ १० ॥ त्वां स्तोमाः । अवीरुधन् त्वां ।
उक्था । शतक्रतो इति शतक्रतो ॥ त्वां वर्धंतु । नः । गिरः ॥ ३ ॥ १० ॥ व्यंजयंति सुधिकं स्तोमाः साम्युक्थान्युक्ष
चैव हि ॥ महागुणैर्व्यंजयंतु गिरोस्माकमपि प्रभो ॥ आकाश इति वद्विर्विहोः स्यान्नैव चान्यथा ॥

त्वित्प्रणिः लोपस्य तात्पर्यं स्वातंत्र्यादि महागुणैर्युक्तमिति । नन्वत्र वृद्धिरादस्य प्रसिद्ध एवार्थो युक्तः । व्यक्तौ प्रयोगादर्शनादित्यत आह ॥ आ
काशेति ॥ कुड्याद्युपसरणादिना आकाशे अभिव्यक्ते वृद्ध आकाश इति प्रयोगवद्विष्णावपि वृद्धिरादप्रयोगेन तत्पचयाद्यर्थतया ॥ ७ ॥

वास
४८

आकाशे बाधकवशादुपचरितो गीक्रियत इति चेत् । समंप्रकृते पीत्याह ॥ न वर्धते इति ॥ जगो । वृद्धि क्षयरहितमिति शेषः । बाधकांतरमाह ॥ महा
तात्पर्येति ॥ विष्मोरीश्वरत्वे यत्सर्ववेदानां महातात्पर्यं तद्विरोधाच्च न वृद्धिः श्रुत्यर्थो भवेत् । कथं विरोध इत्यत आह ॥ यदीति ॥ यदि विष्मोः स्तो

न वर्धते नो कनीयानिति ह्येनं श्रुतिर्जगो ॥ महातात्पर्यरोधाच्च श्रुत्यर्थो नापरो भवेत् ॥ यद्यन्या
पक्षया वृद्धिरीशत्वं स्यात्कुतो न्यथा ॥ अक्षितोतिरिति ह्यस्मात्पूर्णाभिप्रायतोदिता ॥ ३ ॥ १० ॥

माद्यधीना वृद्धिः स्यात् । हे श्वरत्वं न स्यात् । पराधीनश्चेच्चरश्चेति विप्रतिषेधात् । ततश्च यत्तत्र वेदानां महातात्पर्यं तद्विरोधाच्च न वृद्धिः श्रुत्यर्थो भवेत् । विष्मो वृद्ध्यं
गी कृतो उत्तरवाक्यविरोधोपि स्यादित्याह ॥ अक्षितोतिरिति ॥ अस्माद्ध्याद्यभावेन । स्वातंत्र्यादेव हि विष्मो रक्षितोतिरित्यदिता पूर्णाभिप्रायता युज्य
ते नान्यथेत्यर्थः ॥ ३ ॥ १० ॥

४९

अक्षितोतिः। अनंत। यस्मिन्। यत्रेदं। विश्वानि। पोंस्या॥ पोरुषाणि। अखिलाश्चक्षयः। संति। सः। अक्षितोतिः। पूर्णाभिप्रायः। वांछितस्य अखिलस्य पूर्तिमानिंद्रः॥ सहस्रिणं। सहस्रराष्ट्रोऽनंतवाची॥ तद्वंतं। अनंतफलदमिति यावत्। इमं वाजं। अन्नं। हविः। सनेत्। अस्मत्तोलभतां॥

अक्षितोतिः सनेत् इमं वाजमिंद्रः सहस्रिणं॥ यस्मिन् विश्वानि पोंस्यो॥ ४॥ १०॥ अक्षितः कुतिः। सनेत्। इमं। वाजं। इंद्रं। स
हस्रिणं। यस्मिन्। विश्वानि। पोंस्या॥ ४॥ १०॥ अनंतफलदं वाजमस्मत्तोलभतां सच॥ ददाति वा पोरुषाणि शक्तयो यत्र
चाखिलाः॥ अतश्चानेत शक्तित्वान्न दृध्याद्याः कथंचन॥ सर्वोपेतैस्ते तमर्थं अभिप्रेत्याह वेदराट्॥ ४॥ १०॥

अथवा आत्मपूजार्थं वाजमस्माभिः। सनेत्। लंभयेत्। अस्मभ्यं ददाति स्वार्थः॥ यस्मिन् विश्वानि पोंस्ये सनेनापि वाक्येन पूर्वत्र दृध्यं गीकारे विरो
ध इति सिंहावलोकितेनाह॥ अतश्चेति॥ ब्रह्मसूत्रविरोधं च तत्राह॥ सर्वेति॥ एतमर्थं। सर्वशक्तित्वादीश्वरस्य दृध्याद्यभावं॥ ४॥ १०॥

व्यास

४९

लंस्कृतस्य। सदा पूर्णं। हे इंद्र। सुक्रतो। शुभज्ञान। सद्यो वृधः। समाने अहनि। यस्मिन् अहनि स्वयं वर्तते तस्मिन्। सदा च वर्तते। अतः सदा वृधः।
सदा पूर्णं त्वं सुतस्य। पीतये सोमपानाय। सुता त्वय इति तात्पर्यं। यद्वा अपि पूर्वस्येणः क्तिनि नूपमेतत्। वष्टि भागुरिर ह्योषमवाप्योरुपस
र्गयोरिति। अपेर ह्योषः। सोमस्य पीतये। सुता मये। यजे। अद जायथाः। अभिव्यक्तोऽभवः। तज्ज्यैष्ठ्याय। ज्यैष्ठ्यव्यत्तये। सर्वदेवताभ्योति
लंस्कृतं पीतये सद्यो वृधो अजायथाः॥ इंद्र ज्यैष्ठ्याय सुक्रतो॥ ९॥ १०॥ लंस्कृतस्य। पीतये। सद्यः। वृधः। अजायथाः। इंद्र। ज्यैष्ठ्याय। सुक्र
तो इति सुक्रतो॥ ९॥ १०॥ सदा पूर्णः। शुभज्ञान ज्यैष्ठ्यव्यत्तये सुता मये॥ नक्षदादेरभिव्यक्तोऽभवः॥ ९॥ १०॥ आत्वा विशं त्वाश्वः सोमासि
इंद्रगिर्विणः॥ शंते संतु प्रचेतसे॥ २॥ १०॥ आत्वा। विशं त्वं। आश्वः। सोमासिः। इंद्र। गिर्विणः। शं। ते। संतु। प्रचेतसे॥ २॥ १०॥ गीभिर्हितप्रभो॥ प्रह
ृचेतास्त्वद्भ्यो योस्मै स्फः शंकरा सुताः॥ २॥ १०॥ व्या०॥ श्येनसोमपानादिना स्वकीयं ज्यैष्ठ्यं प्रकटयितुमेवं नक्षदादेर्हेतोः॥ ९॥ १०॥ आत्वा गीभिः।
हे गिर्विणः। गीभिः वेदवाक्यैः। वननीय भजनीय। वनतेर सुतः। वृतेति तात्पर्यं। यद्वा वृणोतेः कर्मण्यनसुप्रत्ययो डित्। इंद्र। प्रभो। आश्वः। क्षिप्राः। सो
मासः। सोमाः। त्वात्वा। आश्वः। त्वामाविष्टः श्वः। ते सुताः। प्रचेतसे। यः प्रहृष्टचेताः ते त्वदीयः। त्वद्भ्यो यजमानः। अस्मै। अस्य। इंसुखं शंकराः
संतस्युः॥ २॥ १०॥

५० युंजंति। दशार्चमेतत्सक्तं। तत्र प्रथमा द्वितीया चतुर्थी च मारुत्यः। तृतीया पंचम्यौ चंद्रमारुत्यौ। शेषाश्चैंद्रय इति विभागः। तत्रेश्वरविषये तावद्वाख्याति॥
पौंस्यानीति॥ यस्मिन्निश्चानि पौंस्येति प्रकृतानि वासुदेवस्य पौंस्यानि। अरुषं अरुणं वर्णतः। तस्छुषः। सखावरान्। गिरीन्। यरिपरितः। चरंतं। ब्रह्मं।

युंजंति ब्रह्मरुषं चरंतं परितस्छुषः॥ रोचते रोचनादिवि॥ १३॥ १३॥ युंजंति। ब्रह्मं। अरुषं। चरंतं।
परितस्छुषः। रोचते। रोचना। दिवि॥ १३॥ १३॥ पौंस्यानि वासुदेवस्य ब्रह्मं वृधं दिवाकरं॥ अरुणं
चरंतं परितो गिरीन् युंजंति सर्वदा॥ तैरेवान्यानि चंद्रादिरोचनानि त्रिविष्टपे॥ रोचयंति॥ १३॥ १३॥

दिवाकरं। कथं। वृधं वृधत्वेन ब्रह्मराष्ट्रवाच्यं। बुधु वृधा वित्येतस्येतद्रूपं। अतएव महन्नामस्य पाठः। सर्वदा युंजंति। नियुंजंते। प्रवर्तयंति॥
किंच। तैरेव। पौंस्ये निमित्तैः। अन्यानि दिवाकरात्। चंद्रादिरोचनानि। ज्योतींषि। त्रिविष्टपे। रोचंते दीप्यंते। रोचयंति चान्यान्॥ १३॥ १३॥ ६३॥

व्यास

५०

युंजंत्यस्य। हरीच। प्रकृताः। वासुदेवस्य। स्वशक्तयः। स्वरूपास्तः। शक्तयः। अस्य हरी। एतदधीनि मनोबुद्धी। रथे। भक्तानां। देहे। युंजंति। योजयंति। तान् मन
स्विनो बुद्धिमतश्च कुर्वंति। एतामृचं मरुद्विषये व्याख्याति॥ अपिवेति॥ देवाः मरुतो पिवा। अस्य। रंद्रस्या हरी। अश्वौ। तस्यैवरथे युंजंति॥ योजयंति। अथवा

युंजंत्यस्य काम्या हरी विषक्ष सारथे॥ शोणा धृष्ट्म नृवाहसा॥ २॥ १३॥ युंजंति॥ अस्य। काम्या। हरी इति। विषक्ष सा। रथे। शोणा।
धृष्ट्म इति। नृवाहसा॥ २॥ १३॥ हरीचास्य मनोबुद्धी स्वशक्तयः॥ युंजंत्यधिगुणत्वेन काम्या वश्वा वथापिवा॥ विशिष्टपक्ष
संयुक्ता विवक्षिततरो सदा॥ रथे देहे पिवा देवाः स्वमनोबुद्धिमेव च॥ अस्य देहे प्रयुंजंति सूर्यादीन् स्थापयंति च॥ सूर्यादिस्था
पकत्वं च ब्रह्मादीनां सदा भवेत्॥ शोणे च रामणौ प्रोक्तौ सुखं प्राप्सौ यतः सदा॥ ६३॥

देवाः। स्वीयमनोबुद्धिं च। अस्य जीवजातस्य। रथे देहे। युंजंति। योजयंति। तस्यैरण्याय प्रयुंजंते॥ पूर्वमप्युचं मरुद्विषयतया तात्पर्यतो व्याचष्टे॥ स
मदीति॥ वासुदेवस्य पौंस्यानीति स्थाने देवा इति वक्तव्यं॥ समानमन्यत्। सूर्यादिस्थापकत्वं किं सर्वदेवतासु प्रतिपन्नं नेत्याह॥ सूर्यादीति॥ अ

५१

येषु लक्षणया प्रयोग इति भावः ॥ ब्रह्मादीनामित्युक्त्या भ्रूष्यः सर्वदेवता वचनः प्रतिपत्तव्यः ॥ द्वितीयस्याह चिकाम्यादि विशेषणानि मनोबुध्योर
श्वयोश्च योजयति ॥ अधिगुणत्वेनेत्यादिना ॥ अधिगुणत्वं काम्यत्वे हेतुर्न तु शब्दार्थः विशिष्टोपक्षौ ययोस्तौ विपक्षौ ॥ असंभवादौ प्याह सा योजय
ति ॥ विशिष्टेति ॥ पक्षिणाविति शेषः ॥ शर्मणा वित्यस्यैव विवरणं सुखं प्राप्नोति यतः सदेति ॥ अणतेः पचाद्यच् ॥ सुखं अणो प्राप्नोति शर्मणो ॥ शं
ब्दसमानार्थः शब्दः ॥ अकारस्योकारः ॥ तस्यार्थः सदेति ॥ नन्वस्तु मनोबुध्योरिदं व्याख्यातं ॥ अश्वयोस्तु शोणत्वं प्रसिद्धमेव किं न स्यादित्यतः

श्रामो मूर्धनि वा शोणो शक्राश्वा वत्र गो स्मृतौ ॥ धृष्टो नृन्प्रतितं चेशं वहंतौ तावुभावपि ॥ २ ॥ ११ ॥

आह ॥ श्रामाविति ॥ यतः शक्राश्चो श्रामो प्रमितौ ॥ अतो संभवाद्योगस्तत्राप्यनुसर्तव्य एव ॥ प्रकारांतरेण शोणशब्दमश्वयोर्व्याचिष्टे ॥ मूर्धनीति ॥ उक्त
मांगसंबन्धिनायुणेन लक्षणया शोणाबुध्यते ॥ नन्विदस्य सहस्राश्वचा द्युयेरे वाश्वयोर्ग्रहणं कस्मादित्यत आह ॥ अत्रगाविति ॥ प्राधान्या द्युयेरे व
ग्रहणमिति भावः ॥ धृष्टम् ॥ धृष्टो ॥ वियातौ ॥ नृन्प्रतीत्यस्येन नृवाहसावित्येतन्मृत्प्रति वहंताविति नरंतभीशमिंद्रं विष्मं वा वहंताविति च द्वेधा व्या
ख्यातं ॥ तावुभावपीति ॥ मनोबुद्धी ॥ अश्वो वेत्यर्थः ॥ काम्यावित्यादौ सर्वत्रेदं संबध्यते ॥ २ ॥ ११ ॥

व्यास

५१

मानः ॥ मामर्ताः ॥ हेगिर्वणः ॥ इंद्र ॥ मर्ताः मर्त्याः ॥ नः अस्माकं ॥ तनूनां ॥ शरीरेभ्यः ॥ माभिद्रुहन् ॥ दोग्धारः कथंचनमास्युः ॥ येन कारणेन त्वं ॥ ईशानः ॥ ईशो
सि तेन नः अस्माकं ॥ वधं ॥ यवय ॥ अपगमय ॥ अपाकुरु ॥ संसरे वधाभावो संभवीत्यतो मुक्तिदानत इति शेषमाह ॥ ऋचंप्रकारांतरेण व्याख्याति ॥

मानो मर्ता अभिद्रुहंत नूना मिंद्रगिर्वणः ॥ ईशो नो यवयावधं ॥ ५ ॥ १० ॥ मा ॥ नः ॥ मर्ताः ॥ अभि ॥ द्रुहन् ॥ तनूनां ॥ इंद्र ॥
गिर्वणः ॥ ईशानः ॥ यवयावधं ॥ ५ ॥ १० ॥ मामर्तानिस्तनूनां तु दोग्धारः स्युः कथंचन ॥ ईशो स्य पाकुरु वधं तेन नो मु
क्तिदानतः ॥ मानुषेभ्यस्तनूनां तु नैव न स्युर्विपत्तयः ॥ कालेन देवतः प्राप्तः स्याददेहत्वतो वधः ॥ ५ ॥ १० ॥ ॥ ॥

मानुषेभ्य इति ॥ मर्ताः नः ॥ तनूनां ॥ माभिद्रुहन् ॥ अस्मत्तनूनां ॥ मानुषेभ्यो विपत्तयो नैव स्युः ॥ वरं ॥ ईशानः ॥ त्वं ॥ वधं ॥ यवय ॥ प्रापय ॥ कालेन देवतः ॥ वधः ॥
प्राप्तः ॥ अदेहत्वतः देहाभावरूपेण वधः स्यात् ॥ दुर्जनैः क्रियमाणा दुष्टाद्वाद्देवाधीनं मरणमेव वरं ॥ अतस्तत्परिहारं कुर्वित्याशयः ॥ ५ ॥ १० ॥ ॥ ॥

आदह॥ हरेर्वशात्। यज्ञिर्य॥ यज्ञेभर्व॥ यज्ञवाच्ये। नाम॥ दधानाः। परेशस्य राक्तयः॥ आत॥ अकारवाच्यात् विष्णोर्निमित्तात्स्वेच्छयेति यावत्॥

आदहस्वधामनुपुनर्गर्भत्वेमरिरे॥ दधानानामयज्ञिर्य॥ ४॥ १९॥ आत॥ अह॥ अन्ध॥ अनु॥ पुनः।
गर्भत्वं। आदिरिरे॥ दधानाः। नाम॥ यज्ञिर्य॥ ४॥ १९॥ हरेर्वशात्॥ तदेव स्वरवमन्वेवपुनर्गदत्
मापिरे॥ स्वेच्छयेव परेशस्य राक्तयो देवता अपि॥ यज्ञेवाच्यं दधानाश्च नाम॥ ४॥ १९॥ ४३॥

अह॥ तदेव। यज्ञे व्यक्तत्वात् नंतरमेव। स्वधामनु। स्वरवमनु। स्वरवैव। ननु भयेन। पुनः। गर्भत्वं गृहत्वं। एरिरे। आपिरे। आप्ताः। देवता अथेव। ४॥ १९॥

व्यास

५२

वीक्ष्वचित्। वीक्ष्वदृढं। हेइंद्र। गुहाचित्। गुहायां संस्थितोपि॥ लोकानां गृहत्वेनावस्थितोपि सन्त्वं। वीक्ष्व। दृढं। चित्। अपि। ब्रह्मांडादिकं। आरज
लुभिः। आरुजद्विः। रुजोभगे। संहरद्विः। वह्निभिः। अखिलं लोकं वहद्विः। योस्यैः स्वसामर्थ्यैः सह॥ उस्त्रियाः। प्रकाशत्वानि। प्रकटत्वानि नाना

वीक्ष्वचिदारुजलुभिर्गुहाचिदिंद्रवह्निभिः॥ अविंदउस्त्रिया अनु॥ ५॥ १९॥ वीक्ष्व। चित्। आरुजलुभिः॥
गुहा। चित्। इंद्र। वह्निभिः॥ अविंदः। उस्त्रियाः॥ अनु॥ ५॥ १९॥ वीक्ष्वदृढं ह्यपि॥ आरुजद्विः स्वसाम
र्थैर्गुहायां संस्थितोपि सन्॥ वहद्विरखिलं लोकं प्रकाशत्वानिलक्ष्वान्॥ देवैर्वैता॥ दृष्टोः साकमानुकूल्येन लक्ष्वान्॥ ५॥ १९॥

विधंप्राकाट्यं। अनु। स्वेच्छानुसारेण अविंदः लक्ष्वान् असि॥ स्वप्रकाशो वर्तते॥ यद्वा एतादृशोः वीक्ष्वचिदारुजलु द्विः। वह्निभिर्देवैः सा
कंत्वं। उस्त्रियाः॥ अन्वविंद॥ आनुकूल्येन लक्ष्वानसि॥ ५॥ १९॥ हृदयगुहा संस्थितोपि ब्रह्मांडादिसंहारकाय नमः॥ ॥ ४३॥

५३

देवयंतः। संम्यक्। अछेति निपातः संज्ञार्थे। अछदेवयंतः सम्यक्प्रद्योतयंतः। सम्यक्प्रकाशयत्यः। गिरः वेदरूपाः स्रगिरः। लिंगव्यत्यासश्च
दसः। अथवा गिर इति कर्तृसाधनं पुष्टिः। अतएव शोभना गिरो येषां ते स्रगिरः यथा यथा स्थितं। निर्विकारं। मतिं। मतिरूपं। वि

देवयंतो यथामति मछा विद द्वं स्रगिरः॥ महामन्त्रं पतश्रुतं॥ १॥ १२॥ देवयंतः॥ यथा।
मतिं॥ अछ॥ विदत्स्वसं॥ गिरः॥ महं॥ अनूषत॥ श्रुतं॥ १॥ १२॥ सम्यक्प्रद्योतयंतो
मुं मतिरूपं यथा स्थितं॥ विदद्वित्तं महंतं च विश्रुतं स्रगिरोस्तुवनू॥ १॥ १२॥ ७॥

दद्वसं॥ विदद्वित्तं॥ विददितिकर्मणि छांदसं रूपं॥ अथ विद्वत्॥ महं महंतं। श्रुतं। विश्रुतं। प्रसिद्धं अमुं इदं। अनूषत। अस्तुवनू॥ १॥ १२॥

व्यास

५३

केतुं कृण्वन्। अज्ञाय। हे इदं। ईश्वर। मर्याः। बहुवचनमेकवचनार्थे। मारकः। त्वं। अकेतवे। अज्ञाय। अशस्य। केतुं सद्धानं। कृण्वन्। कुर्वन्। अपेशसे।
अहेमाय। हेमवर्जितस्य। पेशः। हेमच। कुर्वन्। उषद्भिः। चराकांता वित्यस्येदं रूपं। शकरस्य षकारः। आधिक्यार्थः। संप्रकाशः। संप्रकामानैः यो
स्यैः शक्तिभिः। सहस्रमजायथाः। यज्ञे व्यक्ततामगाः। देवतांतरविषये योजयति॥ मर्या इति॥ ततश्चैवं योजना। ये मर्याः मरणवन्तो देवा इति॥

केतुं कृण्वन् केतवे पेशो मर्या अपेशसे॥ समुषद्भि रजायथाः॥ ३॥ ११॥ केतुं। कृण्वन्। केतवे। पेशः। मर्याः। अपेशसे।
सं। उषतः। मर्याः। अजायथाः॥ ३॥ ११॥ अज्ञाय कुर्वन् सद्धानं हेमा हेमाय चेश्वर॥ उषद्भिः संप्रकाशद्भिः शक्तिभिर्व्यक्तता
मगाः॥ मर्या मरणवन्तोऽपि देवा एव॥ ३॥ ११॥ ७॥

उषद्भिः सह इत्थं समजायथा इति॥ किमुक्तं भवतीत्यत आह॥ देवा अप्येवमिति॥ अकेतवे। केतुं। अपेशसे। पेशश्च कुर्वन्तः समजायन्तेति॥ एत
चोभयपरत्वमृचः संपादयितुमुक्तं। न केवलं। त्वं। किंतु मर्याः मरणवन्तो देवा अप्येव। अकेतवे केतुं। अपेशसे पेशश्च कुर्वन्तः। स्वसामर्थ्यैः सहस्र
जायन्तेति॥ ३॥ ११॥ सद्धानं हेमाद्यपेक्षितप्रदानेन म॥ ७॥

५४

अनवद्यैः ॥ मरुवः मरवात्मा ॥ मरवाभिमानि ॥ पुरुहूतः ॥ अनवद्यैः निदर्षिः ॥ अभिद्युभिः ॥ अभितोद्यैः प्रकाशो ज्ञानं येषां तैः ॥ महाज्ञानैः ॥ इन्द्रस्य परमे
श्वरस्य ॥ काम्यैः प्रियैः ॥ गणैः देवता गणैः सह ॥ सहस्वत् ॥ सहस्वान् ॥ सहो वायुः तद्वा ॥ सहस्वद्यथा भवति तथेति वा ॥ वायुना च सहेतियावत् ॥
इन्द्रस्य ॥ इन्द्रं ॥ परमेश्वरं ॥ अर्चति ॥ तास्य माह ॥ अर्चतीति ॥ वायुरिन्द्रं सर्वदेवाश्च परमेश्वरमर्चतीत्युक्तं भवतीति ॥ अनवद्यैरि

अनवद्यै रभिद्युभिर्मरुवः सहस्वदर्चति ॥ गणैरिन्द्रस्य काम्यैः ॥ ३ ॥ १२ ॥ अनवद्यैः ॥ अभिद्युभिः ॥ मरुवः ॥ सहस्वत् ॥ अर्चति ॥
गणैः ॥ इन्द्रस्य ॥ काम्यैः ॥ ३ ॥ १२ ॥ अनवद्यैर्महाज्ञानैः प्रियैर्देविगणैः सह ॥ वायुना च सहर्चति स्फुर्धीत्वा सरमेश्वरं ॥ ३ ॥ १२ ॥

त्यादि विशेषणानि हेतुगर्भाणि स्यन्ति प्रत्येकसर्वेषां संग्रह उक्ताः ॥ स्फुर्धीत्वादिति ॥ इन्द्रविषये त्वनवद्यैरभिद्युभिः ॥ इन्द्रस्य काम्यैः ॥ ऋत्वि
गणैः क्रियमाणो मरुवः ॥ सहस्वत् बलवत् ॥ अतिशयेन ॥ इन्द्रस्य इन्द्रमर्चतीति करणे कर्तृत्वोपचारेण योज्यं ॥ ३ ॥ १२ ॥ ६५

व्यास

५४

अतः ॥ अतो हेतोः ॥ परिज्मा ॥ भूमिं वर्तत इति परिज्मा ॥ हे परिज्मान् ॥ सर्वग ॥ यत एवंच ॥ सर्वमज्ञानं भोक्ता ॥ अतो हेतोः ॥ दिवः स्वर्गात् ॥ रोचनाद्देदीयमा
नात्सूर्यमंडलाद्वा ॥ अध्यस्माकं समर्हणमधिष्ठत्य ॥ इह यज्ञस्थानं ॥ आगहि ॥ आयाहि ॥ किंच ॥ अस्मिन् स्थाने ॥ गिरः स्तुतिरूपा ॥ वेदवाचः ॥ संस
म्यक् ॥ तस्यैव विवरणं ॥ परममुख्यतः ॥ त्वं ॥ जते ॥ धातूनामनेकार्त्तत्वात् प्राप्नुवन्ति ॥ अतो आयाहि ॥ अत्र स्तुते प्रथमस्तु च ऐन्द्रः ॥ आदहेत्या

वा अतः परिज्मन्नागहि दिवो रोचनादधि ॥ समस्मिन् जते गिरः ॥ ४ ॥ १२ ॥ अतः ॥ परिज्मन् ॥ आ ॥ गहि ॥ दिवः ॥ वा ॥ रोचनात् ॥ अधि ॥ सं ॥
अस्मिन् ॥ जते ॥ गिरः ॥ ४ ॥ १२ ॥ अतो हेतोः रिहा याहि दिवो वास्तूर्यमंडलात् ॥ परिज्मन्सर्वगास्माकमधिष्ठत्य समर्हणं ॥ यस्मिन्नि
रः प्राप्नुवन्ति संस्यक् परममुख्यतः ॥ पुंजतीत्यत्र बाहुल्याद्देवयतो तदित्यपि ॥ बाहुल्याद्दृष्टितो गीर्भिर्विनाशो नान्यद्व्यते ॥ ४ ॥ १२ ॥

६

द्याः षण्मारुत्यः ॥ तत्रापि वीक्षुचिदिंद्रेणेति द्वे ऐन्द्रौ च ॥ दशमीत्वे इति केचिद्बुवन्ते ॥ यथा पुंजं स्यादहेत्याद्याः षण्मारुत्यो वीक्षुचिदिंद्रेणेति ॥ ऐन्द्र्यो
चेति ॥ अनाख्याते लिंङो देवस्तेति च ॥ तदेतद्दशम्यां विप्रतिपत्यभावात् तद्व्याख्यानात् प्रागेव निराकरोति ॥ पुंजंतीत्यत्रेति ॥ पुंजंति ब्रध्नं ॥ पुंजं स्येस्य

५५

ननु गद्ये देवताभ्योन्य इन्द्रलक्षणार्थो नेष्यते प्रामाणिकैः ॥ कुतः ॥ बाहुल्यात् । बहुवचनश्रवणात् ॥ तस्य यथा कथं चिद्व्याख्याने ब्रध्नशब्दस्यादित्ये
हृदि विरुध्यते ॥ असौ वा आदित्यो ब्रध्न इति श्रुत्यंतरव्याख्यानविरोधश्च ॥ उपलक्षणं चेत्तत् ॥ केतुं कृण्वन्नित्यस्यामृचि कृण्वन्नित्याद्येक
वचनस्य मर्यादिति बहुवचनस्य श्रवणादन्यः केवलं इन्द्रलक्षणो नेष्यते ॥ चतुर्थ्यपि चम्यां चनविप्रतिपत्तिः ॥ उत्तरासु चतुषु प्रतिपाद्ये
र्थे बाहुल्यादृष्टितः ॥ बहुवचनस्य श्रवणादन्योर्थो देवतालक्षणे नेष्यते ॥ कथं चिद्योजनात्किं एतत् ॥ ननु देवयंतमित्यस्यामृचि अ
तः परिमन्नित्यस्यामपि बहुवचनश्रवणात्कथं बाहुल्यादृष्टित इत्युच्यते इत्यत उक्तं ॥ देवयंतो त इत्यपि गीर्भिर्विना बाहुल्यादेवानामेवार्थ
त्वं ॥ अन्यस्त्विन्द्रलक्षणार्थो नेष्यत इत्युक्ते ॥ शंकरे ॥ एवं तर्हि देवयंतो त इत्यत्रापि बाहुल्यादेवार्थत्वं मेवेन्द्रस्त्वर्थो नेष्यत इति ॥ तत्रोत्तरं
देवयंत इति ॥ देवयंतो त इत्यपि बाहुल्याद्बहुवचनसामर्थ्यात् ॥ अन्यो देवता रूपोऽर्थो नेष्यते ॥ तर्हि बहुवचनं निरर्थकं स्यादत्राह ॥ गी
र्भिर्विनेति ॥ कुत एतदित्याह ॥ दृष्टित इति ॥ स्फुटं तथा प्रतीयमानत्वात् ॥ विषयांतराप्रतीतो सत्यां प्राग्बहुवचनं हेतुत्वेनोक्तमिति भावः ॥ ४१ ॥

व्यास

५५

इंद्रेण ॥ तस्य । अत्र मरवात्मेत्यन्तरस्यामृचि स्थितस्य मरवशब्दस्य व्याख्यानं ॥ वाचशब्दो व्यसासेन योज्यो ॥ मं । मदं स्वरं ददातीति मंडुः । शंकरः पुरु
हूतश्च । श्रीभूमीवा ॥ मंडू ॥ कथं ॥ स्वस्मिके । ततश्च मंडू ॥ शंकरपुरुहूतौ श्रीभूमीवा ॥ संदक्षसे ॥ दृशेस्तु मथैकसे ॥ तस्य परमेश्वरस्य ।

इंद्रेण संहि दक्षसे संजग्मानो अबिभ्युषा ॥ मंडू समानवर्चसा ॥ २ ॥ १२ ॥ इंद्रेण । संहि । दक्षसे । संजग्मानः । अबिभ्यु
षा ॥ मंडू इति । समानऽवर्चसा ॥ २ ॥ १२ ॥ तस्य संदर्शनायैव संगतस्तेन शंकरः ॥ मरवात्मा पुरुहूतौ वा श्रीभूमी च स्वस्मिके ॥ २१ ॥

संदर्शनाय । अबिभ्युषा । निर्भयेन । समानवर्चसा ॥ निर्विकार तेजसा । इंद्रेण । तेनैव ॥ परमेश्वरेण । संजग्मानः । संजग्मानो । संगतः । संगतो ॥
बभूवतुः । मसि ह्येदं विषये मंडू इति द्यावापृथिव्यौ मदहेतुत्वात् ॥ अन्यत्समानी ॥ २ ॥ १२ ॥ शंकरपुरुहूतादिदेवतापरोक्षविषयाय नमः ॥

५६

इंद्रमित् ॥ दशार्चमैंद्रस्तुक्तं ॥ तमेव ॥ बृहत् ॥ बृहंतं ॥ इंद्रं ॥ इत् ॥ एव ॥ गाथिनः ॥ गाथाः गानानि ॥ तदंतः सामवेदिनः ॥ उद्गातारः ॥ साम्ना
अनूषत ॥ अस्तु वन् ॥ सदास्तु वन्ति ॥ अर्किणः ॥ अर्काः ॥ ऋचः तदंतः ॥ बृहचः ॥ होतारम्ब ॥ अर्केभिः ॥ ऋग्भिः ॥ इंद्रं अनूषत ॥ अन्याश्रय

इंद्रमिद्राथिनो बृहदिंद्रमर्केभिरर्किणः ॥ इंद्रं वाणीरनूषत ॥ १ ॥ १३ ॥ इंद्रं ॥ इत् ॥ गाथिनः ॥
बृहत् ॥ इंद्रं ॥ अर्केभिः ॥ अर्किणः ॥ इंद्रं ॥ वाणीः ॥ अनूषत ॥ १ ॥ १३ ॥ तमेव गाथिनः साम्नास्तु
वत्युग्भिश्च बृहचः ॥ बृहंतमन्यवाणीभिरपि ॥ १ ॥ १३ ॥

यजुराद्याः ॥ वाणीः वाण्यः ॥ स्फुपां स्फुलुक्पूर्वसवर्णेति पूर्वसवर्णः ॥ इंद्रं ॥ अनूषत ॥ अत्र करणे कर्त्तृत्वोपचार इति भावेनान्यवाणीभिरि
तिमुखाथोदितः ॥ अध्वर्युप्रभृतय इति शेषः ॥ उभयत्र करणस्य दर्शनात्तामनेत्यध्याहृतं ॥ १ ॥ १३ ॥

आस

५६

इंद्रइत् ॥ हयोः सः ॥ इंद्रइत् ॥ इंद्रएव ॥ वचोयुजा ॥ वाचायुजोः ॥ स्फुपामित्यनेनेवादेशः ॥ वाउमात्रेणैव योगिनोः ॥ हयोः ॥ अभ्ययोः ॥ रथे ॥ सचासरे
नेव ॥ आसमंतात् ॥ संमिश्रः ॥ संमिश्रितः ॥ सारथेरतिप्रयत्नमंतरेण रथयोगे द्यौं अभ्याभ्यां युक्तं रथं आचूठ इति यावत् ॥ अथवा इंद्रः परमेश्वरः ॥ च
भक्तशरीरे वचोयुजा ॥ वेदवाक्यानुवर्तिनोः हयोः ॥ मनोबुध्योः संमिश्रः ॥ तद्युक्तं शरीरं विशेषतो ध्यतिष्ठत् ॥ किंच स इंद्रः वज्री ॥ प्रसि
इंद्रइत् ॥ हयोः सचासंमिश्र आ वचोयुजा ॥ इंद्रो वज्री हिरण्यमः ॥ २ ॥ १३ ॥ इंद्रः ॥ इत् ॥ हयोः ॥ सचा ॥ संमिश्रः ॥ आवचुः ॥
युजा ॥ इंद्रः ॥ वज्री ॥ हिरण्यमः ॥ २ ॥ १३ ॥ हयोर्विमिश्रितः ॥ रथे ॥ अथवा मनोबुध्योर्वाउमात्रेणैव योगिनोः ॥ सचासरे
न वज्री च ज्ञानानंदो हि धातुतः ॥ हितश्चरमणीयश्च हिरण्यम इतीरितः ॥ २ ॥ १३ ॥

धे ॥ स्फुटं ॥ व्याख्याति ॥ ज्ञानानंद इति ॥ तदुपपादयति ॥ धातुत इति ॥ वज्रगंतोरमुक्तीदामिति धातुभ्यां भावेऽः ॥ तद्वा न्वज्री इत्यर्थः ॥ वि
शेषादेवेति प्रत्यय इति ज्ञापयितुं ज्ञानानंद इत्येव व्याख्यातं ॥ अर्शादिभ्योऽज्वा ॥ हितश्चेत्यत्र वर्णलोपादिकम् ॥ २ ॥ १३ ॥

५७

इंद्रो दीर्घाय ॥ दीर्घकालं ॥ सः ३३४ ॥ दीर्घाय चक्षसे । जनानां अर्हलक्षणं दीर्घकालं पदार्थदर्शनाय सूर्यः ॥ दिवि गगने ॥ आ रोहयत् ॥ आ
रोपितवान् ॥ नृप किंच आद्रियत इत्यद्रिः । अद्रिं आदरयोग्यं । प्राणात्मानं गोभिदानैः । अथ यत् । समैरयत् । जानयुक्तं प्रावर्तयत् । प्रसिद्धे इत्युक्तं ।
गोभिर्वज्रैः । अद्रिं पर्वतं । वज्रेण पर्वतान् । अथ यत् । हतवान् । अथवा । उदकैर्हृष्या । पर्वतं हतवान् । अथवा उदकैर्निमित्तैरुदकार्थे मितियावत् ॥
इंद्रो दीर्घाय चक्षसे आसूर्यं रोहयद् दिवि ॥ विगोभिरद्रिमेरयत् ॥ ३१ ॥ १३२ ॥ इंद्रः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्यं । रोहयत् । दिवि । विगोभिः ।
अद्रिं । ऐरयत् ॥ ३१ ॥ १३३ ॥ दीर्घकालं दर्शनाय सूर्यं मा रोहयद् दिवि ॥ जनैरादरयोग्यं च प्राणात्मानं समैरयत् ॥ ३२ ॥ १३३ ॥ इंद्रवाजेषु नो व
सहस्रप्रधनेषु च । उग्र उग्राभिः कृतिभिः ॥ ४१ ॥ १३३ ॥ इंद्र । वाजेषु । नः । अब । सहस्रः प्रधनेषु । च । उग्र । उग्राभिः । कृतिभिः ॥ ३१ ॥ १३३ ॥ बहुभिर्गु
धमानेषु मुखेषु पिसदावन ॥ दुष्टाग्रैः सदभिप्रायैः ॥ ४१ ॥ १३३ ॥ टीका ॥ अद्रिमेघं । अथ यत् । विगमितवान् ॥ ३१ ॥ १३३ ॥ इंद्रवाजेषु । व
ज्रभिः ॥ इंद्र । दुष्टानामुग्रः । त्वं । वाजेषु मुखेषु । अस्मात् । सहस्रप्रधनेषु सत्सु । सहस्रेषां प्रधनं येषां ते तेथोक्ताः । तेषु । बहुभिरपि पुद्ध्यमा
न्यसु सत्स्वितियावत् । नो स्मान् । उग्राभिः । कृतिभिः । दुष्टानां उग्रैः । स्वयंतु सद्भिः । अनुग्रैरेवाभिप्रायैः । अब । सदारक्ष ॥ ४१ ॥ १३३ ॥

व्यास

५७

इतो वा ॥ इतो दिवः ॥ वयं ॥ इतः ॥ दिवः ॥ अर्वाक्कनात् द्युलोकाद्वा ॥ पार्थिवात् ॥ पृथिवीसंबन्धिनः पातालाद्वा ॥ महः ॥ महतः ॥ रजसः रज्ज्वादिहोलेर्का

इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थिवादधि ॥ इंद्रं महो वारजसं ॥ ५ ॥ १३२ ॥ इतः ॥ वा ॥ सातिं ॥ इमहे ॥ दिवः ॥
वा ॥ पार्थिवात् ॥ अधि ॥ इंद्रं महः ॥ वा ॥ रजसः ॥ ५ ॥ १३२ ॥ इतो दिवो वा पातालात्सातिं लाभस्वत्पिणीं ॥
महतो रजका दिहोलेर्कादतमधीमहे ॥ ५ ॥ १३२ ॥

इत्येतेषु लोकेषु स्थितमिति यावत् ॥ सातिं ॥ षणसंभक्ता वित्यस्येदं रूपं ॥ लाभस्वत्पिणीं ॥ भगवानेव हि भक्ता नो लाभः ॥ तमिंद्रं ॥
अधीमहे स्मरामः ॥ इव स्मरणे ॥ स्तुमेवा ॥ इंद्रं अध्ययने । याचामहे वा ॥ याज्ञा कर्मसु यातात् ॥ ५ ॥ १३२ ॥

५८

तुंजे तुंजे ॥ त्वयैव ॥ तुंजतिर्गतिरुर्महान कर्मवा । ततश्च त्वया क्रियमाणे ॥ तुंजे तुंजे ॥ गमने ॥ हाने वा ॥ क्रियाया इति शेषः ॥ प्रेरण इति तु तात्पर्यं । य
हाने कार्यत्वात् । हाना न तुंजतिः प्ररणे वर्तते ॥ तुंजे तुंजे ॥ तत्र तत्र स्तोत्रं तु त्वयैव प्ररणे जाते सति ॥ येषां वृत्ताः ॥ उत्तरे ॥ उत्तराः उत्तमाः स्तोमाः ।

तुंजे तुंजे यत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः ॥ न विंधे अस्य स्तुतिं ॥ २ ॥ १४ ॥ तुंजे ॥ तुंजे ॥ ये ॥ उत्तरे ॥
स्तोमा ॥ इन्द्रस्य ॥ वज्रिणः ॥ न ॥ विंधे ॥ अस्य ॥ स्तुतिं ॥ २ ॥ १४ ॥ त्वयैव प्ररणे जाते तत्र तत्र
यत्तरे ॥ तेषां स्तोमाः स्तुतिस्तु त्वया नान्यत्वात् न चान्युयुः ॥ २ ॥ १४ ॥

स्तुतिविशेषाः । तेषां ॥ अस्य इन्द्रस्य ॥ तव । स्तुतिं । स्तुतिस्तु । न विंधे । वर्णव्यत्यासादिना न विंदे । नान्युयुः । आनंसात् । गुणैरनंतत्वेन । सर्ववर्णकत्वा
दिति भावः ॥ २ ॥ १४ ॥

व्यास

५८

वृषा ॥ प्रतिवीरः ॥ एकस्य वृषयस्य यः प्रतिवीरोऽपरो वृषासः वंस उच्यते ॥ तं वंसं प्रतियो विभीर्युधाय गच्छति ॥ स वृषावसंगः ॥ सः यूथेव ॥ यूथानीव ।
यथा गवां यूथानि ॥ आकर्षति ॥ एवं ईशानः प्रभुः ॥ अप्रतिष्कृतः ॥ अप्रतिद्वंद्वः ॥ इन्द्रः ॥ कृष्टीः प्रजाः ॥ ओजसा सामर्थ्येन ॥ इयति ॥ गतिकर्मणि ।

वृषा यूथेव वंसगः कृष्टीर्युधैर्जसा ॥ ईशानो अप्रतिष्कृतः ॥ ३ ॥ १४ ॥ वृषा ॥ यूथा इव ॥ वंसगः ॥
कृष्टीः ॥ इयति ॥ ओजसा ॥ ईशानः ॥ अप्रतिः स्कुतः ॥ ३ ॥ १४ ॥ प्रतिवीरो वृषा वंसस्तं द्रुता वसगो विभीः ॥
यूथान्याकर्षति यथा प्रजाः प्रेरयति प्रभुः ॥ अल्पस्यापि प्रसिध्ये वृष्टांतत्वे तु युज्यते ॥ ३ ॥ १४ ॥

अंतर्गतं तस्यार्थः ॥ गमयति प्रेरयतीति यावत् ॥ नन्वीश्वरस्यात्मो वृषा वृष्टांतः कथमुच्यते तत्राह ॥ अत्मा स्यातीति ॥ वृष्टांतो हि प्रत्यायनार्थं वक्त
व्यः ॥ तच्च प्रसिध्ये नैव भवतीति भावः ॥ ३ ॥ १४ ॥ श्रीमदप्रतिवीरायाम्मदंतयामिणे श्रीहरये नमः ॥ ॥

५९

मएकः॥ राजायः॥ इन्द्रः॥ एक एव। चर्षणीनां॥ प्रजानां वस्त्रनां॥ वित्तानां च। पंचक्षितीनां॥ देवादिभेदेन पंचविधानां प्रजानां अपि। इरज्यति॥ ऐश्वर्यकर्मणि रा
जाभवति॥ सकृष्टीः। इयत इति पूर्वेषां संबंधः। चर्षणीनामित्यादि षष्ठी द्वितीयार्थे॥ चर्षणीनां पंचक्षितीनां चेति पुनरुक्तिरित्यत आह॥ सामान्यादि
ति॥ चर्षणीनामिति सामान्यादुक्तं॥ पंचक्षितीनां इति विशेषतः॥ अतो नोक्त दोषः॥ ४॥ १४॥ इन्द्रं वः॥ सम्यक्॥ जनेभ्यो व इति वचनाज्जनान्प्रती
यएव चर्षणीनां वस्त्रनामिरज्यति॥ इन्द्रः पंचक्षितीनां॥ ४॥ १४॥ यः॥ एकः॥ चर्षणीनां॥ वस्त्रनां॥ इरज्यति॥ इन्द्रः॥ पंच॥ क्षितीनां॥ ४॥ १४॥
राजाभवति वित्तानां प्रजानां चैक एव यः॥ देवगंधर्वदेवैते यपितमानुषभेदतः॥ प्रजानामपि पंचानां सामान्याच्च विशेषतः॥ ४॥ १४॥ इन्द्र
वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः॥ अस्माकं मस्तु केवलं॥ ५॥ १४॥ इन्द्रं वः॥ विश्वतः॥ परि॥ हवामहे॥ जनेभ्यः॥ अस्माकं॥ अस्तु॥ के
वलः॥ ५॥ १४॥ सम्यग्ध्वामहे सर्वगतं च व्यक्तं रूपतः॥ स्थानुमेकत्र बोधाय जनानोक्तं सकेवलं॥ ५॥ १४॥
इव वचनमिति ज्ञायते॥ अत उक्तं॥ हे जनाः॥ विश्वतः॥ सर्वत्र स्थितं॥ सर्वगतं॥ इन्द्रम्॥ जनेभ्यः॥ वः॥ युष्माकं मर्थय॥ परिसम्यक्॥ हवामहे॥ आह्वयामः॥
सर्वगतस्य कथमाह्वानमित्यतो भिप्रायमाह॥ व्यक्तरूपतः एकत्र स्थानुमिति॥ आह्वयत्वा सौ केवलः इन्द्रः। नः। सर्वेषां अस्तु इष्ट इति शेषः॥ ५॥ १४॥

व्यास

५९

इन्द्रं वयं महत। वृत्रेषु। तमः सुअज्ञानेषु। युजं। विरोधितया घटमानं। तमसां प्रतियोगिनं॥ प्रसिद्धे इन्द्रविषये बहु वचनमाद्यर्थे। वज्रिणं। वृजीवर्जन इ
त्येदं रूपं भीतिवशेन अग्निभिः वर्ज्यं। तमिदं। महाधने। महाधनाद्यर्थे। अभेज्जले च धने अलम् धनार्थे। सांसारिक पुरुषार्थार्थे। महदल्पधनार्थिनिः वयं। हवाम
हे॥ आह्वयामः॥ ५॥ १३॥ सनः। अस्मदीयं। हे वृषन्। वर्धितः श्रेष्ठः। सत्रादा वनः। सत्रादा वः सर्वपर्यायः। सहार्थे वा। तदुपपदाददातेर्व निष्। सर्वदातः। सहार्थत्वे
इन्द्रं वयं महाधन इन्द्रं वयं महत॥ युजं वृत्रेषु वज्रिणं॥ ५॥ १३॥ इन्द्रं वयं। महाधने। इन्द्रं। अभेज्जले च धने। हवामहे। युजं। वृत्रेषु। वज्रिणं॥ ५॥ १३॥ महदल्पधना
र्थिनिः॥ हवामहे। रि वर्ज्यं तं तमसां प्रतियोगिनं॥ ५॥ १३॥ सनो वृषन्मुचरं सत्रादा वनं पावृधि॥ अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः॥ ५॥ १४॥ सनः। वृषन्।
अमुचरं। सत्रादा वनं। अपावृधि। अस्मभ्यः। अप्रतिष्कृतः॥ ५॥ १४॥ अस्मदीयं चरं भोज्यमानं दत्तमपावृणु॥ मोक्षगं सर्वदा तत्त्वमप्रतिदत्तो
वृषन्॥ ५॥ १४॥
उर्थतः सर्वेष्टदा त्वमेव लभ्यते। त्वं नः। अस्मदीयं। अमुतं परोक्षं चरं। चरतिर्भक्षणार्थः। ततः कर्मण्युदारः। भोज्यमनुभवनीयं। आनंदं। अस्मभ्यं अस्मदर्थं
अपावृधि। आविधावृत्तमपावृणु। मतः। त्वमेव। अप्रतिष्कृतः। प्रुयु आप्रवणे। आवणमागमनं। प्रतुष्कृतः। प्रत्यागतः। नैवंत्वमित्यप्रतिष्कृतः। वैरिभिर्युद्धेषु अ
प्रत्यागतः। अप्रतिदत्तः। अप्रतिदत्त इति लुप्तविभाक्तिको निर्देशः। प्रसिद्धे इन्द्रप्रतिपु। चरं हविः। अपावृधिस्वीकारेण सफलीकुरु। मद्वाचरं मेघं। वज्रश्चरं वरा
ह इति मेघनामरूपादात्। नः। अस्मदर्थमेव। जातं। अस्मभ्यं। अपावृधि। उ ह्वाटयेति मोज्यं॥ ५॥ १४॥

६०

नियेन। येनारीन्। येन विन्नेन निमित्तेन ॥ लोतासः। छंदसियुष्मदस्मदोः प्रत्ययोत्तरपदयोरकारादेशः ॥ अवतिः प्रेरणार्थः ॥ त्वत्प्रेरिताः वयं। मुष्टिहस्यया मुष्टि
घातेन। मुष्टियुधेन। अरीन्। निरुणधामहे। निरुंधामः ॥ धातुंतरस्येतद्रूपं। किंच। येन वृत्रा। वृत्राणि। तमांसि। निरुंधामहे। ज्ञानयुधत इति शेषः। अत्र येने
ति ज्ञानविन्नमुच्यते ॥ येन च। अर्बतातुरगेण। तुरगादिभिः। कांश्चिद्। अरीन्। निरुणधामहे ॥ तादृग्वित्तमाभरेति पूर्वणसंबंधः ॥ ननु येन वृत्राण्य

नियेन मुष्टिहस्यया निवृत्रारुणधामहे ॥ लोतासो न्यर्वता ॥ २॥ १५ ॥ नियेन। मुष्टिहस्यया। निवृत्रारुणधामहे ॥ लोतासः। नि। अर्बता ॥ २॥ १५ ॥
येनारीन् मुष्टियुधेन तमांसि ज्ञानयुधतः ॥ त्वत्प्रेरितानिरुंधामः कांश्चिद् तादृग्वित्तमाभरेति पूर्वणसंबंधः ॥ आदृत्यैवोपसर्गस्य क्रियावृद्धिर्भविष्यति ॥ २॥ १५ ॥

शब्दमुष्टिहस्ययाऽर्बतानिरुणधामहा इत्येकमेव वाक्यं कस्मान्नांगीक्रियते तत्राह ॥ आदृत्यैवेति ॥ अत्र नीत्युपसर्गस्य त्रिरावृत्त्या निरुणधामहा इति क्रि
यायाः धातोरपि आदृत्तिरंगीकर्तव्यैव ॥ उपसर्गः क्रियायोग इति क्रियायोग एवोपसर्गत्वश्रवणात्। वाक्यभेदेन सम्यगन्वयसिद्धावभ्यासकल्पनानु
पपत्तेः। प्रप्रवस्त्रिष्टुभमित्यादौ वाक्यस्य भेदमुपशक्यत्वात्तत्कल्पनं ॥ आपंचभ्यः प्रयोक्तव्या उपसर्गमनीषिभिरित्यपि विजातीयोपेक्षं ॥ २॥ १५ ॥

व्यास

६०

इंद्रलोतासः ॥ त्वत्प्रेरिताः ॥ हे इंद्र। लोतासः ॥ त्वत्प्रेरिता वयं। वज्रं। ज्ञानरतिंच ॥ ज्ञानविषयां ज्ञाननिमित्तारतिंच। घना ॥ तृतीयेकवचनांतमेतत्भावप्रधा
नै। दृढत्वेन। आददीमहि ॥ त्वत्प्रेरणेयैव ज्ञानरतिमंतो भवामः ॥ त्वत्प्रेरिता एव ॥ युधि। स्पृधः। स्पृधिनः। युधानिवा। सजयेम ॥ ३॥ १५ ॥ वयं श्रे

इंद्रलोतास आवयं वज्रं घनाददीमहि ॥ जयेम संयुधिस्पृधः ॥ ३॥ १५ ॥ इंद्र ॥ लोतासः ॥ आ। वयं। वज्रं। घना ॥ ददीमहि ॥ जये
म ॥ संयुधि ॥ स्पृधः ॥ ३॥ १५ ॥ त्वत्प्रेरिता ज्ञानरतिं दृढत्वेनाददीमहि ॥ ३॥ १५ ॥ वयं श्रेभिरस्तुभिरिंद्रत्वया युजवयं ॥ सा स
हामिष्टतन्यतः ॥ ४॥ १५ ॥ वयं श्रेभिः। अस्तुभिः। इंद्र। त्वया। युजा। वयं। स सहामिष्टतन्यतः ॥ ४॥ १५ ॥ त्वयाष्टतन्यतः शत्रून् भित्वा
मस्तुयोद्धभिः ॥ ४॥ १५ ॥

भिः। त्वया। युजा। युनक्तीति युक्। सख्यासता। त्वत्प्रसादेनैव। श्रेभिः। श्रेः। अस्तुभिः। अस्त्रिभिः। स्तुयोद्धभिः। ष्टयैः सह। ष्टतन्यतः। सुध्यतः शत्रून्। सा
सहामिष्टतन्यतः पुनः पुनर्वा स हामहे ॥ अभिष्याम। अभिमुखाः स्याम। उपसर्गप्राडुभ्यामिस्तिर्यच्यरः। किंच। वयंच। त्वयैव त्वदधीनसत्ता इत्यर्थः ॥ ४॥ १५ ॥

६३

महा ५ इंदुः ॥ यस्मात् ॥ नु ॥ यस्मात् ॥ असौ ॥ इंदुः ॥ विष्णुः ॥ महान् ॥ गुणैरनंतः ॥ परश्व ॥ अनादिः ॥ कालतोप्यनंतः ॥ प्रथिना ॥ प्रथिम्ना ॥ द्यौर्न ॥ आका
शवत् ॥ देशतोप्यनंतश्च ॥ तथा ॥ शवः ॥ सखबले ॥ उभयनामस्फपाठात् ॥ नित्याभिव्यक्तसखबलात्मकश्च ॥ शशब्दः सखवाची ॥ वैशब्दो बलवाचीति

महा ५ इंदुः ॥ परश्वनुमहिल्वर्मस्तवज्जिणे ॥ द्यौर्नप्रथिनाशवः ॥ ५ ॥ १५ ॥ महान् ॥ इंदुः ॥ पुरः ॥ नु ॥ महिल्वं ॥ अस्तु ॥
वज्जिणे ॥ द्यौः ॥ न ॥ प्रथिना ॥ शवः ॥ ५ ॥ १५ ॥ यस्मान्महानतादिश्वविष्णुर्जोवोवरस्तथा ॥ तस्यैवास्तुमहत्वंतन्न
जीव ब्रह्मतां स्मरेत् ॥ आकाशवत्प्रथिम्नासौशवः सखबले तथा ॥ ५ ॥ १५ ॥

वा ॥ जीवस्त अवरः ॥ गुणादिनेतिशेषः ॥ तत् ॥ तस्मात् ॥ महिल्वं ॥ महत्वं ॥ ब्रह्मत्वं ॥ वज्जिणे ॥ तस्य ॥ विष्णोरेव ॥ अस्तु ॥ तस्यैवजानीयात् ॥ नपुनर्ज
वस्य ब्रह्मतां स्मरेदिति तात्पर्यार्थः ॥ ५ ॥ १५ ॥

आस

६३

ऐंद्र ॥ दशर्चमेतदेंद्रं स्तुतं ॥ जयिना ॥ हे इंद्र ॥ सानसिं ॥ सानोलाभः ॥ भतुबर्थेसिः ॥ लाभयुक्तं ॥ सजित्वानं ॥ जित्वना ॥ जयिना ॥ पुत्रादिनासहितं ॥

ऐंद्रसानसिरयिंसजित्वानंसदासहं ॥ वर्षिष्टमृतयेभर ॥ १ ॥ १५ ॥ आ ॥ इंद्र ॥ सानसिं ॥ रयिं ॥
सजित्वानं ॥ सदा ॥ सहं ॥ वर्षिष्टं ॥ मृतये ॥ भर ॥ १ ॥ १५ ॥ जयिनासहितंलाभयुक्तं वित्तं
सदाबलं ॥ वर्षिष्टंस्महद्रक्षानिमित्तंनित्यदाभर ॥ १ ॥ १५ ॥ श्रीरामचंद्रायनमः ॥

सदासहं ॥ सदाबलं ॥ सदाबलवत् ॥ वर्षिष्टं ॥ रुध्रतमं ॥ स्महत् ॥ उतये ॥ रक्षायै ॥ रक्षानिमित्तं ॥ रयिंवित्तं ॥ अस्मभ्यं ॥ नित्यदा ॥ आभर ॥ आहर ॥ देही
तिमावत् ॥ १ ॥ १५ ॥

६२

यः कुक्षिः। तस्य। इन्द्रस्य। देवस्य। यः। सोमपातमः। अतिशयेन सोमपाः। कुक्षिः। सः समुद्र इव। रत्नाकर इव। तत्र सोमं समर्पितवते भक्ताय। अखिलान् कामान् पिब
ते। विविमिविसेचने। क्षरति। सततं ददाति। किंच। तस्य। काकुदः। जिह्वाश्च। ककुदि तितालुनाम। तत्र भवाजिह्वा काकुत्। अकारलोपात्। उर्वः। उर्वः। आपो
न। आप इव। महाप इव भक्तानां तर्पकाः। कथं बहुवचनं। बह्व्यः। तदेव कथं। बहुमुखेषु याः॥२॥१६॥ एवाह्यस्य। एवमेव। यस्त्वं। विरप्सी। विशिष्टबलवान्।
यः कुक्षिः। सोमपातमः। समुद्र इव पिबते॥ उर्वरापोन काकुदः॥२॥१६॥ यः कुक्षिः। सोमपातमः। समुद्र इव। पिबते। उर्वः। आपः। न। काकुदः॥
२॥१६॥ यः कुक्षिस्तस्य देवस्य समुद्र इव सखिलान्॥ कामान् क्षरति भक्ताय महाप इव तर्पकाः॥ काकुदस्तस्य जिह्वास्तु बह्व्यो बहुमुखेषु याः॥
२॥१६॥ एवाह्यस्य स्तुता वीरप्सी गोमती मही॥ पुष्कराशारवानदाश्रये॥३॥१६॥ एव। हि। अस्य। स्तुता। विरप्सी। गोमती। मही। पुष्का। शारवा
न। दाश्रये॥३॥१६॥ एवमेवास्मवाणीच वेदेतामहती तथा॥ पुष्कराशरे वयजते वरदात्री विरप्सिनः॥ बलिष्ठस्य हिते॥३॥१६॥
तस्य विरप्सिनः। बलिष्ठस्य। अस्य। तेतव। संबंधिनी। गोमती। वायुक्ता। वेदेता। वेदेः स्तुत्या। महीमहती। यास्त्नुता। सा धीवणी। सापि एवाहि। एवमेव हि। कु
क्ष्यादिव देव। दाश्रये। यजते। पुष्काफलवती। कल्पतरुशारवेव। वरदात्री भवतीति शेषः। यद्वा। विरप्सिनः। बलिष्ठस्य। तेतव संबंधिनी। हियस्मात्तस्माद्विर
प्सीति प्रत्ययांतर्भावेन स्तुताया विशेषणमुक्तं। यद्यपि विरप्सीति महन्तामस्तुठितं। तथापि महीत्यनेन गतार्थत्वादप्यथा व्याख्यातं॥२॥१६॥

व्यास
६२

एवाहिते। संति। हे इन्द्र। दाश्रये। त्वां। यजते। मावते। तानिने। दातुं। ते। तव। विभूतये ऐश्वर्याणि। उतयः। रक्षाश्च। सद्यश्चित्सद्योपि। नित्यमिति या
वत्। संसेवहि॥४॥१६॥ एवाह्यस्य। स्तोमाः। अस्य परमेश्वरस्य। काम्या। काम्यानि। प्रियाणि। उक्थं। उक्थानि। सोमपीतये। सोमपानार्थं॥

एवाहिते विभूतय उतय इन्द्रमावते॥ सद्यश्चित्संति दाश्रये॥४॥१६॥ एव। हि। ते। विभूतयः। उतयः। इन्द्र। मावते॥
सद्यः। चित्संति। दाश्रये॥४॥१६॥ संति सद्योपि यजते हिते॥ मावते तानिने नित्यमूतयश्च विभूतयः॥४॥१६॥ ए
वाह्यस्य काम्या स्तोम उक्थं च शंस्या॥ इन्द्राय सोमपीतये॥५॥१६॥ एव। हि। अस्य। काम्या। स्तोमः। उक्थं। च। शंस्या। इन्द्राय
सोमपीतये॥५॥१६॥ स्तोमा उक्थानि चैवास्तु तस्मै काम्यानि सर्वदा॥ गेयाः शंस्यानि सोमस्य पीतये नान्यथा पिबेत्॥५॥१६॥

तस्मै इन्द्राय शंस्या। शंस्यान्येव हि॥ स्तोमः। स्तोमाश्च। इन्द्राय। सोमपीतये। गेया इति शेषः। सोमपीतम इत्थं पपादयति॥ नान्यथेति॥ स्तुत्या प्रसन्न ए
व हि पिबति। नत्वा भिलाषेणेति॥५॥१६॥ स्तुत्या प्रसन्नो भगवान् सोमं पिबति नान्यथा॥ पूर्णस्य तस्य किं तेन समुद्र इव वारिणा॥ स्तुतिप्रसन्नाय नमः॥

इंद्रोहि॥ एतदपि दशर्चमैंद्रं सूक्तं। सोमपर्वशब्दार्थमाह॥ सोमपा इति॥ सोमशब्दोपपदात्तिवतेरवन्त्यस्येकते सोमपाः सोमपर्वणि इत्युच्यंत इत्यर्थः। यद्वा सोमस्य पर्वणि अवदानानियेषांते सोमपर्वणिः। यो हि यस्य हारः स तस्य सोमपाः सोमपर्वणि इत्युच्यंत इत्यर्थः। अभिष्टिषदं व्याख्याति॥ सर्वमिति॥ सर्वं जगत्। यस्मात्। तदिच्छया वर्ततेऽतोसौ। अभिष्टिः। अभितः। सर्वविषये। इष्टिरिच्छा यस्येति। शकंधादित्वा दीर्घाभावः। ओजसेत्यस्याभि

इंद्रोहिमस्य च सोमविश्वेभिः सोमपर्वभिः॥ महा५ अभिष्टिरोजसा॥ १॥ १७॥ इंद्र॥ आ॥ इहि॥

मत्सि अंधसः। विश्वेभिः। सोमपर्वभिः॥ महान्। अभिष्टिः॥ ओजसा॥ १॥ १७॥ सोमपाः सोम

पर्वणिः सर्वं यस्मात्तदिच्छया॥ अभिष्टिरोजसानित्यमंदं स्वरमवाप्स्यहि॥ १॥ १७॥ ॥ ति

एलोपपादकत्वं सूचयितुं स्वतृपेण ग्रहणं॥ मत्स्येति व्याख्याति॥ मदमिति॥ विकरणादिव्यत्यासेनेत्यर्थः॥ अवाप्स्यसीत्युक्त्या प्राप्तमवि स्यत्वं शकं निवारयति॥ नित्यमिति॥ हे इंद्र॥ महान्। ओजसा। सामर्थ्येन। अभिष्टिश्च। त्वं। विश्वेभिः। विश्वैः। सोमपर्वभिः। देवैः सह। ए हि। एत्यच॥ अंधसः। अंधसाहविरादिनाऽअस्मद्धतेन। मत्सि मदं प्राप्स्यसि॥ १॥ १७॥

समोहे॥ अन्यये। समोहे। संवहने॥ अन्य संवहनेन वा॥ अपि॥ अन्यैः दृढाः प्रेरिता अपीति यावत्॥ तोकस्य॥ अपत्यस्य॥ ज्ञानमेव हि॥ जीवतो ऽपत्यं॥ सनितौ॥ लाभासति॥ ज्ञानलाभेन। तं। इंद्रं॥ जनार्दनं॥ आशत॥ आश्रुवत॥ प्राप्ताः॥ शरणमिति शेषः॥ त एव तु॥ नरः॥ पुरुषाः॥

सुमोहे वाय आशत नरस्तो वस्य सनितौ॥ विप्रासो वाधियायवः॥ १॥ १६॥ सं॥ ओहे॥ वा। मे। आशत॥ नरः। तोकस्य। सनितौ॥ विप्रासः। वा। धिया। यवः॥ १॥ १६॥ अन्य संवहनेनापि ये तं प्राप्ता जनार्दनं॥ ज्ञानलाभेन तु नरस्त एव परावोपरे॥ विप्राश्चैव धिया युक्ता मूर्खाः श्रद्धासमामताः॥ १॥ १६॥

अपरे पराव इति शेषः॥ किंच। मे। धियायवः। धिया युक्ताः। सुमिश्रणे। अन्यभ्यो हस्यत इति विच॥ दृशिग्रहणादुणाभावः॥ तृतीयाया अलुक्। भ गवद्भानिनः। ते वा त एव। विप्रासः। विप्राः। मूर्खाः। श्रद्धासमामता इति शेषः॥ १॥ १६॥

६४

असृग्रं। त्वनिसृताः। हे इन्द्र। त्वदृते। अन्ये नस्तु स रूपेण क्वचिदपि असेव्याः। ते। त्वदीयाः। त्वनिसृताः। गिरः। वेदवाचः। असृग्रं। अनारतं। वृषभं। श्रेष्ठं।
पतिं। स्वपतिं। त्वां प्रसेव। उत उच्चैः। सम्यक्। मुख्यतयेति यावत्। अहासत। अगमन्। ओहाउ गतौ। विस्मृष्टाः। त्वामेव मुख्यया दृष्ट्या प्रतियादयितुमस्मा
भिरुच्चारिता इति तात्पर्यं ॥ ४॥ १७॥ संचोदय ॥ अर्वाक्। हे इन्द्र। अर्वाक्। अधस्तात् स्थितानूनीचान्। अस्मान्प्रति। चित्रं। भद्रं। वरेण्यं। वरणीयं। रा
असृग्रमिन्द्रते गिरः प्रतित्वा मुदहासत ॥ अजोषा वृषभं पतिं ॥ ४॥ १७॥ असृग्रं। इन्द्र। ते। गिरः। प्रति। त्वां। उत। अहासत। अजोषाः। वृष
भं पतिं ॥ ४॥ १७॥ त्वन्नः सृता वेदवाचस्त्वां प्रसेवाप्यनारतं ॥ उच्चैर्मुख्यतया सम्यग्विस्मृष्टाः स्वपतिं प्रति ॥ अजोषाः स्तुत्य रूपेण त्व से
व्यास्त्वदृते क्वचित् ॥ ४॥ १७॥ संचोदयं चित्रमर्वाग्रार्ध इन्द्र वरेण्यं ॥ असदिते विभु प्रभु ॥ ५॥ १७॥ सं। चोदय। चित्रं। अर्वाक्। राधः। इन्द्र।
वरेण्यं। असत। इत। ते। विभु। प्रभु ॥ ५॥ १७॥ अर्वाङ्नीचान्प्रतित्वस्मान्भद्रं राधः प्रचोदय ॥ अस्मेव ते विशेषेण प्रकृतं शुभमच्युतं ॥ ५॥ १७॥

धः। श्रव्यं। संचोदय प्रचोदय। अस्मभ्यं देहीति यावत्। दातुं चातेतव। विशिष्टं भवतीति विभु। प्रकृतं भवतीति प्रभु। विशेषेण प्रकृतं इति यावत्। शु
भमिति शेषः। विप्रसंभो दुसंज्ञायाम्। असदित्। लङ्। धेहि। चमोलकारः। अस्मेव। प्रभु प्रभुतमक्षयमिति प्रभुशब्दस्यार्थान्तरमाह ॥ अच्युतमि ति ॥ ५॥ १७॥

व्यास
६४

अस्मान्। रभस्वतः। हेतुविद्युम्न। महाकीर्ते। इन्द्र। रभस्वतः। शब्दवतः। स्तोतृनिति यावत्। रेभतीति तत्कर्मसुपाठात्। यशस्वतः। यशस्विनः। अस्मान्
राये। सप्तम्येषा। महाराये ॥ महैश्वर्यरूपे ॥ तत्र त्वयि ॥ सूचोदय ॥ त्वद्विषयबुद्ध्यादियुक्तां कुरु ॥ १॥ १८॥ संगोमत्। अस्माक। हे इन्द्र। विश्वं ॥ संपूर्णं ॥

अस्मांस्तु तत्र चोदयेन्द्रराये रभस्वतः ॥ तुविद्युम्नयशस्वतः ॥ १॥ १८॥ अस्मान् ॥ सू ॥ तत्र ॥ चोदय ॥ इन्द्र ॥ राये ॥ रभस्वतः ॥ तुविद्युम्न ॥
यशस्वतः ॥ १॥ १८॥ रभस्वतः शब्दवत स्तोतृनस्मान्यशस्वतः ॥ तत्र त्वयि महाराये महाकीर्ते सूचोदय ॥ १॥ १८॥ संगोमदिन्द्रवा
जेवदस्मे पृथुश्रवो बृहत् ॥ विश्वायुर्धेहि क्षितं ॥ १॥ १८॥ सं ॥ गोमत् ॥ इन्द्र ॥ वाजवत् ॥ अस्मे इति ॥ पृथु ॥ श्रवः ॥ बृहत् ॥ विश्व
आयुः ॥ धेहि ॥ अक्षितं ॥ २॥ १८॥ अस्मास्वति बृहद्भान्नित्यः संधेहि चाक्षयं ॥ २॥ १८॥

आयुर्धस्यासौ विश्वायुः ॥ नित्यः ॥ त्वं ॥ अस्मे ॥ अस्माक ॥ गोमत्। गोयुक्तं ॥ वाजवत् ॥ अन्नेनापि सहितं ॥ अक्षितं ॥ अक्षयं ॥ पृथु ॥ बृहत् अति
बृहत् ॥ श्रवसा ॥ श्रवणेन ॥ जायत इति ॥ श्रवः ज्ञानं ॥ संधेहि ॥ सम्यक् देहि ॥ २॥ १८॥ श्रीमद्भुक्तान्प्रदात्रे हरये नमः ॥ ॥

६५

अस्मे ॥ विद्या ॥ हे इन्द्र ॥ अस्मे ॥ अस्माक ॥ बृहत् ॥ अर्वः ॥ महती ॥ विद्या ॥ सहस्रसातमं ॥ अतिशयेन सहस्रलाभसहितं ॥ बहुलाभयुक्तं ॥ द्युम्नं ॥ कीर्तिच ॥ ताः
प्रसिद्धाः ॥ रथिनीः ॥ इषः ॥ रथो देहः ॥ तद्वतीः ॥ स देहान्नमिति यावत् ॥ अविकलेन देहयुक्तं अन्नं च ॥ धेहि ॥ देहि ॥ ननु संबो दय चित्रमित्यादि नोक्तमेवोच्य
तइत्यतः पुनरुक्ति दोषस्तत्राह ॥ प्रार्थन इति ॥ यौनरुक्त्येन दोषाय यत इति शेषः ॥ ततश्चोदयेत्कृत्वा पुनः संक्षेपीत्यादिवचनं युज्यत इति योज्यं ॥

अस्मे धेहि श्रवो बृह द्युम्नं सहस्रसातमं ॥ इन्द्रतारथिनी रिवः ॥ ३ ॥ १८ ॥ अस्मे इति ॥ धेहि ॥ अर्वः ॥ बृहत् ॥ द्युम्नं ॥ सहस्रसात
मं ॥ इन्द्र ॥ ताः ॥ रथिनीः ॥ इषः ॥ ३ ॥ १८ ॥ विद्या कीर्तिसिद्धेहान्नबहुलाभयुतं बृहत् ॥ प्रार्थनयौनरुक्त्येन चोदयेति पुनः पुनः ॥ ३ ॥ १८ ॥
वसो रिन्द्रं वसुपतिं गीभिर्गुणंतः ऋग्मियं ॥ होमं गंतारं मृतये ॥ ४ ॥ १८ ॥ वसोः ॥ इन्द्रं ॥ वसुपतिं ॥ गीभिः ॥ गुणंतः ॥ ऋग्मियं ॥
होमं ॥ गंतारं ॥ मृतये ॥ ४ ॥ १८ ॥ वसोर्वस्वनां चपतिं देवदेवेश्वरं प्रभुं ॥ ऋग्मेयमाह्वयामोत्रगुणंतोभीष्टसिध्यये ॥ ४ ॥ १८ ॥

३ ॥ १८ ॥ वसोः वसुपतिं देवपर्यायः ॥ जातविकवचने ॥ वस्वनां ये वसवः तेषां पतिं ॥ देवदेवेश्वरं ॥ ऋग्मियं ॥ ऋग्मेयं ऋग्भिर्ज्ञेयं ॥ इन्द्रं ॥ प्रभुं ॥ भ
क्तान्प्रतिगंतारं ॥ गीभिः ॥ गुणंतः ॥ स्तुवंतः ॥ वर्यं ॥ मृतये ॥ अभीष्टसिध्यये ॥ अत्र होमं ॥ अह्वयाम ॥ ४ ॥ १८ ॥ ऋत्विक्स्तुतिप्रियाय नमः ॥ ॥

व्यास

६५

एमेनं ॥ एनं ॥ हे ऋत्विजः ॥ तं एनं ॥ मंदिं ॥ मदकारणं ॥ करण इकारः ॥ चक्रिं ॥ आह्वयमेति करणे किं ॥ आह्वयसर्गस्य चक्रिमित्यनेनामिसंबंधः ॥ सम्यक्कर्मिणां
विष्मं मंदिने ॥ मदन्तीलाय ॥ विश्वानि चक्रये ॥ विश्वानि कार्याणि कृतवते ॥ सर्वकर्मिणे ॥ इन्द्राय विष्मवे ॥ तस्य ॥ पानाय ॥ स्तुते ॥ इन्द्रो ॥ सोमे ॥ आस्तजता
सन्निहितं कुरुते ॥ स्वसन्निधानपवित्रितमेव सोमं देवपिबतीति ॥ २ ॥ १७ ॥ मत्स्व ॥ स्वानंद ॥ हे सुशिष्य ॥ स्वानंदरोभनानंद ॥ विश्वाः ॥ चर्षणे

एमेनं स्तजता स्तुते मंदिमिन्द्राय मंदिने ॥ चक्रिं विश्वानि चक्रये ॥ २ ॥ १७ ॥ आ ॥ इन्द्रं ॥ एनं ॥ स्तजता ॥ स्तुते ॥ मंदिं ॥ इन्द्राय ॥ मंदिने ॥ चक्रिं
विश्वानि ॥ चक्रये ॥ २ ॥ १७ ॥ एनमास्तजते दौ च विष्मं तं मदकारणं ॥ मंदिने विष्मवे सम्यक्कर्मिणां सर्वकर्मिणे ॥ २ ॥ १७ ॥ मत्स्वा
शिष्यमंदिभिः स्तोमेभिर्विश्वचर्षणे ॥ सचेषु सवनेषु ॥ २ ॥ १७ ॥ मत्स्वा ॥ सुशिष्य ॥ मंदिभिः ॥ स्तोमेभिः ॥ विश्वः ॥ चर्षणे ॥ सचा ॥ एषु
सवनेषु ॥ आ ॥ २ ॥ १७ ॥ स्वानंद विश्वजीवेश मत्स्वास्मद्रक्षया सह ॥ २ ॥ १७ ॥

यः प्रजाः यस्यासौ विश्वचर्षणिः ॥ विश्वचर्षणे ॥ विश्वजीवेश ॥ एषु त्रिषु सवनेषु ॥ सचा ॥ सह ॥ अस्मद्रक्षयेति शेषः ॥ अस्मद्रक्षां कुर्वन् ॥ मंदिभिः
मदहेतुभिः ॥ स्तोमेभिः ॥ अस्माभिः ॥ क्रियमाणैः स्तोमैः ॥ आ मत्स्व ॥ सम्यक्कर्मदमवाप्नुहि ॥ २ ॥ १७ ॥

६६

यत्सानोः॥ उच्चतः। अस्पष्टो गूढशक्तिमान्। तस्य संबुद्धिः। हेऽस्पष्ट। यत् यस्मात्। तव कर्त्तुं। करणे सामर्थ्यं॥ सानोः सानुं आरुहत्॥ सानुशब्देन
रि शिखरवाची॥ उपचारेण उच्चतोप्युच्चमभवत्॥ भरि। ततोप्यधिकं च। अभवत्॥ तत्तेन कारणेन। वृष्टिः वर्षिता। इन्द्राभवान्। अर्थः। स

अ

यत्सानोः सानुमारुहद्भूर्यस्पष्टकर्त्तुं॥ तदिन्द्रो अर्थं चेतति सूत्रेण वृष्टिरेजति॥ २॥ १९॥ यत्। सानोः। सानुं।
आरुहत्। भरि। अस्पष्ट। कर्त्तुं। तत्। इन्द्रः। अर्थं। चेतति। सूत्रेण। वृष्टिः। एजति॥ २॥ १९॥ उच्चतोप्युच्चतोप्यु
च्चं सामर्थ्यकरणेन क॥ ततोपि भरियत्तेन चेतस्यर्थमतोभवान्॥ मुक्तामुक्तसम्पदेन शोभते गूढशक्तिमान्॥ ॥

वपदाथन्। चेतति जानाति। अतएव च सूत्रेण। मुक्तामुक्तसम्पदेन। एजति। एजतिर्दृश्यार्थः। शोभते। नहि पूर्णशक्तित्वमंतरेण सार्वज्ञं सर्वसम्बन्धं यु
ज्यते॥

आस
६६

च प्रकरांतरेण व्याचष्टे॥ उच्चादिति॥ यद्यस्मात्कारणात्। इन्द्रस्य परेशस्य। कर्त्तुं। कर्त्तृत्वं। सानोः सानुमारुहत्। उच्चादुच्चं विरिंचादि देवताजातं। गतं प्राप्तं। परमेश्वरो हिते
षु स्थित्वा करोति। तेनैव कारणेन। तत्कर्त्तुं। भरि। अस्पष्ट। अतिशयेन स्पष्टमभूत्। स्पष्टा अज्ञातदृशा बितिवक्ष्यति। नद्यन्यातर्गततया विना साक्षादीश्वरगतं कर्त्तृत्वं मेदै
शयिते। ततश्च सर्वकर्मकर्त्तृत्वादेव। स इन्द्रः। अर्थं। अत्रोपांश्वार्थान्। चेतति। सूत्रेण। स्वरूपाणामहासूत्रेण। एजतिकंपते। चेष्टते। यद्यपि कृत्यार्थत्वे त्वन्विहितः। तथापि कृत्य

उच्चादुच्चं विरिंचादिगतं कर्त्तृत्वं मेव भवत्॥ भरिस्पष्टमभूत्तेन परेशस्य ततश्च सः॥ चेतस्यार्थान्नोपांश्वमहासूत्रेण चेष्टते॥ २॥ १९॥ युक्ष्वाहिकेशिना हरी वृष
णा कक्ष्यप्रा॥ अर्थात् ना इन्द्रसोमपागिरामुपश्रुतिं चर॥ ३॥ १९॥ युक्ष्व॥ हि॥ केशिनी॥ हरी इति॥ वृषणा॥ कक्ष्यप्रा॥ अर्थः॥ नः॥ इन्द्रः॥ सोमपाः॥ गि
रां॥ उपश्रुतिं॥ चर॥ ३॥ १९॥ कक्ष्याभिपूरकोऽपुष्ट्या युक्ष्यत्वं केशिनौ हरी॥ अथोपगम्य श्रुणु नोगिरः॥ ३॥ १९॥

युष्टो बहुलमिति तज्जथे भवति॥ सचभावप्रधान इति कर्त्तुं कर्त्तृत्वं॥ यद्वा तृचो लोपोऽत्र इत्यर्थः॥ अथवा कर्त्तव्यमेव कर्त्तृत्वं॥ लक्षणमाकर्त्तृत्वं इत्युक्तं॥ २॥ १९॥
युक्ष्वाहि॥ कक्ष्या॥ हे सोमपाः॥ इन्द्रः॥ केशिनी॥ केशिनौ॥ प्रलंबकेशवंतौ॥ वृषणा॥ वृषणौ॥ सेचको॥ युवानो॥ कक्ष्यप्राकक्ष्यप्रौ॥ कक्ष्येति यमारज्या॥ अथ उ
रसि बध्यते सोच्यते॥ प्रापूरणे। ततो विच्। पुष्ट्या कारणेन। कक्ष्याभिपूरको॥ हरी अश्वौ। युक्ष्वयुक्ष्व। योजय। अथ तदनंतरं। इह उपगम्य। नः गिरां उपश्रुतिं उपश्रवणं।
चरकुरु॥ स्तुतिरूपानः गिरः श्रुणु॥ ३॥ १९॥

६७

एहि॥ अभिस्वर॥ हे इन्द्र॥ एहि॥ स्तोमास्तुतिं॥ अभिस्वरच॥ स्वीकारात्तुसारिणंस्वरंकुरु॥ अभिगृणीहि॥ प्रशंसांकुरु॥ अस्मदीयामिति शेषः॥ हे स्तोता
र॥ साधु कृतमिति॥ आरुव॥ पुनर्हर्षान्महत्तरं राब्धं चकुरु॥ सर्वत्र वसति॥ सर्वस्यांतस्थो बहिष्ठश्च वर्तत इति वक्तुः॥ हे वसो॥ न॥ अस्म

एहि स्तोमाः॥ अभिस्वराभिगृणीह्यारुव॥ ब्रह्मचनो वसो संचेन्द्रयज्ञं च वर्धय॥ ४॥ १९॥ आ॥ इहि॥ स्तोमान्॥
अभि॥ स्वर॥ अभि॥ गृणीहि॥ आ॥ रुव॥ ब्रह्म॥ च॥ नः॥ वसो इति॥ सचा॥ इन्द्र॥ यज्ञं॥ च॥ वर्धय॥ ४॥ १९॥
अभिस्वरचस्तुतिं॥ प्रशंसांकुरु राब्धं च पुनर्हर्षान्महत्तरो ब्रह्मयज्ञं च नो तस्थो बहिष्ठश्चैव वर्धय॥ ४॥ १९॥

दीयं॥ ब्रह्म वेदं स्तुतिं च॥ यज्ञं च॥ सचा सहेव॥ सखे नैव वा॥ वर्धय प्रवर्धय॥ ४॥ १९॥ स्तोत्रप्रसन्नो भगवानस्मदीयस्तोत्रप्रशंसां करोति साशासनं क्रियते॥ धु

आस

६७

स्तेस्तेस्ते॥ अरिना दं व्याख्याति॥ अविनाशीति॥ यद्यप्यरिना दं ईश्वरनामसु पठितस्तथाप्यत्रानन्वयादन्यथा व्याख्यातः॥ नरिष्यति नरीयते वेत्यरिः॥ यः अरिः अवि
नाशी॥ आत्मनोऽविनाशेच्छुः अदुष्टो वा॥ पुरुषः॥ सः॥ बृहच्छुषं॥ महास्वरं प्रति॥ तच्चोद्दिश्य॥ स्तेस्ते॥ प्रतिसोमसवनं॥ ओकसे गृहाय॥ सदितियोग्यतया संबंधः॥
सतामाश्रयाम॥ बृहते पूणयि॥ इन्द्राय देवाय न्यर्चति॥ द्वितीयाथे चतुर्थे॥ इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारकामः॥ परमेश्वरमेवाचर्चति॥ ५॥ १९॥ गायंति॥ द्वादशार्च
मेतदैंद्रस्तुतं॥ हे शतक्रतो॥ बहुज्ञान॥ अर्कं॥ अरं कं॥ अतिकं॥ अनिशयेन सखरूपं त्वां गायत्रिणः॥ गायत्रं॥ सामविशेषः॥ तद्वंतः॥ सामगाः॥ गायंति॥ अर्कि
स्तेस्ते न्योक्ते स ह हत एदरिः॥ इन्द्राय न्यर्चति॥ ५॥ १९॥ स्तेस्ते॥ निः॥ ओकसे॥ बृहते॥ आ॥ इत्॥ अरिः॥ इन्द्राय॥ शुषं॥ अर्चति॥
५॥ १९॥ अविनाशपरिरुद्धिष्टो बृहच्छुषंस्वरं प्रति॥ स्तेस्ते स इन्द्राय देवाय बृहते चर्चति॥ ५॥ १९॥ गायंति त्वा गायत्रिणो चर्चयुर्कमर्किणः॥ ब्रह्मा
णस्त्वा शतक्रतु उद्दिश्य मिव येमिरे॥ १॥ १९॥ गायंति॥ त्वा॥ गायत्रिणः॥ अर्चंति॥ अर्कं॥ अर्किणः॥ ब्रह्माणः॥ त्वा॥ शतक्रतो इति शतक्रतो॥ उन्॥
वंशोऽइव॥ येमिरे॥ १॥ १९॥ गायंति सामगास्त्विग्भिः शंसं त्युग्वेदिनो नितिकं॥ विरिंचास्त्वा बहुज्ञानशक्रकेतुमिवोद्धृतं॥ व्यजानन्॥ १॥ १९॥ ॥
णः॥ अर्कः॥ चक्रतद्वंतः॥ ऋग्वेदिनः॥ त्वां अर्चंति॥ ऋचस्तुतोः॥ ऋग्भिः शंसंति॥ किंच ब्रह्मणः॥ विरिंचाः॥ उद्दिश्य मिव उच्चवंशमिव॥ शक्रकेतुमिव॥ उद्धृतमिति यावत्॥
त्वां येमिरे॥ व्यजानन्॥ यद्यपि च मिर्न ज्ञाने य उभये॥ तथापि उद्येमिरे॥ उदयच्छन्॥ उद्धृतंतीति व्यानस्य पूर्वोक्तन्यायेन उद्धृता इति व्याख्यातः॥ यद्वा उद्येमि
रे उद्धृतमकुर्वन्॥ करणनसंभवतीत्युद्धृतं व्यजानन्निति॥ १॥ १९॥

रत्ना

६५

तमित् ॥ तमेव ॥ वयं ॥ सखित्वे ॥ सखित्वार्थे ॥ तमित् तमेव ॥ इंद्रं ॥ नित्यं ॥ शरणं ॥ ईमहे ॥ राये वित्तार्थं ॥ ईमहे ॥ सुवीर्ये ॥ साधुवीर्यार्थं ॥ च ॥ तं ॥
ईमहे ॥ सर्वस्य संग्रहणोक्तिः ॥ सखित्वाद्यर्थमिति ॥ शरणप्राप्तश्च सः ॥ यस्मात् ॥ शक्रः ॥ नित्यानंदस्वरूपत्वाच्छक्रशब्दार्थः ॥ शक्र

तमित् सखित्वईमहे तं राये तं सुवीर्ये ॥ सशक्र उत नः शक्रदिंद्रो वस्तु दयमानः ॥ ६॥ १९॥ तं ॥ इत् ॥ सखित्वे ॥
ईमहे ॥ तं ॥ राये ॥ तं ॥ सुवीर्ये ॥ सः ॥ शक्रः ॥ उत ॥ नः ॥ शक्रत् ॥ इंद्रः ॥ वस्तु ॥ दयमानः ॥ ६॥ १९॥ तमेव शरणं
नित्यं सखित्वाद्यर्थमिमीमहे ॥ शक्त्यानंदस्वरूपत्वाच्छक्रः सर्वत्र चाशक्रत् ॥ अस्माकं च सदा वित्तं ददे देव प्रवर्तते ॥ ६॥ १९॥

शक्तौ ॥ रमुक्तीजायां ॥ द्वाभ्यां उ० उत ॥ तस्मात् ॥ शक्रत् ॥ सर्वत्र ॥ तत्तत्प्रार्थितसंपादने ॥ अशक्रत् ॥ शक्त्यो भवत्येव ॥ किंच ॥ सः ॥
इंद्रः ॥ नः ॥ अस्मभ्यं ॥ वस्तु वित्तं ॥ दयमानः ॥ दयदानगतिरक्षणेषु ॥ ददे देव सर्वदा प्रवर्तत इति शेषः ॥ अतश्च तमीमहे ॥ ६॥ १९॥

आस
६५

सुविष्टं ॥ विस्पष्टं ॥ हे इंद्र ॥ त्वदा तमित् ॥ त्वद्वत्तमेव ॥ सर्वविधयश्छंदसि विकल्पं तद्वत्तदोदोरित्येष विधिर्न भवति ॥ यद्वा दापो देपो वै द्रुपं ॥ अनेकार्थत्वात्
तूनां दत्तमित्कृतं ॥ यशः सुविष्टं ॥ विस्पष्टं ॥ सुसुष्टु ॥ निरजं ॥ अजगति क्षेपणयोः ॥ आकल्प्यं अक्षेप्यं ॥ निरो निषेधार्थत्वात् ॥ अनपहार्यं च ॥ हियस्मात् ॥
एवमुक्तं दीपदानं तस्मात् ॥ त्वं ॥ गवां ब्रजं ॥ ज्ञान समूहं ॥ स्वयं भूतं ॥ अपवृद्धि ॥ विवृणु ॥ विवरण प्रार्थनं च आह तस्यैतं संभवतीति गूढमित्कृतं ॥

सुविष्टं सुनिरजमिंद्रत्वादात् मिद्यशः ॥ गवां भर्षजं वृद्धि कृणुष्व राधो अद्रिवः ॥ १॥ २०॥ सुविष्टं ॥ सुनिः ॥ अजं ॥ इंद्रं ॥ तां दा
तं ॥ इत् ॥ यशः ॥ गवां ॥ अप ॥ ब्रजं ॥ वृद्धि ॥ कृणुष्व ॥ राधः ॥ अद्रिः ॥ वः ॥ १॥ २०॥ विस्पष्टं सुष्टु का ल्यं च यशस्त्वद्वत्तमेव हि ॥ य
दज्ञान समूहं त्वं विवृणुष्विच नः कुरु ॥ अद्रिशदरणीयत्वात् प्राणस्तद्वर्तकोद्रिवाः ॥ हरिः शक्रस्तथा द्वीपां छेदनाद्वारणादपि ॥ १॥ २०॥

नः अस्माकं राधः ॥ नः ॥ किंच ॥ कृणु कृणुष्व ॥ कुरु ॥ अद्रिव इति संबुध्यं तं भगवति व्याख्याति ॥ अद्रिरिति ॥ आद्रुर्वा द्रतेः कर्मणि किः ॥ आद्रुश्च द्रुस्त्वं ॥
अद्रिशब्दे कर्मण्युपपदेत णि श्रुत्यार्थं द्वितोः कुरु ॥ अद्रिश्च ॥ आयेतु कचिदद्रिवेति पाठः ॥ तत्र छंदसः सकारलोपः ॥ इंद्रे व्याख्याति ॥ शक्र इति ॥
छेदनाद्वारणादपीत्यर्थ इयं ॥ अद्रिशब्दोपपदाद्वाच्यते रंत णि श्रुत्यार्थं द्वितोः कुरु ॥ अद्रिश्च ॥ आयेतु कचिदद्रिवेति पाठः ॥ तत्र छंदसः सकारलोपः ॥ इंद्रे व्याख्याति ॥ शक्र इति ॥

६९

नहिता ॥ नत्वा ॥ हे इन्द्र ॥ ऋघायमाणं ॥ कं इवादिः ॥ वर्धमानं ॥ सर्वगतं ॥ त्वा ॥ त्वा ॥ द्यावापृथिव्यो तदभिमानिन्यो ॥ श्रीभूमि अपि ॥ उभे सहिते च ॥ नहीन
तः ॥ नैव संप्राप्नुतो हि ॥ इवेव्यभिक्तिकर्मसुपाठात् ॥ तयोरपि सर्वगतत्वात्कथमेतदित्यत आह ॥ अप्रसादत इति ॥ त्वत्प्रसादेन विना ॥ किंच ॥ त्वं ॥ स्व
वर्तीः ॥ सुखवती ॥ अपः प्रजाः ॥ स्वर्गिणो मुक्ताश्च जेषः ॥ अजयः ॥ लज्जार्थे लेट् ॥ कथं त्वद्वशत् तस्मात् ॥ एवं विध्यश्च त्वं ॥ स्वयं ॥ अस्म

नहिरोदसी उभे ऋघायमाणमित्वतः ॥ जेषः स्ववतीरपः संगं अस्मभ्यं धनुहि ॥ २ ॥ २० ॥ नहि ॥ त्वा ॥ रोदसी इति ॥
उभे इति ॥ ऋघायमाणं ॥ इन्वतः ॥ जेषः ॥ स्वः ॥ रवतीः ॥ अपः ॥ सं ॥ गा ॥ अस्मभ्यं ॥ धनुहि ॥ २ ॥ २० ॥ नत्वा ऋघायमाणं
हिवर्धमानं तु रोदसी ॥ संप्राप्नुतः श्रीभूमि च सहिते चाप्रसादतः ॥ अपः प्रजाः सुखवती रजयस्त्वद्वशत् ॥ ज्ञानानि स
धनुहि च प्रापयोच्चा अपि स्वयं ॥ २ ॥ २० ॥

भ्यं ॥ गा ॥ ज्ञानानि ॥ संधनुहि ॥ कथय गमय ॥ अस्मान्प्रति प्रापय ॥ च शब्दोत्पत्तिश्च गा ॥ समित्येतद्गुणं विशेषणतया च व्याख्या
ति ॥ उच्चा अपीति ॥ गा इत्येतदपेक्षया स्त्रीलिंगत्वं ॥ यथा योगं भवती इति व्याख्यातं ॥ २ ॥ २० ॥

व्यास

६९

उक्तं ॥ इन्द्राय ॥ परमेश्वराय ॥ तस्यैवावर्धनं ॥ उक्तं ॥ शंस्यं ॥ शंसनीयं ॥ अत्रोक्तस्येन्द्रवर्धनत्वं प्रतीयते ॥ तत्कीदृशमित्यत आह ॥ नित्येति ॥ ततश्च वर्धनं प्र
कारकं ॥ पुरुनिष्पिध इतींद्रविशेषणं ॥ बहिः ॥ निषेधतीति निष्पित् ॥ पुरुशब्दस्य बहिः ॥ नित्येति व्याख्यानं ॥ शत्रूनि तितस्य विशेष्यं ॥ उपपदं द्वितीयं

उक्तमिंद्राय शंस्यं वर्धनं पुरुनिष्पिधे ॥ शक्रो यथा स्मृतेषु णारण्ये सुखेषु च ॥ ५ ॥ १९ ॥ उक्तं ॥ इन्द्राय ॥
शंस्यं ॥ वर्धनं ॥ पुरुनिः ॥ सिधे ॥ शक्रः ॥ यथा ॥ स्मृतेषु ॥ नः ॥ ररण्यं ॥ सुखेषु ॥ च ॥ ५ ॥ १९ ॥ नित्यवृद्ध
त्वतो विष्णोर्वर्धनं तु प्रकाशतः ॥ बहुशत्रूनिष्पिधसौ हरिर्दनुजघातकः ॥ अस्मत्सख्याय शब्दं च चकार
रास्मारु संस्थितः ॥ यथा स्मृतेषु सोमेषु करोत्युत्तिष्ठ च स्थितः ॥ ५ ॥ १९ ॥ ॥ श्रीगुरवे नमः ॥ ६९ ॥

तमिति दर्शयितुं शत्रूनि स्मृत्तं ॥ अन्यथा विभक्तिव्यसयेन शत्रूणामित्यर्थः ॥ तत्पर्यर्थमाह ॥ दनुजघातक इति ॥ सः शक्रः ॥ यथा सोमेषु स्मृतेषु सत्क
रण्यं शब्दं करोति ॥ तिष्ठति प्रवर्तयति ॥ एवं नः सुखेषु ॥ अस्मत्सख्याय च ॥ शत्रूणां चकार सरवाहमस्मीति ॥ शर
णादितिरणेर्बहुगताल्लेट् ॥ सचलजद्वर्थे ॥ ५ ॥ १९ ॥

७०

विद्वाहि॥ विद्मत्वं। हियस्मात्। वृषंतमं। वृषः। शक्तिमान्। अतिशयेन वृषो वृषंतमः॥ छांदसो नकारागमः॥ नकारांताद्वातमश्नु॥ अत्र नलोपाभावश्छांदसः। तंवृषं
तमं। शक्तिमत्तमं। वाजेषु। मुधेषु। हवनश्रुतं। भक्ताब्धानस्य श्रोतारं वा। त्वात्वां। विद्म विद्मः। तस्मात्। वृषंतमस्य शक्तिमत्तमस्य तव॥ सहस्रसातमामृतिं॥
सहस्रं सनोतीति सहस्रसाः। अतिशयेन सहस्रसाः सहस्रसातमा॥ तौ॥ बहुलाभोत्तममवनं॥ अतिलाभयुक्तारक्षो। इमहे आह्वयामः। प्रार्थयामहे

विद्वाहित्वा वृषंतमं वाजेषु हवनश्रुतं॥ वृषंतमस्य इमं ऊतिं सहस्रसातमां॥ ४॥ २०॥ विद्म। हि। त्वा॥ वृषन्ऽतमं। वाजेषु। हवनश्रुतं॥ वृ
षन्ऽतमस्य॥ इमहे॥ ऊतिं॥ सहस्रऽसातमां॥ ४॥ २०॥ विद्मत्वां शक्तिमत्तमं॥ श्रोतारं युत्स्व चाब्धानमाह्वयामस्तवावनं॥ बहुलाभो
त्तममिति॥ ४॥ २०॥ स्थानांतरगते च चो॥ दृष्टे इत्यज्ञगं याभ्यां मधुच्छंदाः समस्तवन्॥ आतून इति तेनैव न विरुधा रातर्चिता॥

तियावन्॥ श्रोतारमिति तन्। तेन द्वितीयोपपत्तिः। ऋकृशत समाध्यर्थ इति शब्दः॥ ४॥ २०॥ नन्वितउत्तरे अष्टौ चो मधुच्छंदसा दृष्टे। ऋष्यंतरे प्रमाणाभा
वात्॥ तत्कथं तस्य रातर्चित्वमित्यत आह॥ स्थानांतरेति॥ येन कारणेन आतून इत्यादिके चो स्थानांतरगते अनुपूर्व्यंतरगते। तेन कारणेन मधुच्छंद
सः। शतर्चिता। नैव विरुधा। एकानुपूर्व्यनिमित्तत्वात्तस्याः। देशकालांतरदृष्टत्वाच्च न विरुधे साह॥ दृष्टेति॥ याभ्यांते। स्थानांतरगते इति संबंधः॥ ७॥

व्यास

७०

आतून इंदमात्र॥ अदित्या। जन्मनि। जन्मसमये। सः इंदः। गाधित्वाद्वा। कोशिकः। कुशकापल्लत्वाद्वाधिनः। हरिः। तथा कोशिकः। हिरण्यग्रहणं
ह्लाडद्योतनार्थं॥ कुशशब्दाद्गृहीतार्थं॥ कोशशब्दाद्वाधार्थे वा ठक्॥ मंदो मंदः॥ आधिक्येऽधिकं। नित्यस्वरं॥ तस्य सानो लाभः। यस्यासौ मंदसा

आतून इंदकोशिक मंदसानः स्तुतं पिब॥ नव्यमायुः प्रस्ततिर कृधी सहस्रसामृषिं॥ ५॥ २०॥ आ। तु। नः। इंद। कोशिक। मंदसानः।
स्तुतं॥ पिब। नव्यं। आयुः। प्र। स्त। ति। र। कृधि॥ सहस्रः सां॥ ऋषिं॥ ५॥ २०॥ मात्रा कुशे गृहीतत्वाज्जन्मन्यासीत्यकोशिकः॥ गाधित्वाद्वा
हिरण्याडकोशस्थत्वाद्धरिस्तथा॥ मंदसानो नित्यस्वरवीस्तुत्यमायुश्च नस्तिर॥ ऋषिं साहस्रलाभं मां कुरु च॥ ५॥ २०॥

नोनित्यस्वरवीयद्वासानः संभजनं॥ संशब्देन नित्यत्वं लभ्यते। हे इंद। कोशिक। मंदसानः। त्वं। नः। अस्माकं। स्तुतं सोमं। तु॥ क्षिप्रं। आपिब॥ यस्तुतो।
स्तुत्यं आयुश्च नः। प्रस्ततिर। अतिप्रकर्षेण देहि। मां सहस्रसां। सहस्रलाभयुक्तं। ऋषिं ज्ञानिनं च॥ कृधिकुरु॥ ५॥ २०॥ श्रीशपादादंतरतायनमः॥

(७९)

परित्वात्वा इमाः हे गिर्वणः । इमाः मदीयाः गिरः । स्तुतिरूपा वाचः । विश्वतः । सर्वदा हृद्यः पूर्णः । अयः लाभः यस्यासौ वृद्धायुः । तं । सर्वलाभिनं । त्वा त्वां । परि परि
तो भवन्तु । अतिशयेन त्वद्विषया भवन्तु । किंच हृद्यः हृदि रूपाः । त्वद्विप्रकाशिन्यः । जुष्टाः सेव्याः । नः । गिरः । जुष्टयः । अनुभवन्तु । त्वत्सेवानुरूपाश्च संतु ।
॥ ६ ॥ २० ॥ अष्टावृच इत्यस्यापि पूर्ववच्छंका परिहारो ॥ अन्यत्रगाः ॥ आनुपूर्व्येतरगताः ॥ अनेनेन्द्रमथौ जेतामाधुच्छंदस इति जेतानाममधुच्छंदसः पुत्रः
परित्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु विश्वतः ॥ वृद्धायुमुनु वृद्धये जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥ ६ ॥ २० ॥ परि । त्वा । गिर्वणः । गिरः । इमाः । भवन्तु । विश्वतः ॥
हृद्यः आयुः । अनु । वृद्धयः । जुष्टाः । भवन्तु । जुष्टयः ॥ ६ ॥ २० ॥ त्वा इमा गिरः ॥ सर्वदा परितः संतु मदीयाः सर्वलाभिनी ॥ हृद्यरूपा गिरा जुष्टाः
सेवारूपाश्च संतु नः ॥ ६ ॥ २० ॥ अष्टावृचः पुनस्तेन दृष्टा अन्यत्रगास्तपः ॥ कुर्वता ॥ ७ ॥ इन्द्रं विश्वा अवी वृधन् समुद्रव्यचसं गिरः ॥ रथितमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिं ॥ ९ ॥ २१ ॥ समुद्रव्यचसं
सत्पतिं पतिं ॥ ६ ॥ २१ ॥ इन्द्रं विश्वा अवी वृधन् समुद्रव्यचसं गिरः ॥ रथितमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिं ॥ ९ ॥ २१ ॥ समुद्रव्यचसं गुणव्यक्तिस्तु
अथौ । इन्द्रं विश्वा रिसाद्या नृचोपश्यदित्येतदपि निरस्तं भवति । उपपत्तिरत्र वक्ष्यति ॥ इन्द्रं विश्वाः ॥ सम्यक् । सम्यगुद्दिक्तानां गुणानां व्यक्तिर्यस्य स तथाभि
धः । समुद्रव्यचाः । समित्सूवा दृचेर्जः । गुणानां योग्यतया संबंधः । व्यचः शब्दो व्यसि वक्ष्यते रपि वाचकः । समुद्रव्यचसं । रथितमं रथीनां वाजानामबा
नां पतिं । सत्पतिं सतां पतिं । इन्द्रं विश्वा गिरः । सर्वाः वेदवाचः । अवी वृधन् प्रकाशितवत्यः ॥ ९ ॥ २१ ॥

व्यास

७९

आश्रुत ॥ बहु ॥ हे आश्रुत्कर्ण ॥ आ ॥ समंतात् ॥ श्रुणुत इति आश्रुतौ कर्णौ यस्य । बहुश्रवणकर्णेति यावत् ॥ हवं । अस्मत् आह्वानं ॥ श्रुधि श्रुणु ॥
आश्रुत्कर्णश्चेत्स्वयमेव श्रोष्यति किं प्रार्थनेनेत्यत उक्तं । आदरादिति ॥ नूचित ॥ अद्यैव । मे । मयि । गिरः । वेदरूपाः । दधिघधेहि ॥ वेदविदं मां

आश्रुत्कर्णश्रुधीहवं नूचि दधिघमे गिरः ॥ इन्द्रस्तोममिमं मर्मकृषायुजश्चिदं तं ॥ ३ ॥ २० ॥ आश्रुत्
कर्ण । श्रुधि ॥ हवं ॥ नूचित ॥ दधिघ ॥ मे । गिरः ॥ इन्द्रं ॥ स्तोमं ॥ इमं ॥ मर्म ॥ कृष ॥ युजः चित् ॥ अतं ॥ ३ ॥ २० ॥
बहुश्रवणकर्णोऽस्मदाह्वानं श्रुणुचादरात् ॥ अद्यैव च गिरोधे हिमयिस्तोमं वमत्कृतं ॥ प्रियं योगादपि कुरु ॥ ३ ॥ २० ॥

कुरु ॥ हे इन्द्र ॥ इन्द्रं । ममस्तोमं । मत्कृतस्तुतिविशेषं । युजश्चित् । योगादपि । समाधि लक्षणात् । अतं सन्निवृत्तं । प्रियमितियावत् ॥
कुरु कुरु ॥ चशब्दः मिथः समुच्चयार्थः ॥ ३ ॥ २० ॥

७२

त्वं बलस्य कृत्तं परमेश्वरे योजयितुं बलशब्दार्थे तावदाह ॥ बल इति ॥ बलतिः परिवर्तनार्थः ॥ अतो बलः ॥ तिर्यग्गतिर्धिर्यत्तिशेषः ॥ मनयदर्थे वैपरीत्येन वि
षयीकरणं सवल इत्यर्थः ॥ धियः ज्ञानस्य वा ॥ विपरीतज्ञानमिति यावत् ॥ इदानीं मृचं व्याचष्टे ॥ वाचामिति ॥ हेऽदिवः ॥ त्वंगोमतः गोसंबन्धिनः बलस्य मि
थ्याज्ञानस्य वेदवान्वा मन्यार्थबुधेरिति यावत् ॥ यत् ॥ विलंभूलकारणं तमः अज्ञानं ॥ तत् ॥ अपावः ॥ अपावृतवानसि ॥ छंदसो विकरणलोपः ॥ उत्सारितवा
त्वं बलस्य गोमतोपावर ॥ इदिवो विलं ॥ त्वां देवा अविभ्युषस्तु ज्यमानास आविषुः ॥ ५ ॥ २९ ॥ त्वं बलस्य गोमतः ॥ अपावः ॥ अपावृतवानसि ॥ अदिवः ॥ वि
लं ॥ त्वां देवाः ॥ अविभ्युषः ॥ तु ज्यमानासः ॥ आविषुः ॥ ५ ॥ २९ ॥ बलिस्तिर्यग्गतिर्धिर्यः ॥ वाचामन्यार्थबुधेस्तु विलंभूलतमो हितत् ॥ तदपा
वृतवांस्त्वंच प्रदर्श्य विनिवार्य च ॥ त्वाहि देवा भयाभेताः प्रेर्यमाणास्त्वयैव च ॥ छाद्यमानैर्गिरा द्यमानं सद्गिरा अक्षरनिव
नसि ॥ कथं ॥ प्रदर्श्य ॥ विनिवार्य च ॥ तत्त्वप्रदर्शनेन निराकृत्येत्यर्थः ॥ ततश्चाज्ञानमिथ्याज्ञाननिवृत्त्योः ॥ देवाः सत्त्वप्रकृतयः पुरुषाः ॥ अविभ्युषः ॥
प्रथमार्थे द्वितीया ॥ अविभीवांसः संसारभयापेता ॥ तु ज्यमानाः ॥ त्वयैव प्रेर्यमाणाश्च ॥ त्वां ॥ आविषुः ॥ देसैर्दृष्टगिरा द्यमानं सद्गिरा अक्षरनिव
हि ॥ प्रकाशितवं तद्वृत्तितयावत् ॥ ७ ॥

आस

७२

एतामृचमिंद्रपरतया व्याकुर्वन्निति हासगर्भत्वात्तमाह ॥ इंद्रस्येति ॥ इंद्रस्य गावः ॥ गोसवो यज्ञविशेषः ॥ जगति ॥ चतुर्चरितुं ॥ समुत्सृष्टाः ॥ इंद्रस्यापीति सं
बंधः ॥ सरमा ॥ देवशुनी ॥ तस्याः स्वस्त्वमुत्कैव ॥ स्वस्त्वादिमृषोक्त्यातां प्रलोभ्य हताः ॥ तदर्थं ॥ तन्निमित्तं ॥ सरमाकृतं व्यापारं ॥ कथं ज्ञात्वा ॥ पदाता उमित्वा ॥
ततोपि कथं ॥ वक्त्रात् ॥ पयसि सते सति ॥ पणिनां सकाशां ॥ गिरि व्रजं ॥ गिरिकूटं ॥ शोलेत्यादीनां भित्ते संतानां मिंद्रेण दैत्यानिहता इत्यन्वयः ॥ इदमेव च
इंद्रस्य गोसवार्थे च समुत्सृष्टा जगत्स्यपि ॥ चतुर्गावो हता दैत्यैः सरमारक्षिताः पुरा ॥ तस्याः स्वस्त्वमुत्कैव तयो छिद्यं च गोपयः ॥ तदर्थं
पणयो नाम ते दैत्या बलपूर्वकाः ॥ इंद्रेण निहताः पश्चाद्भावाच्च सरमाकृतं ॥ ता उयित्वा पदावक्त्रास्तते पयसितां भयात् ॥ शरणागतां
प्रेषयित्वा दूषेन पणिनां पुनः ॥ भित्ता गिरि व्रजं तं च गावो यज्ञप्रतिष्ठिताः ॥ निःसारिताः पुनस्तां गोसवेनेष्टुमेव च ॥ तदा देवा अभीसैव
परितोजुगुपुः पतिं ॥ ५ ॥ २९ ॥

संतेन हर्षाधिर्व्याख्यातः ॥ हे अदिवः ॥ त्वंगोमतः ॥ गोभिर्युक्तस्य बलस्य दैत्यस्य ॥ विलंगिरि कूटाधस्तनविवरं ॥ अपावः ॥ अपावृतवानसीति ॥ तदा देवाः ॥
तु ज्यमानाः ॥ त्वयैव ॥ प्रेर्यमाणाः ॥ त्वां ॥ आविषुः ॥ अभीत्येव स्वपतिं त्वां ॥ परितोजुगुपुः ॥ ५ ॥ २९ ॥ अमिदुरु हृद्गतहयवदनाय नमः ॥

(७३)

तथाहं । तवदानेः ॥ हे शूर । इन्द्र ॥ अहं ॥ तव ॥ रातिभिः ॥ दानेर्निमित्तेः ॥ सिंधुनदी ॥ प्रत्यायं ॥ प्रत्यागमं ॥ यज्ञदीक्षार्थमुद्यत इति शेषः ॥ आगत्य ॥ पुनः ॥ आवदन् ॥ स्तुतिरूपेर्वेदं पुदैस्त्वामावदन् ॥ सम्यक्स्तुवंश्च जातोस्मि ॥ यद्वा ॥ सर्वदा त्वामावदन् हं पुनः सिंधुं प्रत्यायमिति योज्यं ॥ हे गिरिवः

तथाहं शूर रातिभिः प्रत्यायं सिंधुमावदन् ॥ उपातिष्ठंति गिरिवो विदुष्टे तस्य कारवः ॥ ६ ॥ २३ ॥ तव ॥ अहं ॥ शूर ॥ रातिभिः ॥ प्रति ॥ आयं ॥ सिंधुं ॥ आवदन् ॥ उप ॥ अतिष्ठंत ॥ गिरिवः ॥ विदुः ॥ ते ॥ तस्य ॥ कारवः ॥ ६ ॥ २३ ॥ तव दा नेरहं सिंधुनदी प्रत्यागमं पुनः ॥ त्वामावदं स्तुतिपदैर्यज्ञदीक्षार्थमुद्यतः ॥ उपातिष्ठं तकर्तारो विदुस्त्वामे गिरोदिताः ॥ ६ ॥ २३ ॥

गिरासं भजनीय ॥ वेदगिरोदित ॥ तस्य ते तंत्वां ये विदुः ॥ ते कारवः कर्तारः ॥ ऋत्विजः ॥ तत्रोपातिष्ठंत ॥ मंत्रैस्त्वाम पूजयन् ॥ ६ ॥ २३ ॥ ६ ॥

व्यास

(७३)

सरयेते ॥ हे शवसस्पते ॥ शूरवस्य बलवापते ॥ इन्द्र ॥ तेः सरये ॥ सति ॥ त्वदनुग्रहे सति ॥ वाजिनः युधवंतः ॥ वयं ॥ मा भेम ॥ मा भैष्य ॥ तदर्थं च ॥ परेषां जेतारं ॥ स्वयमपराजितं ॥ अभिप्रणोनुमः ॥ प्रकर्षेण पुनः पुनस्तमः ॥ २ ॥ २९ ॥ पूर्वश्चिंइस्य ॥ प्रथमानि ॥ इन्द्रस्य ते तव ॥ रातयः ॥ उतयश्च ॥ पूर्वः ॥ पूर्वाः ॥ दानान्यवनानि च ॥ प्रथमानि ॥ कथां महत्वेन कारणेन ॥ किंच ॥ न विंदस्यंति ॥ न विदस्यंते ॥ दसिर्विभेदनार्थः ॥ न भिद्यंते ॥ क्षयार्थे वा ॥ न नयंति ॥ सः ॥ इन्द्रः ॥ ईशः ॥ यदि गोमतः ॥ वाजस्य ॥ गोमदन्तं ॥ सरयेत इन्द्रवाजिनो मा भेम शवसस्पते ॥ त्वामभिप्रणोनुमो जेतारमपराजितं ॥ २ ॥ २९ ॥ सरये ॥ ते ॥ इन्द्र ॥ वाजिनः ॥ मा ॥ भेम ॥ शवसः ॥ पते ॥ त्वां ॥ अभि ॥ प्र ॥ नोनुमः ॥ जेतारं ॥ अपराजितं ॥ २ ॥ २९ ॥ पूर्वश्चिंइस्य रातयो न विदस्यंस्तुतयः ॥ यदीवाजस्य गोमतः ॥ स्तोतृभ्यो मंहते मघं ॥ ३ ॥ २९ ॥ पूर्वः ॥ इन्द्रस्य ॥ रातयः ॥ न ॥ विदस्यंति ॥ उतयः ॥ यदि ॥ वाजस्य ॥ गोमतः ॥ स्तोतृभ्यः ॥ मंहते ॥ मघं ॥ ३ ॥ २९ ॥ प्रथमानि महत्वेन ते दानान्यवनानि च ॥ न भिद्यंते न नयंति गोमदन्तं यशस्तथा ॥ यदि मंहते ददातीशः ॥ ३ ॥ २९ ॥ पुरांभिर्दुर्बुधैः कविरमितो जा अजायत ॥ इन्द्रो विश्वस्य कर्मणो धर्ता वज्री पुरुषुतः ॥ ४ ॥ २९ ॥ पुरां ॥ भिदुः ॥ युवा ॥ कविः ॥ अमितः ॥ ओजाः ॥ अजायत ॥ इन्द्रः ॥ विश्वस्य ॥ कर्मणः ॥ धर्ता ॥ वज्री ॥ पुरुः ॥ स्तुतः ॥ ४ ॥ २९ ॥ मघं ॥ यशश्च हसादिकं ॥ स्तोतृभ्यः ॥ मंहते ॥ मंहति ॥ दानार्थः ॥ ददाति ॥ तर्हि ॥ तानि दानानि प्रथमानि ॥ त्यादिसंबंधः ॥ ४ ॥ २९ ॥ पुरांभिर्दुः ॥ शरीरपुराणां ॥ शंब रपुराणां च भेता ॥ युवा ॥ कविः ॥ सर्वज्ञः ॥ अमितं ॥ ओजोयस्यासावमितो जाः ॥ विश्वस्य कर्मणः ॥ धर्ता ॥ सर्वकर्मणां प्रेरकः ॥ वज्री ॥ पुरुभिः स्तुतः ॥ पुरुषुतः ॥ इन्द्रः ॥ अजायत ॥ जज्ञे ॥ अभिव्यक्तो भवत् ॥ ४ ॥ २९ ॥ ६ ॥

७४

नन्वेवं तर्चित्वस्य गतिमुक्त्वा प्येतासाम् चामधुछंदाः कस्मादपिरुच्यते ॥ माधुछंदसो जेता कस्मान्नस्यादित्यत आह ॥ ऋक्संहिता इति ॥ तथा शब्द ४ समु-
च्चये ॥ मानादिति प्रत्येकमपि संबध्यते ॥ तथा मानात् ॥ मानांतरादिति वा ॥ ये अत्र ग्रंथे अस्माभिर्मुनयः प्रोक्ताः ॥ ते ऋक्संहिताद्यनुसारेणैव ॥
अतस्तत्संदेहस्युः ॥ मदा ऋक्संहितानामानेन येऽमुनयः प्रोक्तास्त एव स्वीकार्याः स्युः ॥ नमानुषरचिते ग्रंथोक्ता इति ॥ पुस्त्यंतरमाह ॥ श्रुत्य भावादिति ॥
श्रुतः शेषो ह्येकदित्यादिव ध्रुवभावात् ॥ मधुछंदसो न्यस्य मुनेर्नामाभावात् ॥ त्रिष्वादि स्यं दुपदेषु बध् इत्यादिव दलिंगात् ॥ ऋष्यंतरलिंगाभावाच्च ॥
ऋक्संहितायाः स्वाध्यायात्प्रबंधाद्व्यासनिर्मितात् ॥ ब्राह्मणेभ्यस्तथामानात्प्राक्ताः स्युर्मुनेयोत्रये ॥
श्रुत्यभावाद्दलिंगाच्च मुनिर्नान्यः प्रतीयते ॥ श्रुतिलिंगान्यतायावत्तावत्पूर्वी प्रमा भवेत् ॥ ७४ ॥

उपलक्षणं चेत्तत् ॥ ऋष्यंतरज्ञापकप्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ अतो मधुछंदसः ॥ किंच तदुमाधुछंदसमित्यादिना वायवायाहीत्यादिसूक्तानां मधु-
छंदसादृश्यमुच्यते ॥ ततोऽपि स एवात्र दृष्टाभ्युपगंतव्यः ॥ एवंप्रतीतिप्रसंग इत्यत आह ॥ श्रुतीति ॥ श्रुतिलिंगयोरन्यता ॥ अन्यतापकं श्रुतिलिं-
गादियावत् ॥ भवेत् ॥ तावदेव पूर्वाप्रमा ॥ सामान्यप्रमाणं ज्ञापकं भवेत् ॥ एतच्छ्रुतं भवति ॥ तदुमाधुछंदसमित्यादि सामान्यवचनं ॥ तच्चापवादा-
भावे प्रमाणं ॥ अपवादे तु संकोचे मर्हति ॥ नचात्रापवादकं श्रुत्यादिके स्तीति ॥ ७५ ॥

यास
७४

अथ व्याचिख्यासितानाम् चामृषिमाह ॥ शतभिरीति ॥ विशेषणसमासोऽयं न द्विगुः ॥ समासांतो विधिरनित्यः ॥ बन्धिनामानमित्युपलक्षणं ॥ एवं चेत्कस्य नू-
नमित्यतः प्राक्तनीनामृष्यंतरं वक्तव्यं प्रसज्येतेत्यत आह ॥ ताभ्य इति ॥ शतसंख्या च उत्तराः ॥ एकोनचत्वारिंशदपि ॥ समेधातिथिर्दृक् दृष्टायासातो-
स्तद्वृत्ताः ॥ तर्हि कथं तस्य शतचित्वमित्यत आह ॥ अन्यत्रेति ॥ अन्यत्रगा इत्यानु पूर्व्यंतरत्वमुक्तं ॥ तस्य नित्यवस्थंतरत्वं ॥ कदाचनेतिकालांतरत्वं ॥
समेधातिथिः ॥ अन्यत्र दृष्टत्वं चात्र ग्राह्यं ॥ किमतोपद्येवमित्यत आह ॥ कालेति ॥ कालांतरत्वं स्थानांतरत्वं च दर्शनस्य चेत्तर्हि शतसंख्यातोऽभ्यधिकमपि
शतभिरीत्तराभिस्तु बन्धिनामानमन्युत ॥ अस्तौ नमेधातिथिस्ताभ्य उत्तरा अपि तद्वृत्ताः ॥ अन्यत्रगास्तपस्यंस्ततादद्वीकदाचन ॥ काल-
स्थानांतरत्वं चेत्संख्यातोऽभ्यधिकं भवेत् ॥ अन्यस्थानगता अन्यदृष्टा अप्यत्रगायदि ॥ संख्यां तर्भाविमेव्यंतिता इतोपगतायतः ॥ ७५ ॥
तदंतर्भूतमेव भवेत् ॥ कालस्थानांतरत्वमित्युपलक्षणं ॥ अन्यस्थानगतत्वमन्यदृष्टत्वं चात्र ग्राह्यं ॥ अत्र युक्तिमाह ॥ अन्येति ॥ अत्रापि कालांतरत्वादिक-
मुपादेयं ॥ ताः ॥ कालांतरे देशांतरे अवस्थांतरे च दृष्टाः ॥ ऋष्यंतरेण वा दृष्टाः ॥ अनुपूर्व्यंतरस्थावा ॥ इतोपगताः ॥ अत्र विद्यमाना अप्यविद्यमानक-
ल्माः ॥ यतः ॥ अतः संख्यां तर्भाविमेव्यंति ॥ तास्तु विद्यमानास्तु अपिशतमित्येवोच्यत इति यावत् ॥ एकदेशकालावस्थास्तैर्नैव विधिना दृष्टामूलवेदे वैकातु-
पूर्वस्थानि शतचित्वे विवक्षिता इति ॥ ॥ ॥ अमेधातिथिकृतस्मृतिविषयबन्धिनामकहमास्यायनम ॥ ७५ ॥

७५

अग्निं दूतं ॥ दूतं च मिदमाग्नेयं सुक्तं ॥ अत्राग्नाविष्मोर्दूतशब्दं घटयति ॥ यज्ञेति ॥ यतः ॥ अग्निः ॥ यज्ञभागार्थं देवैः संप्रेषितः ॥ ततो दूतः ॥ संदेशेन यः प्रेष्यते सहि दूत उच्यते ॥ अत्र सः अग्निस्त्वोवा सु देवश्च ॥ तत्तत्प्रार्थितं कृतं दत्तः ॥ अतः दूत इव दूतः ॥ विश्वं वेनीति वि

अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्वं वेदसं ॥ अस्य यज्ञस्य सुक्तं कृतं ॥ ३ ॥ ३२ ॥ अग्निं दूतं वृणीमहे ॥ होतारं ॥ विश्वं वेदसं ॥ अस्य ॥ यज्ञस्य ॥ सुक्तं कृतं ॥ ३ ॥ ३२ ॥ यज्ञभागार्थं मत्रस्त्वो देव संप्रेषितो य तः ॥ दूतो ग्निर्वसि देवश्च तत्तत्प्रार्थितं कृतं दत्तः ॥ विश्वं वेदाः स सर्वज्ञो यज्ञो यज्ञस्य सुक्तं कृतः ॥ ३ ॥ ३२ ॥

श्वं वेदाः ॥ विदेः कर्तारि असन् ॥ सः विष्मः ॥ अग्नौ तूपचार इति भावः ॥ यज्ञस्य सुक्तं कृतं मित्यस्य आख्यानं ॥ यज्ञ इति ॥ ऋतुशब्दस्य ज्ञानवा चित्वात् ॥ एवं योजना ॥ वयं दूतं ॥ होतारं ॥ विश्वं वेदसं ॥ अस्य प्रमाणं प्रमितस्य ॥ यज्ञज्ञातस्य ॥ सुक्तं कृतं ॥ सम्यज्ज्ञानिनं ॥ अग्निं दूतं वृणीमहे ॥ प्रार्थ याम इति यावत् ॥ ३ ॥ ३२ ॥

व्यास
७५

मायाभिः ॥ शक्तिभिः ॥ हे इन्द्र ॥ त्वं ॥ मायिनं ॥ शक्तिमंतं ॥ ब्रीह्यादिवात्साधुः ॥ शुष्मं ॥ शोषकं ॥ श्रुषे न इन्द्र ॥ दूतमिति यावत् ॥ मायाभिः ॥ शक्तिभिः ॥ अवातिरः ॥ तिरतिर्वर्धकमि ॥ हतवानसि ॥ तमो वेत्स ध्यात्वा ॥ मायिनं ॥ शुष्ममिति तमोऽज्ञानमुच्यते ॥ शोषं समानमिति ॥ किंच ॥ ये मे धिराः मे धारताः ॥ तृतीयस्याति मायाभिर्हिन्द्रमायिनं त्वं शुष्ममवातिरः ॥ विदुषेतस्य मे धिरास्तेषां श्रवांस्यन्ति र ॥ ७ ॥ २३ ॥ मायाभिः ॥ इन्द्र ॥ मायिनं ॥ त्वं ॥ शुष्मं ॥ अवा ॥ अतिरः ॥ विदुः ॥ ते ॥ तस्य ॥ मे धिराः ॥ तेषां ॥ श्रवांसि ॥ उत ॥ तिर ॥ ७ ॥ २३ ॥ शक्तिभिः ॥ शक्तिमंतत्वं शोषकं दूतमातिरः ॥ तमो वात्सां वि दुर्मे धारतास्तेषां श्रवांसि च ॥ विद्या उच्येत्तरां देहि ॥ ७ ॥ २३ ॥ इन्द्रमीशानमोजसाभिस्तोमा अनूषत ॥ सहस्रं यस्य रातयः ॥ उत वा संति ॥ भयसीः ॥ ८ ॥ २३ ॥ इन्द्रं ॥ ईशानं ॥ ओजसा ॥ अभि ॥ स्तोमाः ॥ अनूषत ॥ सहस्रं ॥ यस्य ॥ रातयः ॥ उत ॥ वा ॥ संति ॥ भयसीः ॥ ८ ॥ २३ ॥ स्तुवंति वा सहो शयार्थत्वात् ॥ तस्य ॥ ते ॥ तं त्वां ॥ विदुः ॥ तेषां ॥ श्रुयंत इति श्रवांसि ॥ विद्याः ॥ वेदाद्याः ॥ उतिर ॥ उच्येत्तरां देहि ॥ ७ ॥ २३ ॥ इन्द्रमीशानं ॥ स्तुवंति ॥ यस्य इन्द्रस्य ॥ सहस्रं ॥ उत वा ॥ ततोऽपि भयसीः ॥ भयस्य ॥ रातयः ॥ दानानि ॥ संति ॥ तं ॥ ईशानं ॥ इन्द्रं ॥ त्वां ॥ ओजसा ॥ ओजः प्रभृतिभिर्गुणैः सह ॥ स्तोमाः स्तुतिविशेषाः ॥ अभ्यनूषत ॥ सदा स्तुवंति ॥ ८ ॥ २३ ॥

७६

अग्नेदेवान् ॥ जज्ञानः ॥ हे अग्ने ॥ जज्ञानः ॥ जायमानः ॥ अस्मद्यज्ञैर्व्यज्यमानः ॥ त्वं ॥ वृक्तबर्हिषे ॥ वृक्तं प्रस्तुतमुच्यते ॥ वृक्तं बर्हिषेनासौ वृक्तबर्हिर्व्यजमा
नः ॥ तस्मै ॥ तत्प्रयोजनाय ॥ देवान् ॥ इह ॥ यज्ञे ॥ आवह ॥ यतः ॥ त्वं होता ॥ असि ॥ नः ॥ अस्माकं ॥ ईड्यम्ब ॥ असि ॥ ३ ॥ २२ ॥ तान् बोधय ॥ हे अग्ने ॥ ई

अग्नेदेवा इहावह जज्ञानो वृक्तबर्हिषे ॥ असिहोतान् ईड्यम्ब ॥ ३ ॥ २२ ॥ अग्ने ॥ देवान् ॥ आवह ॥ जज्ञानः ॥ वृक्तबर्हिषे ॥ असि होता ॥ न ॥
ईड्यम्ब ॥ ३ ॥ २२ ॥ जज्ञानो व्यज्यमानस्तु वृक्तं प्रस्तुतमुच्यते ॥ यजमानो वृक्तबर्हिषे ॥ ३ ॥ २२ ॥ तां उवाचो विबोधय दत्तया सिद्धयं ॥ देवरास
सिबर्हिषे ॥ ४ ॥ २२ ॥ तान् उवाच ॥ विबोधय यत् अग्ने यासि दूयं देवैः ॥ आससि बर्हिषे ॥ बोधयेच्छतः स्वरान् ॥ देवैः सहोपविशसि ॥ ४ ॥ २२ ॥

शे ॥ यद्यस्मात् ॥ दूयं ॥ दूतस्य भावः ॥ कर्म वा ॥ यासि ॥ प्रतिपद्यसे ॥ देवानां दूतो यतः ॥ तस्मात् ॥ उवाच ॥ आगंतुमिच्छतः ॥ तान् स्वरान् ॥ विबोधय विज्ञापय ॥
असुष्य यज्ञे ॥ सुष्माभिर्गति व्यति ॥ ततश्च देवैः सह ॥ बर्हिषे ॥ अससि ॥ आसीदसि ॥ उपविशसि ॥ उपवेक्ष्यसि ॥ ४ ॥ २२ ॥

श्रीवास

७६

घृताहवन ॥ यस्य ते ॥ घृतं स्फुटत ॥ यज्ञयोग्यं ॥ हवनी ॥ हविः ॥ यस्य ते तव ॥ सः ॥ त्वं ॥ घृताहवः ॥ हे घृताहवन दीदिवः ॥ यद्गुं तादी व्यतेरस्कन् ॥ देदीप्यमानः ॥
अग्ने ॥ त्वं रिषतः ॥ अंतर्गृह्णथ धेयं ॥ नाशकन् ॥ रक्षस्विनः ॥ रक्षां सिधेयां संति ॥ तान् रक्षसां संबन्धितः ॥ जनान् यज्ञघ्नान् ॥ प्रतिदहस्म ॥ प्रतिदहैव
च ॥ ५ ॥ २२ ॥ अग्निनाग्निः ॥ यस्यास्य ॥ यस्यास्ये हविर्हमते स जुहास्यः ॥ जुहु ॥ हवनाधिकरणं ॥ आस्यं यस्येति ॥ कविः सर्वज्ञः ॥ गृहाणां पतिः ॥ गृहप
घृताहवन दीदिवः प्रतिष्मरिषतोदह ॥ अग्ने त्वं रक्षस्विनः ॥ ५ ॥ २२ ॥ घृतं आहवन दीदिवः प्रतिष्मरिषतोदह ॥ अग्ने ॥ त्वं रक्षस्वि
नः ॥ ५ ॥ २२ ॥ यस्य ते स्फुटत हविः ॥ रिषतो नाशकन् रक्षो जनान् प्रतिदहैव च ॥ ५ ॥ २२ ॥ अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्भुवा ॥
हव्यवाद् जुहास्यः ॥ ६ ॥ २२ ॥ अग्निना ॥ अग्निः ॥ सं ॥ इध्यते ॥ कविः ॥ गृहपतिः ॥ भुवा ॥ हव्यवाद् ॥ जुहु ॥ आस्यः ॥ ६ ॥ २२ ॥ यस्यास्ये
ह्यते सोमः परेशेन समिध्यते ॥ अथवा हवनीयोग्निर्मथितेन समिध्यते ॥ ६ ॥ २२ ॥

तिः ॥ तरुणः ॥ हव्यवाद् ॥ अग्निः ॥ अग्निना ॥ परेशेन त्वया ॥ समिध्यते ॥ संदीप्तो भवति ॥ अग्न्यादीनी दीप्त्यादिगुणप्रदस्त्वमितियावत् ॥ अथ
वा प्रसिद्धानि विषये ॥ जुहास्यः ॥ आहवनीयोग्निः ॥ मथितेन गार्हपत्येनाग्निना ॥ समिध्यते ॥ अन्यत्समानी ॥ ६ ॥ २२ ॥ ७७ ॥

७७

कविमग्निं ॥ सत्यधर्माभीवचातनपदेव्याख्याति ॥ सत्येति ॥ सत्याः साधवः धर्माः गुणाः यस्यासौ सत्यधर्मा ॥ सद्रुणभृदित्यर्थः ॥ अमीवं ॥ दुःखं ॥ तच्चा
तयति ॥ नाशयतीत्यमीवचातनः ॥ दुःखघ्नः ॥ यद्वाचातनं ॥ कालनं ॥ अपसारणं स्यात् ॥ ततश्चामीवचातनः ॥ दुःखस्यापसारयिता ॥ कलस्त्वेक एवा

कविमग्निमुपस्कृष्टिसत्यधर्मणिमध्वरे ॥ देवममीवचातनं ॥ १ ॥ २३ ॥ कविं ॥ अग्निं ॥ उप ॥ स्कृष्टि ॥ सत्यः धर्मणि ॥ अध्वरे ॥ देवं ॥
अमीवचातनं ॥ १ ॥ २३ ॥ सत्यधर्मसद्रुणभृदुखघ्नोमीवचातनः ॥ चातनं कालनं वा स्यात् ॥ १ ॥ २३ ॥ यस्त्वामग्ने हविष्यति दे
तं देवसपर्यति ॥ तस्यस्मप्राविता भव ॥ २ ॥ २३ ॥ यः ॥ त्वां ॥ अग्ने ॥ हविः ॥ रपतिः ॥ दूतं ॥ देव ॥ सपर्यति ॥ तस्य ॥ स्म ॥ प्राविता भव ॥ २ ॥ २३ ॥

अग्निः कविं सर्वज्ञं सत्यधर्मणि ॥ अमीवचातनं ॥ अग्निं ॥ देवं ॥ अध्वरे ॥ उपस्कृष्टीति स्वात्मानं स्वात्मां तयोमिणं होतृगंप्रतिबोध्यते ॥ १ ॥ २३ ॥ यस्त्वाम
ग्ने ॥ देव ॥ यः ॥ हविष्यति ॥ यजमानः ॥ दूतं ॥ त्वां ॥ सपर्यति ॥ पूजयति स्म ॥ तस्य यजमानस्य ॥ प्राविता प्रकर्षेण रक्षिता ॥ भव ॥ २ ॥ २३ ॥

ध्यास

७७

अग्निं ॥ अत्राग्नीनामनेकत्वादग्निमग्निमिति वीप्सायां द्विरुक्तिरुच्यते ॥ परमेश्वरे तु कथमित्याशंकां परिहरन्कंचिद्विशेषमाह ॥ अग्निनामे
ति ॥ तन्मूला द्विरुक्तिश्चोपपद्यत एव ॥ क्रिजिजः ॥ विज्ञां ॥ प्रजानां ॥ पतिं ॥ विश्वपतिं ॥ हव्यं वहतीति हव्यवाह ॥ तं हव्यवाहनं पुरु

अग्निमग्निहवीमभिः सदा हवंत विश्वपतिं ॥ हव्यवाहं पुरुप्रियं ॥ २ ॥ २३ ॥ अग्निं ॥ अग्निं ॥ हवीम
भिः ॥ सदा ॥ हवंत ॥ विश्वपतिं ॥ हव्यवाहं ॥ पुरुप्रियं ॥ २ ॥ २३ ॥ अग्निनामाजामदग्न्यो भगवान्संप्रकी
र्तितः ॥ तस्य रूपबहुत्वेन वीप्सा चोपपद्यते ॥ हवीमभिर्ऋगा व्हानैरावृण्वंत प्रजापतिं ॥ २ ॥ १२ ॥

प्रियं ॥ स पूर्णसखं ॥ अग्निमग्निं ॥ सर्वानग्नीन् ॥ हवीमभिः ॥ ऋगूपैराव्हानैः ॥ ऋचां योग्यतया संबंधः ॥ सदा ॥ वहंत ॥ आवृण्वंत ॥ आवृतवतः ॥ २ ॥ १२ ॥

७८

सनः स्तवानः ॥ गायत्रेण हे अग्ने नवीयसा ॥ अतिनूतनेन ॥ गायत्रेण साम्ना ॥ अपौरुषेयत्वाद्देदस्येदानीमेव दृश्यमानेन ॥ व्यज्यमानेन ॥ स्तवानः ॥ स्तूयमानः ॥
सः ॥ त्वं ॥ नः ॥ अस्माभ्यं ॥ रथिवित्तं ॥ वीरवतीं ॥ पुत्रयुक्तं ॥ अथवा वीरं वीर्यं ॥ तद्युक्तं ॥ इषं ॥ अन्नं च ॥ आभर ॥ आवह ॥ देवीति यावत् ॥ ५ ॥ २३ ॥ अग्ने शुक्रे

सनस्तवान आभर गायत्रेण नवीयसा ॥ रथिं वीरवतीमिषं ॥ ५ ॥ २३ ॥ सः नः ॥ स्तवानः ॥ आ ॥ भार ॥ गायत्रेण नवीयसा ॥
रथिं वीरवतीं ॥ इषं ॥ ५ ॥ २३ ॥ गायत्रेण स्तूयमानो दृश्यमानेन नोरथिं ॥ पुत्रयुक्तामिषं चैव वीर्ययुक्तामथावह ॥ ५ ॥ २३ ॥
अग्ने शुक्रेण शोचिषा विश्वाभिर्देवहूतिभिः ॥ इमं स्तोमं जुषस्वनः ॥ ६ ॥ २३ ॥ अग्ने शुक्रेण शोचिषा ॥ विश्वाभिः ॥
देवहूतिभिः ॥ इमं स्तोमं जुषस्वनः ॥ ६ ॥ २३ ॥ ज्वलता तेजसा विश्वदेवाह्वानैर्दृष्टुं स्तुतिं ॥ ६ ॥ २३ ॥

ण ॥ ज्वलता हे अग्ने ॥ शुक्रेण ॥ शुभ्रेण ॥ ज्वलतेति यावत् ॥ शोचिषा तेजसा युक्तः त्वं ॥ विश्वाभिः ॥ सर्वाभिः ॥ देवहूतिभिः ॥ देवाह्वानैः ॥ सह नः ॥ अस्माकं ॥
इमं स्तोमं स्तुतिं ॥ जुषस्व ॥ वृणु ॥ ६ ॥ २३ ॥

आस

७८

सुसमिधोनः ॥ द्वादशर्चमेतदाग्नीस्तुक्तं प्रत्युचं भिन्नदेवताकं ॥ अस्मत् ॥ हे होतः ॥ पावक अग्ने ॥ सुसमिधः ॥ अति सुदीप्तः ॥ त्वं नः ॥ हविष्मते ॥ अस्मद्यजमानाय ॥ ता
दर्थ्ये चतुर्थः ॥ देवान् ॥ आवह ॥ आहूय ॥ यक्षि ॥ यज च ॥ देवानावहेति बहुवारमुच्यते तस्य तात्पर्यमाह ॥ आदरादिति ॥ १ ॥ २४ ॥ मधुमंतं ॥ तनूनपादित्यग्नि
विशेषस्य प्रसिद्धं नाम ॥ तद्विष्णो योजयति ॥ तनूभ्य इति ॥ वाक् ॥ जाता ॥ तदाश्रयत्वात् ॥ ततः ॥ वाचः ॥ देवः ॥ परमेश्वरः ॥ ज्ञेय इति तत्पुत्र उच्यते ॥ तेन

सुसमिधोन आवह देवा ॥ अग्ने हविष्मते ॥ होतः पावक यक्षि च ॥ १ ॥ २४ ॥ सुसमिधः नः ॥ आ ॥ वह ॥ देवान् ॥ अग्ने ॥ हविष्मते ॥ होत रि
ति ॥ पावक ॥ यक्षि ॥ च ॥ १ ॥ २४ ॥ अस्मद्यविष्मते देवानाहूय यज चादरात् ॥ १ ॥ २४ ॥ मधुमंतं तनूनपाद्यज्ञं देवेषु नः कवे ॥ अद्या कृणुहि
वीतये ॥ २ ॥ २४ ॥ मधुमंतं तनूनपात् यज्ञं देवेषु नः कवे ॥ अद्या कृणुहि वीतये ॥ २ ॥ २४ ॥ तनूभ्यो वाक् नो देवो व्यक्तस्तेन तनूनपात् ॥ २ ॥ २४ ॥

तनूनपात् नपाद्यस्य पौत्रपर्यायत्वात् ॥ त ॥ ह कवे ॥ तनूनपात् ॥ त्वं ॥ वीतये ॥ यजमानस्य ॥ देवता प्राप्ते ॥ नः ॥ अस्मदीयं मधुमंतं मधु ॥ स्वाहुहविरा
दि ॥ तद्वंतं ॥ यज्ञं ॥ अद्यैव ॥ देवेषु ॥ कृणुहि कुरु ॥ देवान्प्रापय ॥ २ ॥ २४ ॥

७९

नराशंसं। नराशंसपदं विष्णुवर्गे च व्याख्याति ॥ नरैरिति ॥ नरैरित्यपलक्षणं। शंसस्कुतो। नरैराशंसपद इति नराशंसो विष्णुः। अथवा। वह्निरिति वक्तु
 येवन्हेरन्यातनूरिति वदतास्मिन्स्ते स समिधा दयोपिष्टथगन्निविशेषा इति सूचितं ॥ इह ॥ सर्वप्राणिनां। प्रियं। मधुमती जिह्वा यस्य मधुजिह्वं। ह
 विष्कृतं। हविषः कर्तारं ॥ नराशंसं। अस्मिन्यज्ञे। अहं। उपह्वये। आवहयामि ॥ ३ ॥ २४ ॥ अग्नेः स्रवतमे ॥ अत्र मनुर्हितपदं व्याख्याति ॥ मन्त्रानां चेति ॥

नराशंसमिह प्रियमस्मिन्यज्ञे उपह्वये ॥ मधुजिह्वं हविष्कृतं ॥ ३ ॥ २४ ॥ नराशंसं ॥ इह। प्रियं। अस्मिन्। मन्त्रे। उप। ह्वये। मधुजिह्वं ॥ ह
 विः कृतं ॥ ३ ॥ २४ ॥ नरैः स्तुत्यो नराशंसो वन्हेरन्याथवा तनूः ॥ ३ ॥ २४ ॥ अग्नेः स्रवतमे रथे देवा इलित आवह ॥ असि होता मनुर्हित
 तः ॥ ४ ॥ २४ ॥ अग्ने। स्रवतमे। रथे। देवान्। इलितः। आवह। असि। होता। मनुर्हितः ॥ मन्त्रानां च हितत्वेन मनुर्हित इतीरितः ॥ ४ ॥ २४ ॥

अग्नेन मनुराब्दपर्यायो मनुसराब्दो यमित्कृतं भवति ॥ चतुर्थे षष्ठी। हे अग्ने। इलितः। स्तुतः। त्वं। स्रवतमं। रथं। स्रवतमेन तिस्रायेन स्रवकारिणा ॥
 देवान्। आवह ॥ यस्मात्। त्वं होतासि। मनुषां। मनुष्यो देवेभ्यः हितश्च। असि। अध्यात्म्यं देहोरथः। तत्र यथाश्रुतेव सत्तमी ॥ ४ ॥ २४ ॥

व्यास

७९

योऽग्निं देववीति पदं व्याख्याति ॥ देववीति स्त्विति ॥ तद्भुतिः। देवानां गतिः। यज्ञं प्रति देवानां गमनं। देवता प्राप्तिरूपं फलं वा। वीगतिव्याप्तिप्रजनकं। त्वसन्नखा
 दनेषु। तस्यै। देववीतये। हविष्मान्। यजमानः। अग्निं। त्वं। आविवासति। आवासयति। अधत्ते। पूजयति च। हे पावक। त्वं। तस्मै। तं यजमानं। सर्वदा। मृल्य। स्र

योऽग्निं देववीतये हविष्मां आविवासति ॥ तस्मै पावक मृल्य ॥ ३ ॥ २३ ॥ अग्निं। देववीतये। हविष्मान्। आविवासति ॥ तस्मै। पावक। मृल्य ॥
 ३ ॥ २३ ॥ देववीति स्तुतद्भुतिः ॥ आवासयति यस्त्वा च तत्त्वं मृल्य सर्वदा ॥ ३ ॥ २३ ॥ सनः। पावकदीदिवोऽग्ने देवा इहावह ॥ उपयुक्तं हविष्वनः ॥ ४ ॥
 २३ ॥ सः। नः। पावक। दीदिवः। अग्ने। देवान्। इह। आ। वह। उप। युक्तं। हविः। च। नः ॥ ४ ॥ २३ ॥ त्वत्पूजाविषये देवानां हवें द्रियमानिनः ॥ ४ ॥ २३ ॥

स्वामि ॥ ३ ॥ २३ ॥ सनः। पावक। अस्य बाह्ये स्फुटत्वादध्यात्मं व्याख्याति ॥ त्वत्पूजेति ॥ पुनातीति पावकः। हे पावक। अग्ने। दीदिवः। सः। त्वं। नः। अस्मदीयं। यज्ञं
 नो हविष्वप्रति। त्वत्पूजा रूपयज्ञादिविषये। तत्सिध्यर्थमिति भावत इह। शरीरे। देवान्। इन्द्रियाभिमानिनः। उपावह। विशेषतः सन्निहितात्कुरु ॥ ४ ॥ २३ ॥ ७९

६०

विश्रयंती॥ ऋत॥ ऋतरूपेण यथार्थज्ञानरूपेण हरिणा॥ वृधः॥ वृद्धाः समृद्धाः॥ याः ताः॥ ऋतवृधः असंगत्वात्॥ असश्वतः॥ सश्वतिः संगार्थः॥ ततः किं
 पू॥ द्वारो देवीः॥ द्वारो देव्यः॥ श्रियोदास्यः॥ अद्या॥ अस्मिन्नहनि॥ तथानूनं॥ निश्चितम्॥ अद्यैवेति यावत्॥ यष्टवे॥ यष्टुं॥ यजनार्थतः॥ यजनं चासावर्थः
 विश्रयंतामृतावृधो द्वारो देवीरसश्वतः॥ अद्यानूनं च यष्टवे॥ ६॥ २४॥ वि॥ श्रयंतां॥ ऋतवृधः॥ द्वारः॥ देवीः॥ असश्वतः॥ अद्य॥
 नूनं॥ च॥ यष्टवे॥ ६॥ २४॥ ऋतरूपेण हरिणा समृद्धाया वृत्तवृधः॥ द्वारो देव्यः श्रियोदास्यः श्रयंतामिह नो मरेवे॥ मानसे बाह्य
 यज्ञे बाह्यसंगत्वा दसश्वतः॥ अद्या हनितथानूनमद्येव यजनार्थतः॥ द्वारिभूतः स भगवानपि साक्षान्मुमुक्षतः॥ स्त्रीरूपश्वसः॥ ६॥ २४॥
 प्रयोजनं च॥ तस्मै॥ विश्रयंतां॥ नो मने से मरेवे॥ बाह्ययज्ञे वा॥ वर्ततां॥ भगवद्विषये योजयति॥ द्वारभूत इति॥ मुमुक्षतः॥ साक्षाद् द्वारभूत इत्यनेन मो
 क्षस्य मुख्यसाधनमित्युक्तं भवति॥ देवशब्दः प्रागेव व्याख्यातः॥ तस्माद्भगवानपि द्वारो देव्यः॥ कथं स्त्रीलिंगादिप्रयोगः॥ स्त्रीरूपश्वसः॥ च शब्द
 द्वुद्रूपश्च॥ ततो बहुवचनं च युज्यते॥ ऋतवृध इति नित्यवृद्धा इति प्रागेव व्याख्यातं॥ ६॥ २४॥

व्यास

६०

नक्तोपासा॥ नक्तेति रात्रिदेवता॥ उषा इत्यपररात्रिकृज्जोतिर्देवतेति प्रसिद्धं॥ शब्दद्वयं विस्मो योजयति॥ नक्तेति॥ यस्मात्॥ सः विष्णुः॥ सर्वेण पापादिना॥ नाक्तः न सं
 गतः॥ तस्मात्॥ नक्ता स्यात्॥ अंजतेः क्तः॥ नञ्समासः॥ शकं धादिवात्पररूपत्वं॥ स्त्रीरूपत्वात्स्त्रिलिङ्गत्वमित्युक्तमेव॥ वशकांता विलस्यन्ति स्फुटं॥ प्रकाशरूप
 त्वाद्गुणाः॥ अहं॥ स्फुपेशसो॥ स्फुरूपे॥ स्फुभदे॥ नक्तोपासाश्च॥ नक्तोपासो॥ नः॥ अस्माकं॥ अस्मिन्यज्ञे॥ इदं बर्हिः॥ अस्मिन्बर्हिषि॥ आसदे॥ आसदनाय॥ संपदादि
 नक्तोपासास्फुपेशसि॥ स्मिन्यज्ञ उपह्वये॥ इदं नो बर्हि रासदे॥ १॥ २५॥ नक्तोपासा॥ स्फुपेशसा॥ अस्मिन्यज्ञे॥ उप॥ ह्वये॥ इदं॥ नः॥ ब
 र्हिः॥ आ॥ सदे॥ १॥ २५॥ नक्ता स्यान्नोक्तो यस्मात्सर्वतः॥ उषाः प्रकाशरूपत्वात्स्फुभदेते उपाह्वये॥ १॥ २५॥ तास्फुजिहो उपह्वये होता
 रा देव्या कवी॥ यज्ञं नो यक्षतामिमं॥ २॥ २५॥ ता॥ स्फु॥ जिहो॥ उप॥ ह्वये॥ होतारा॥ देव्या॥ कवी इति॥ यज्ञं॥ नः॥ यक्षतां॥ इमे॥ २॥ २५॥ होतारो दे
 वगा अपि॥ मथ्यमानो परश्वैव वहीत दोषवा हरिः॥ अस्मात्तरात्मरूपेण द्विरूपावाव्यवस्थितः॥ देवेषु यजतां यज्ञमस्मदीयमिमं सदा॥ २॥ २५॥
 तास्फुपू॥ संस्थिते॥ उपह्वये॥ उपाह्वयामि॥ ३॥ २५॥ तास्फुजिहो॥ अत्र देव्यो होतारो का विसृत आह॥ होताराविति॥ अधिपदेनोपह्वय इत्यनेनान्वयं सू
 चयति॥ मथ्यमानो गार्हपत्यः॥ अपर आहवनीयः॥ तद्गुः॥ वह्निद्वयगतः॥ द्विरूपाव्यवस्थितः॥ अध्यात्मं॥ शोभनाजिह्वामयोस्तौ॥ स्फुजिहो॥ देवगौ॥
 दूतत्वेन॥ देवसंबन्धिनौ॥ होतारौ वही॥ उपह्वये॥ आगत्य च॥ तौ॥ इमं॥ अस्मदीयं यज्ञं यक्षतां॥ प्रयच्छतां॥ २॥ २५॥ श्रीरामकृष्णोपनिषत् ॥ ७॥

८९

इला॥ सरस्वतीशब्दस्य प्राग्भगवद्विषयतया व्याख्यातत्वात् महतो तन्महीचेति महीशब्दस्यापि व्याख्यास्वमानत्वादिलाशब्दं व्याचष्टे॥ इत्येति॥ ईउस्तौ। कर्मण्यकारप्रत्ययः॥ धातोर्ह्रस्वता च। देवतांतरविषयतया चेलादिशब्दत्रयं व्याख्याति॥ श्रीर्विति॥ श्रीर्वा। इला। ईउयत्वादेव। अपरा च इलामहीभ्यामन्यामहीच। सा श्रीरेव॥ तत्कथं। भद्रया। महीशब्देन भारती च विवक्षितेत्याह॥ महीत्विति॥ भारती च महीनामेति॥ तुराब्दश्च शब्दार्थः॥ इला

इलामहीत्विति स्त्रो देवी मयो भुवः॥ बर्हिः सीदं त्वस्त्रिधः॥ ३॥ ॥ इला॥ सरस्वती॥ मही॥ तिस्रः॥
देवीः॥ मयः॥ भुवः॥ बर्हिः॥ सीदं तु॥ अस्त्रिधः॥ ३॥ ॥ इलेउयत्वात् बर्हिः श्रीर्वाभूरूपा सेवचापरा॥ मही
तु भारती नाम वायव्या ब्रह्मणो परा॥ तद्गतस्तादृशैः रूपैः पृथक् स्थावा हरिस्तथा॥ ३॥ ॥

आवृत्त्यर्थे वा॥ भारतीशब्दस्य ब्रह्मण्यमपि प्रसिद्धत्वाद् द्विवेकार्थमाह॥ वायव्येति॥ वायुभार्मी॥ ब्रह्मणो भारमी। अपरा इलामहीभ्यामन्या। सरस्वतीसर्थः। स्त्रीलिंगं बहुवचनं च हरो घटयति॥ तद्गत इति॥ लक्ष्म्यादिगतः॥ तादृशैस्त्याकारैः॥ तथा स्त्रीलिंगं बहुवचनविषय इत्यर्थः॥ इलामहीभ्यामन्याः मयो भुवः॥ सखाभ्यभूताः॥ अस्त्रिधः। अविनाशाः। तिस्रः देवीः देव्यः। बर्हिः बर्हिषि। सीदं तु॥ उपविशंतु॥ ३॥ ॥ ४९॥

आस

८९

स्तृणीत बर्हिषः॥ आनुषक्॥ हेमनीषिणः। बुद्धिमंतः॥ ऋत्विजः। यत्र स्थाने॥ अमृतस्य॥ देवतासमुदायस्य। चक्षुषं॥ दर्शनी॥ भवति॥ चिह्निः। रज्ज्वाभावाः॥ छंदसः॥ छंदस्युभयथेति वा॥ प्रकृत्यंतरं वा॥ तत्॥ घृतपृष्ठं॥ घृतस्थानात्पश्चिमतो वर्तमानं देवस्थानं॥ देवस्थाने॥ आनुषक्॥ सर्वतः॥ बर्हिः॥ स्तृ

स्तृणीत बर्हिषः॥ आनुषक्॥ घृतपृष्ठं॥ हेमनीषिणः॥ यत्र अमृतस्य चक्षुषं॥ ५॥ २४॥ स्तृणीत। बर्हिः॥ आनुषक्॥ घृतपृष्ठं॥
हेमनीषिणः॥ यत्र॥ अमृतस्य॥ चक्षुषं॥ ५॥ २४॥ आनुषक् सर्वतो देवस्थानं बर्हिः स्तृणीत च॥ अथस्य
विष्णोयस्थानं घृतपृष्ठं हितन्मयः॥ यत्र स्याद्दर्शनं विष्णोर्निष्ठा मरणधर्मिणः॥ ५॥ २४॥ ॥

णीत॥ विस्तारयत॥ अध्यात्मव्याचष्टे॥ अथस्येति॥ घृतः॥ अथो विष्णुः पृष्ठे यस्योपरि॥ तत्॥ घृतपृष्ठमित्यर्थः॥ यत्र॥ मनसि॥ अत्र बृहत्वाद् बर्हिः॥ वेदवाक्यं॥ तत्॥ स्तृणीतेति तेन मनः संयोजयत॥ अत्र बर्हिर्देवता॥ ५॥ २४॥

८२

स्वाहा ॥ स्वाहा शब्दं भगवति त्रेधा व्याचष्टे ॥ स्वाहेति ॥ स्वभागं प्रति गतिमानित्यनेन स्वशब्दे कर्मण्युपपदे आङ् बर्हिहाङ् गतावित्यस्मात्कर्तव्यकारप्रत्ययः ॥
ततः स्त्रियां टा विसृक्ते भवति ॥ अव्ययत्वाच्च स्वाहेत्यनेन सृष्टु ॥ आ ॥ समंतान् नहीयत इति व्युत्पादितं भवति ॥ ओहा कृत्या गइत्यस्य कर्मणीदं रूपं ॥ अ

स्वाहाय तं कृणोत नेंद्राय यज्वनो गृहे ॥ तत्र देवा उपह्वये ॥ ६ ॥ ॥ स्वाहा ॥ यज्ञं ॥ कृणोत न ॥ इंद्राय ॥ यज्वनः ॥
गृहे ॥ तत्र ॥ देवान् ॥ उप ॥ ह्वये ॥ ६ ॥ २५ ॥ स्वाहा भाग गतिमान् स्मृतः ॥ अव्ययत्वाद्माषश्च ॥ ६ ॥ २५ ॥ छ

माषश्च स्वाहेत्यनेन ॥ सृष्टु ॥ आ ॥ समंतान् नहीयत इति हरतेः कर्मणि उ ॥ स्वाहा देवी यज्वनः यजमानस्य ॥ गृहे ॥ वर्तमानं यज्ञं ॥ इंद्राय ॥ कृणोत
न ॥ कृणोत ॥ इंद्रं प्राययत्विति यावत् ॥ उत्तमप्रज्ञारव्ययज्ञे स्वाहाय क्षयमाणान्तत्रेद्रसंबंधोस्तीत्यस्मिन्मते ॥ इंद्राय ॥ इंद्रस्य संबन्धिनः ॥ य
ज्वनः ॥ गृहे ॥ यज्ञं ॥ कृणोत न ॥ प्रवर्तयत्वित्येज्यं ॥ किंच ॥ तत्र ॥ यज्ञे ॥ देवान् ॥ उपह्वये ॥ ६ ॥ २५ ॥

व्यास

८२

एभिरेवे ॥ द्वादशर्चमिदं वैश्वदेवस्तु ॥ दुव इति व्याख्याति ॥ कामेति ॥ दुह प्रपूरणे ॥ अस्मादुप्रत्ययो डिच् ॥ कामस्य योग्यतया संबंधः ॥ हे अग्ने ॥
उहंतीति दुवः ॥ कामदोहाः ॥ अस्मदीयाः स्तुतिरूपाः गिरः प्रति ॥ सोमपीतये च ॥ एभिः प्रसिद्धैर्विश्वे देवैः सह ॥ आयाहि आगत्य ॥ यक्षि

एभिरेवे दुवो गिरो विश्वेभिः सोमपीतये ॥ देवेभिर्याद्वियक्षि च ॥ ९ ॥ ॥ आ ॥ एभिः ॥ अग्ने ॥ दुवः ॥ गिरः ॥ विश्वेभिः ॥ सोमः पी
तये ॥ देवेभिः ॥ याहि ॥ यक्षि ॥ च ॥ ९ ॥ ॥ कामदोहा दुवः स्मृताः ॥ ९ ॥ ॥ आत्वा कपवा अहृषत गृणंति विप्रते धियः ॥
देवेभिरग्न आगहि ॥ आ ॥ त्वा ॥ कपवाः ॥ अहृषत ॥ गृणंति ॥ विप्रते ॥ धियः ॥ देवेभिः ॥ अग्ने आ ॥ गाहि ॥ २ ॥ ॥

च ॥ ९ ॥ ॥ आत्वा ॥ हे विप्र ॥ मेधाविनू ॥ अग्ने ॥ कपवाः वयमिति यावत् ॥ त्वात्वा ॥ आहृषत ॥ आहृषतः ॥ किंच ॥ ते तव ॥ धियः ॥ बुद्धीः ॥
गृणंति ॥ सुवन्ति ॥ अतिशयेन बुद्धिमानसीत्यादि ॥ सत्त्वं देवेभिः देवैः सह ॥ आगहि ॥ आगच्छ ॥ ॥ ऋक् ॥

८३

इंद्रवायुः ॥ प्रागव्याख्यातत्वाद्बृहस्पत्यादिशब्दाभगवतिव्याख्याति ॥ बृहन्निति ॥ बृहन्पतिरित्येकं व्याख्यानं ॥ बृहत्यापतिर्वेति द्वितीयं ॥ बृहत्या इत्यनुवादेन वाचस्पतिव्याख्यानं ॥ तथा च श्रुतिः ॥ एष उ एव बृहस्पतिर्वाग्धि बृहती तस्या एष पतिस्तेनेति ॥ एवशब्दो विष्णुवेति संबध्यते ॥ तथा चोक्तं ॥ तद्बृहतोः करपत्योश्चोर देवतयोः स्रुट् लोपश्चेति ॥ एकस्मिन्मित्रे मित्रे द्विवचनं कथमित्यत आह ॥ मित्रेति ॥ साहचर्यादेकनाम ॥ दस्त्रेति यथा ॥ पुषपुष्टावित्यस्मात्कन्त्ययः ॥ उप दीर्घत्वं च ॥ धातोश्चैष्यर्थं भविदानंतर्भावाभ्यां पोषणात्पूर्णत्वाद्वा पूषेति व्याख्यानद्वयं ॥ भगः प्रोक्त इति ॥ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य सादिवचनात् ॥ अव्ययावित्य

इंद्रवायु बृहस्पति मित्राग्निं पूषणं भगं ॥ आदित्यान्मरुतं गुणं ॥ ३ ॥ ॥ इंद्रवायु इति ॥ बृहस्पति ॥ मित्रा ॥ पूषणं ॥ भगं ॥ आदित्यान् ॥ मरुतं ॥ गुणं ॥ ३ ॥ ॥ बृहन्पतिर्बृहत्यावावाच एव बृहस्पतिः ॥ मित्रेति मित्रावरुणो पूषानामसमो यणात् ॥ पूर्णत्वाद्वा भगः प्रोक्तः ॥ पूषेऽश्वर्यादिकत्वं च ॥ आदित्यस्य स्थत्वात्स आदित्य आददानः प्रयाति च ॥ बहुरूपत्वतश्चैवमानोक्तत्वाच्च मरुतः ॥ ३ ॥ ॥ ७१ ॥

अग्निः ।

त्रत्यवितियोगविभागेनादित्यस्य स्थत्वादित्यः ॥ आददानः ॥ पृथिवीरसंगृह्णानः ॥ आहः पूर्वाद्वाप्य इतु प्रत्ययः ॥ यातोश्चाकारः ॥ आदिश्चासौ यश्चेत्यादित्यः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ एते हीदं सर्वमाददानायंतीति ॥ बहुरूपत्वतः ॥ चराद्वा द्विरूपतश्चादित्यानि त्यादियुक्तं ॥ मामानं ॥ वेदस्तेन रुतः ॥ शाब्दितो मरुत इत्यर्थः ॥ रुशब्दे ॥ मरुच्छब्दे तु पूर्वपद रुस्वतोत्तरपदाकारलोपश्च वक्तव्यः ॥ इंद्रवायु इत्यादीनां मादुष्यतेति पूर्वण संबधः ॥ ॥

व्यास

८३

इह ॥ त्वष्टृस्वर्गपशव्यो भगवतियोजयति ॥ त्वष्टेति ॥ त्विषधातोर्दृष्टिबहुलमपि वाच्यं भवतीत्याशयेन बलत्वात्कृतं ॥ यद्वा त्विषदीप्तावित्यत्रैव दीप्तिपदेने जसो बलं स्य च ग्रहणं ॥ त्विषे देवतायामकारश्चोपधाया अनिट् चेत्येति ॥ त्वन् ॥ विश्वरूपकरत्वादित्यनेन विश्वानि रूपाणि यस्मादिति निर्वक्ति ॥ अथ पृथितिरिति ॥ विश्वं पूर्णं रूपमस्येति ॥ अहं अग्नियं ॥ अये भवं प्रधानं ॥ विश्वरूपं त्वाष्टारं ॥ इह यज्ञे ॥ उपस्थये ॥ सः त्वष्टाऽस्माकं ॥ केवलोक्तः ॥ अस्माकमेव पा

इह त्वष्टारमग्नियं विश्वरूपमुपस्थये ॥ अस्माकमस्तु केवलः ॥ ४ ॥ ॥ इह ॥ त्वष्टारं ॥ अग्नियं ॥ विश्वरूपं ॥ उपस्थये ॥ अस्माकं ॥ अस्तु केवलः ॥ ४ ॥ ॥ त्वष्टाते जस्वतो विष्णुर्बलत्वाद्वासमीरितः ॥ विश्वरूपकरत्वाच्च विश्वरूपोऽथ पृथितः ॥ ४ ॥ ॥ अवस्त्वावनस्पते देवदेवेभ्यो हविः ॥ प्रदातुरस्तु चेतनं ॥ ५ ॥ ॥ अवस्त्वावनस्पते देवदेवेभ्यः हविः प्रदातुः अस्तु चेतनं ॥ ५ ॥ ॥ वननीयपतित्वेन वनस्पतिरिति रितः ॥ ज्ञानं तु चेतनं

लपितास्तु ॥ ४ ॥ ॥ अवस्त्वावनस्पतिशब्दं हरेर्योजयित्वा चेतनशब्दार्थमाह ॥ वननीयेति ॥ वननीयाः संभजनीयाः ॥ वनते कर्मण्यस्तु ॥ वनसां पतिर्वनस्पतिः ॥ यद्वा वने ॥ अकारः ॥ पारस्करिप्रभृतिवात्समासे स्रुट् ॥ तेन वनो नां पतिर्वनस्पतिः ॥ हे वनस्पते देव ॥ त्वं देवेभ्यः हविः अवस्त्वावनस्पते ॥ देहि ॥ तेन च प्रदातु र्यजमानस्य चेतनं ज्ञानं अस्तु चिती संज्ञानेभावे लुपट् ॥ ५ ॥ ॥

८४

इलतेत्वां॥ अत्रावस्युपदं व्याख्याति॥ अवस्युरिति॥ प्रवृत्तिरत्रेष्टा॥ अवः अवने॥ आत्मनश्छतीत्यवस्युरित्यर्थः॥ क्याछंदसीति स्मरणादुः॥ ननु मेधातिथ्या
वेकस्मिन्मने कथं बहुवचनं इत्यत आह॥ आत्मस्थ इति॥ अस्मदोर्द्वयोश्चेति वचनादिति भावः॥ बहवो मुनयोत्रवा॥ तेनापि बहुवचने युक्तं॥ वाश
ब्दावितरसमुच्चये॥ तेन बहवः कण्वाः॥ कण्वप्रभृतय एव विवक्षिताः॥ नन्वस्य वाक्यस्य विष्णादयोऽप्युच्यन्ते भवन्ति तत्कथं कण्वावयमित्याद्युपपद्यत
इत्यत आह॥ उत्तराणामिति॥ उच्छ्रद्धांतरवयं॥ नत्वरखंडप्रतिपादिकं॥ तेन सर्वनाम संज्ञाभावाद् उत्तराणामित्युक्तं॥ उत्तराणामूर्ध्वतराणामित्युक्तं॥
इलतेत्वा मवस्यवः कण्वासो वृक्तबर्हिषः॥ हविर्भूतो अरंकृतः॥ ॥ इलतेत्वां॥ अवस्यवः॥ कण्वासः॥ वृक्तबर्हिषः॥ हविर्भूतः॥ अरंकृतः॥ ५॥ ॥ अव
स्युर्यजमानः स्यादवनाथप्रवृत्तितः॥ आत्मास्थ बावदुवचो बहवो मुनयोत्रवा॥ उत्तराणां वचस्त्वेन स्वयंवदति चेश्वरः॥ अलंकृतोतिकर्तारस्त्वं लंकर्तार एव वा॥ ५॥
मेधातिथ्यादीनामित्यर्थः॥ चराद्वा द्रुत्यादयश्च॥ तस्यांतस्या मवस्थायामित्युक्तं स्यादाहरणप्रदर्शिनार्थमिदमुक्तमित्यदोषः॥ अरंकृत इति व्याख्या
ति॥ अरंकृत इति॥ अतिकर्तारः॥ अतिशयेन कर्मणां कर्तार इत्यर्थः॥ अलंकर्तारो देवानां भूषयितार इत्यरंकृतः॥ कस्यरेकादेशः॥ हे देव॥ ह
विर्भूतः॥ अस्यवः॥ वृक्तबर्हिषः॥ अरंकृता कण्वासः॥ वयमितियावत्॥ त्वां इलतेत्वा वन्ति॥ ५॥ ॥

व्यास

८४

एतदृष्टाः॥ स्निग्धपृष्टाः॥ हे अग्ने॥ ये घृतपृष्टाः॥ घृतमिव स्निग्धमिव घृष्टमेषामिति॥ अथवा घृतः श्रुत्यो हरिः पृष्टे येषां ते घृतपृष्टाः॥ विदोषिणा हरि
णा समावृता इति यावत्॥ विशब्देन अर्थः॥ तस्मादिनिप्रत्ययस्या वैयर्थ्यं॥ मनोयुजः सारथेर्मनोमात्रेण रथे योज्याः॥ वाहकत्वाद्बन्धयः॥ अश्वोः सो
मपीतयेत्वां देवांश्च प्रत्यावहन्ति मच्छब्दस्योत्तरत्र संबन्धः॥ ६॥ वर्गः॥ २६॥ तान्यजत्रान्॥ ते देवान्॥ हे अहे य एवं विधाः अश्वोः॥ ते यं जत्रान्॥ विष्णुं य
घृतपृष्टामनोयुजो येत्वा वहन्ति बन्धयः॥ आ देवां सोमपीतये॥ ६॥ २६॥ घृतपृष्टाः॥ मुनः॥ युजः॥ ये॥ त्वा॥ वहन्ति॥ बन्धयः॥ आ॥ देवा
न्॥ सोमपीतये॥ ६॥ २६॥ स्निग्धाः पृष्टाः समावृता हरिणा वा विदोषिणा॥ मनोमात्रेण योज्याश्चत्वां देवाश्चावहन्ति ये॥ तान्यजत्रान्॥ ता
२। वृत्तो ग्नेपत्नीवतस्तुधि॥ मध्वः सुजिह्वायय॥ १॥ ॥ तां यजत्रान्॥ ऋतुः पृथः॥ पत्नीवतः॥ कुधि॥ मध्वः॥ सुजिह्वः॥ पायय॥ १॥ ॥ ता
न्देवा व्यजतस्तौ त्वां तेन ब्रह्मणे धितान्॥ पत्नीभिर्जज्या गंतुं सह मध्वश्च पायय॥ ॥ ॥
जतः॥ स्तु सार्थो वायजिः॥ तस्य स्तोतृत्वा॥ ऋतविधः॥ ऋतेन सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मणा॥ एधितान्॥ तान्॥ देवान् पत्नीवतः॥ कुधि॥ कुरु॥ यज्ञं प्रत्यागंतुं प
त्नीभिः सह योजय॥ पत्नी सहितानुक्तलक्षणैरश्वैरिहानयेति भावः॥ अनीय च॥ हे सुजिह्व॥ मध्व मधु॥ स्वादुं सोमं॥ पायय॥ विष्णुं पक्षे तु यज
त्रानि ज्यानि तिव्याख्येयं॥ १॥ ॥ मनोमात्रेण योज्याश्चावृता यानीत पत्नी सहित देवानां सोमपायित्रे नमः॥ ॥

८५

ये यजत्राः ॥ अत्र वीक्षया येये इति द्विर्वचनं दृश्यते ॥ यजत्राणां ईड्यानां चाप्युक्तात् तेन ते ते इत्यपि द्विर्वचनमिति प्रतीतिः स्यात् ॥ तां पराकर्तुमाह ॥ तेषां
अतदीतीयस्ते शब्दः षष्ठी ॥ षष्ठ्येकवचनं ॥ तस्य युष्मदः पदे स्याद्देशः ॥ कुतः ॥ अतएव ह्यनुदात्तः स्वरः स्यात् ॥ अनुदात्तं सर्वमपादादावित्यादेशस्यै
वानुदात्तत्वस्मरणात् ॥ अद्यस्ते बहुवाचकः ॥ प्रथमा बहुवचनोत्पत्त्यतः छद्स्येदं रूपं ॥ कुतः ॥ यतः ॥ यत् ॥ उदात्तः ॥ अन्यथा सोप्यनुदात्तः प्रस

ये यजत्राय ईड्यास्ते तेषां विवृतुं जिह्या ॥ मधोऽग्नेव षड्भूतिः ॥ २ ॥ ॥ ये ॥ यजत्राः ॥ ये ॥ ईड्याः ॥ ते ॥ ते ॥ विवृतुं ॥ जिह्या ॥ मधोः ॥ अग्ने ॥
षड्भूतिः ॥ २ ॥ ॥ तेषां ह्येतानुदात्तः स्यादुदात्तो बहुवाचकः ॥ आवृतस्तु भवत्यर्थस्ते विवृतुं व षड्भूतो ॥ २ ॥ ॥

उज्जतेति ॥ तर्हि ये य इत्यनेनान्वयोनस्यादित्यत आह ॥ आवृतस्त्विति ॥ यो बहुवाचकः तेशब्दः सद्विराट्त्तः करिष्यते ॥ ततश्चार्थोन्वितो भवे
त् ॥ हे अग्ने ॥ यजत्राः ॥ यजंतः ॥ ईड्यावा ॥ ईड्याः स्तुत्याश्च ये ये देवाः संति ते सर्वे षड्भूतिः ॥ संपदादित्वात् द्विषू ॥ षड्भूतो सत्यां ॥
तेषां दीपया जिह्या ॥ मधोः ॥ मधु ॥ विवृतुं ॥ २ ॥ ॥

आस

८५

भवः ॥ मत्सरादि सोमविशेषणानि व्याख्याति ॥ मत्सरा इति ॥ मत्स्रमदं सरंति ॥ सारयंति गमयंतीति मत्सरा इत्यर्थः ॥ तर्हि मादयिष्मव इति पुनरुक्तिरित्यत आह ॥ तां षष्ठी
आदिति ॥ मदकारित्वशीलत्वमधिकं वक्तुं मादयिष्मव इत्युत्तरपदमुक्तं ॥ येषां दसीति स्मरणात् ॥ इवणा द्रुक्षा इत्यनेन द्रुमता विसृज्येदं रूपमिति दर्शितं
तं ॥ एवशाब्देन द्रुक्षा रसवंत इति व्याख्यानं अपाकरोति ॥ चमूराब्दश्च मसवाचकः ॥ तत्र सीदंतीति चमूषद इत्यर्थः ॥ हे देव ॥ मत्सराः मादयिष्म

प्रवो भ्रियंते इंदवो मत्सरामादयिष्मवः ॥ द्रुक्षामर्ध्वश्चमूषदः ॥ ॥ प्र ॥ वः ॥ भ्रियंते ॥ इंदवः ॥ मत्सराः ॥ मादयिष्मवः ॥ द्रुक्षाः ॥ म
ध्वः ॥ चमूषदः ॥ ॥ मत्सरामदकारित्वा तां षष्ठी आहुत्तरं पदं ॥ द्रुक्षास्ते इवणाच्चैव चमसस्यश्चमूषदः ॥ शिरश्च चमसं प्रोक्तं मिष्टदानात्तथेदवः ॥ ॥

वः ॥ द्रुक्षाः ॥ मध्वः ॥ मधवः ॥ स्वादवः ॥ चमूषदः ॥ इंदवः ॥ सोमाः ॥ वः ॥ अर्थे ॥ प्रभ्रियंते संपाद्यंते ॥ तान् विवृतुं त्याग्यः ॥ मत्सरादिशब्दनामध्यात्ममनोवृत्तिषु
घटत्वाच्चमसस्य न त्वं घटयति ॥ शिरश्चेति ॥ इदं तच्छिर इति हि श्रुतिः ॥ मनुश्च शिरसि तिष्ठति ॥ ता एवाशीर्षान्ति श्रुतेः ॥ इंदुराब्दं सामेषु मनोवृत्ति
षु च व्याख्याति ॥ इष्टेति ॥ इकारः कामवाची ॥ इंकामं काम्यं ददातीति इंदवः ॥ अध्यात्मप्रभ्रियंते इत्यस्य समाधीयंत इत्यर्थः ॥

८६

आकीं॥सूर्यस्य॥आकीमिति आजेथेनिपातः॥होता॥विप्रः॥अग्निः॥प्रकाशनाडुषः शब्देन प्रहोच्यते॥तद्विदः तद्बुध्यंति ते उषर्बुधः॥तान् विश्वान्दे
वान्॥इंदुपान् सोमपान्॥सूर्येणातिशयतः प्रकाशमानत्वात् सूर्यस्य रोचनात् स्वर्गात्॥इह यज्ञं प्रति॥आवक्षतिः प्रावहेत्॥३॥विश्वेभिः
अत्र मित्रस्य धामभिरित्येतद्व्याचष्टे॥देवा इति॥विष्णु धामत्वात्॥मित्रस्य विष्णोरधिष्ठानत्वात्॥धामशब्दं पुष्टिं गमाश्रित्य मित्रधामानइ
आकीं सूर्यस्य रोचनाद्विश्वान् देवां उषर्बुधः॥विप्रो होतृहवक्षति॥३॥आकीं॥सूर्यस्य॥रोचनात्॥विश्वान्॥देवान्॥उषः
बुधः॥होता॥इह॥वक्षति॥३॥सूर्यस्य रोचनात् स्वर्गादावक्षत्यग्निरिंदुपान्॥उषः प्रकाशनाद्बुधे तद्विदस्त उषर्बुधः॥३॥वि
श्वेभिः सोमं मधु मूत्रं इंद्रेण वायुना॥पिब मित्रस्य धामभिः॥४॥॥विश्वेभिः॥सोमं॥मधु॥अग्ने॥इंद्रेण॥वायुना॥पिब॥
मित्रस्य॥धामभिः॥४॥॥देवास्ते विष्णु धामत्वा मित्रधामान इति त॥४॥॥

सक्तं॥यद्वा विष्णु धामत्वा मित्रधामान इति बहुव्रीहिद्वयं॥तथा सति मित्रेण॥धाम्ना॥धामभिर्धामिव द्विरिति व्याख्येयं॥अग्ने॥मि
त्रस्य धामभिर्विश्वेभिर्देवैः स इंद्रेण वायुना च सह॥सोमं॥सोमस्वरूपं॥मधु॥पिब॥अत्रे इंद्राव्योः प्राधान्यात् अथग्रहणं॥४॥॥धु

यास

८६

तं होता॥हे अग्ने॥मनुर्हितः॥होता त्वं॥यज्ञेषु॥सीदसि॥यज्ञानामधिष्ठाता भवसि॥तस्मात्॥सः॥त्वं॥नः॥इमं॥अध्वरं॥यज॥देवेभ्यो हे हि॥५॥
युक्ष्व॥अत्रारुषीत्यादिनाग्नेवाहना न्युच्यंते॥तद्विवृणोति॥अग्निवाहा इति॥हे अग्ने॥देव॥त्वं॥रथे॥अरुषीः॥अरुणाः॥अग्निसप्रभाः॥अश्व

सः।

त्वं होता मनुर्हितो अग्ने यज्ञेषु सीदसि॥समं नो अध्वरं यज॥५॥॥त्वं॥होता॥मनुर्हितः॥अग्ने॥यज्ञेषु॥सीदसि॥इमं॥नः॥अध्वरं॥यज॥५॥
॥युक्ष्वारुषीरथे हरितो देवो रहितः॥ताभिर्देवा इहा वह॥६॥२७॥युक्ष्व॥हि॥अरुषीः॥रथे॥हरितः॥देव॥रोहितः॥
ताभिः॥देवान्॥इह॥आ॥वह॥६॥२७॥अग्निवाहा अश्वतरोर्दूर्वापिद्वाग्निसप्रभाः॥लोहिताः॥क्वचिदश्वश्च रोहिन्मृग्योपिकुत्रचित्॥६॥२७॥

तरीः॥युक्ष्व॥संयोजय॥अथ वारुषी॥लोहिताः॥अश्वश्च॥युक्ष्व॥हरितः॥हरिद्वर्णाः॥दूर्वासिप्रभाः॥अश्वतरीश्च युक्ष्व॥रोहितः॥रोहितान्मृ
गीर्वा॥युक्ष्व॥ताभिश्च तरीभिः॥रोहिद्विर्वा॥युक्तेन॥रथेन॥देवान्॥इह यज्ञे॥यज्ञसप्रभा इत्यन्यत्रोक्तस्य विवरणं॥६॥२७॥

ऋग्भाष्य

इंद्रसोमं ॥ द्वादशर्चमेतत्सकृत्तव्यं ॥ अवांतरदेवताभेदश्चतत्रतत्रदृश्यः ॥ अस्मिन्नुत्तुशब्दो बहुशः श्रूयते ॥ तस्य तावत्सामान्यतोर्थमाह ॥ ऋतुमार्गइ
ति ॥ ऋग्तौ ॥ अस्मात्करणे कुप्रत्ययः ॥ मार्गश्चादित्यस्येति विशेषं तु शब्दः ॥ ततश्चादित्यमार्गस्थः कालदेवता ऋतुशब्दादित्यर्थः ॥ अभियुजमित्यस्मा
मृचिनेष्टः पिवेत्सुच्यते ॥ ऋत्विग्विशेषणस्य चनेष्टः सोमपानप्रार्थनसंगतमित्यत आह ॥ नेतृत्वादिति ॥ नयतेः पुगिति नयते स्तुन पुमागमश्च ॥ इष्टेन क
श्चिदस्येत्यतश्चनेष्टा हरिः ॥ न विद्यते इष्टा ॥ इति तौ ॥ यस्यासौनेष्टेत्यर्थः ॥ तस्यामेव चित्राशब्दं व्याचष्टे ॥ ग्राहति ॥ चशब्दाद्धरिश्च ॥ तत्कथमित्यत आ

ऋतुमार्गस्तु नेतृत्वा नेष्टाग्निर्हरिरेव वा ॥ इष्टेन कश्चिदस्येति ग्राह्यश्च समीरिताः ॥ गतिशीलत्वतो
ग्रास्ताज्ञात नेतृत्वतो हरिः ॥ नयनाद्गमनाद्वा ग्राह्यत्वात् ऋतुपात्रमनुस्तथा ॥ सोमस्तदो कसः प्रोक्ताः ॥

ह ॥ गतीति ॥ गमेस्ताच्छीलेन प्रत्ययो डिच् ॥ ज्ञातृणां नेतृत्वतः ॥ ज्ञातृत्वतो नेतृत्वतश्चेति वा ॥ गमेत नयतेर्ङः ॥ अनेनैव गमनान्नयनाद्वा ग्राह्यत्वात् स्त्री
लिङ्गबहुवचनं च हरौ व्याख्यातमेव ॥ ऋतुशब्देन यदि देवताः स्वीक्रियन्ते तर्हि मत्सरास्तदो कस इत्यनुपपन्नं स्यात् ॥ तदिति परार्थस्य विषयाभावा
दित्यत आह ॥ ऋतुपात्रमिति ॥ ससं ऋतुशब्देन देवतोच्यते ॥ किं तु पलक्षया तत्र देवतापात्रमपि गृह्यते ॥ ततश्च किमित्यत आह ॥ तथेति ॥ त
थासति ऋतुशब्देन ऋतुपात्रगृहणे सति यत्सोमस्तदो कसः प्रोक्तास्तद्युक्तमेव ॥ ॥

अत्र अंथपातः

यास

८७

अथ पातप्रादुशोधपत्रा ८७ नेडु अंकपुटड

कथमित्यत आह ॥ ऋतुपात्रेति ॥ नेष्टाग्निरिति नेष्टदेवतात्वाभिप्रायेण व्युत्तं ॥ तथा च वक्ष्यति ॥ तत्र नेष्टापिकस्मान्नेष्टोच्यत इत्यत आह ॥ प
त्नीति ॥ अनेनाग्नाशब्दस्य स्त्रीवाचित्वव्याख्यानमपि निरस्तं भवति ॥ स्त्रीनामसुपठितत्वे पिग्नावोनेष्टरित्यनर्थोत्तरत्वं प्रसंगात् ॥ ऋतुश
ब्दो मार्गवाची तत्र सा देवता लक्षणया तच्छब्दादस्फुटं ॥ इदानीं ऋतुशब्दं देवतात्वेन निर्वर्त्ति ॥ ज्ञापयंतीति ॥ अनेन धातुरंतर्णितव्यं इत्यु

ऋतुपात्रां स्थितायतः ॥ पत्नी नेतृत्वतो नेष्टा नेष्टृत्वं संप्रकीर्तितः ॥ ज्ञापयंति स्त्रिलिङ्गानीत्युत वः षट्प्रकीर्ति
ताः ॥ पावनाच्चैव पोतां रो मरुतः पोतदेवता ॥ अग्निस्तु नेवतानेष्टस्त्वष्ट्रेणो विष्णु रेव वा ॥

क्तं भवति ॥ यद्वा कर्ण एव प्रत्ययो ज्ञापयंतीतु तास्यर्थः ॥ स्त्रिलिङ्गानि कुस्मोद्भवादीनि ॥ अथवा पूर्वमृत्तुशब्दो मार्ग एव निरुक्तः ॥ इदानीं पुनर्ऋ
तुदेवतास्त्विति भेदः ॥ मरुतः पिवतेत्यत्र मरुतेन पात्रेणेति च वक्तव्यं ॥ पोत्रादिति कथमुच्यते ॥ मैवं पोतशब्देनात्र मरुतां विवक्षितत्वात् ॥ त
दीयस्य पात्रपोतशब्दार्थत्वादित्याशयेनाह ॥ पावनादिति ॥ पोतदेवता ॥ अतश्च पोतारः ॥ नेष्टृशब्दस्य अग्नाविष्मोः प्रवृत्तौ कारणमुक्तं ॥
कारणांतरं च वदन् अभिधेयांतरमप्याह ॥ अग्निरिति ॥ ॥ ८८

न

८८

अग्नेदेवान् ॥ हे अग्ने ॥ देवान् ॥ इह ॥ यज्ञे ॥ आवह ॥ आगतं श्वत्रिषु ॥ तिसृषु ॥ स्थानेषु ॥ सादय ॥ उपवेशय ॥ तत्र कास्ताः योनय इत्यत आह ॥ वेद्युत्तरेति ॥ एवशब्दे
न सवनत्रयं निराचष्टे ॥ स्थानशब्दस्य काले ॥ निरुद्धत्वात् ॥ भूषेत्येतदं तर्णितं प्यर्थमिति दर्शयंस्तस्य कर्मपेक्षत्वात् दर्शयति ॥ १४ ॥ देवानामुपवेश
नेन नः यज्ञं परिभूषय ॥ पिव ऋतुने विगतर्षे ॥ १४ ॥ ॥ ब्राह्मणात् ब्राह्मणाच्छिः ॥ हे इन्द्र ॥ त्वं ॥ राधसः ॥ नः ॥ राधसोऽर्थे ॥ ऋतुने तु ॥ ऋतुदेवता अ

अग्नेदेवा इहावह सादया योनिषु त्रिषु ॥ परिभूषय पिव ऋतुना ॥ १४ ॥ ॥ अग्ने ॥ देवान् ॥ इह ॥ आवह ॥ सादय ॥ योनिषु त्रिषु ॥
परिभूषय ॥ पिव ॥ ऋतुना ॥ १४ ॥ ॥ वेद्युत्तरासदश्चैव प्राग्वंशो योनयः स्मृताः ॥ भूष भूषय नो यज्ञं ॥ १४ ॥ ॥ ब्राह्मणादिन्द्र राध
सः पिव सोमं मृतं पूरतु ॥ तवैधिसुरव्यमस्तु ॥ १५ ॥ ॥ ब्राह्मणात् इन्द्र ॥ राधसः ॥ पिव ॥ सोमं ॥ ऋतुना ॥ अनु ॥ तव ॥ इत् ॥ हि ॥
सुरव्यं ॥ अस्तु ॥ तं ॥ १५ ॥ ॥ ब्राह्मणाच्छिपात्रतः ॥ पिवेन्नो राधसोऽर्थे त्वमनुबर्तु देवताः ॥ स्तुतं छिन्नमिति प्रोक्तं ॥ १४ ॥ ॥

नु ॥ अत्र ऋतुदेवतानामिन्द्रस्य च साहिस्यमात्रं विवक्षितं ॥ तेषु न रिन्द्रस्याप्राधान्यमित्यभिप्रायेण ॥ त्वत्वा मनु ॥ ऋतुदेवता इति व्यस्यासेन व्याख्यातं ॥ ऋ
तुदेवताभिः सहैति यावत् ॥ ब्राह्मणात् ॥ ब्रह्मेति ब्राह्मणाच्छिदासु च्यंते ॥ तस्येदं ब्राह्मणं ॥ ब्राह्मणाच्छिदसिपात्रेण सोमं पिव ॥ हियस्मात् ॥ तवोत् ॥ तवैव ॥
सुरव्यं ॥ अस्तु ॥ तं ॥ स्तुतं छिन्नमिति प्रोक्तं ॥ अस्तुतं अछिन्नं ॥ तस्मादस्मत्सुरवात् सोमं पिवेति ॥ १५ ॥ ॥

मास

८८

युवं दक्षं ॥ अस्तभ्यं ॥ हे मित्रावरुणो ॥ धृतं ब्रतं जगदक्षणादिकं कर्म याभ्यां तो ॥ धृतं ब्रतो ॥ युवं ॥ युवामेव ॥ ऋतुना ऋतुपात्रेण ॥ सोमं पीलेति शेषः ॥
उर्दभं ॥ अस्तभ्यं ॥ स्वकर्मणि ॥ निष्ठितं ॥ दक्षं ॥ दक्षारव्यं यजमानं च ॥ यज्ञं च ॥ आशाथे ॥ ईशाथे ॥ तदीयसोमपानेन प्रसन्नो पुनस्तं प्रवर्तयथ ॥ ऋतुने सेतसो

युवं दक्षं धृतं ब्रतं मित्रावरुणदूलभं ॥ ऋतुना यजमानाशाथे ॥ ६॥ २८ ॥ युवं ॥ दक्षं ॥ धृतं ब्रतं ॥ मित्रावरुणा ॥ उः ॥ उर्दभं ॥ ऋतुना ॥ यज्ञं ॥ आशा
थे इति ॥ ६॥ २८ ॥ अस्तभ्यं उर्दभं स्मृतं ॥ दक्षारव्यं यजमानं चापीशाथे यज्ञमेव च ॥ सोमं पीलेति पात्रेण सह वासेन चर्तुना ॥ ६॥ २८ ॥ ६९ ॥

मं पीलेति सध्याहारेण योजितं ॥ अध्याहारमंतरेणापिव्याचष्टे ॥ सहवेति ॥ ऋतुना ॥ ऋतुदेवतया ॥ सापि यजमानस्य यज्ञस्य चेष्टइति ॥ ६॥ २८ ॥ ६९ ॥

८९

इविणोदाः॥ अत्रपदद्वयं व्याख्याति॥ होताचेति॥ यथासंख्यं व्याख्यानं॥ एवशब्देन इविणोदा इति प्रथमं द्वितीयां तत्वेन विपरिणाम्याग्निमिति व्याख्यानं नि
राकरोति॥ यद्यप्यत्र होता इविणोदा तर्हि इविणोदाददातु न इत्यादिकं मयुक्तं स्यादित्यत आह॥ अग्निश्चेति॥ यद्यप्यत्र होता इविणोदाः तथापि तदेव

इविणोदा इविणसो ग्रावहस्तासो अध्वरे॥ यज्ञेषु देवमीलते॥ १॥ २९॥ इविणः ॥ दाः॥ इविणसः॥ ग्रावहस्तासः॥ अध्वरे॥ यज्ञेषु
देवं॥ ईलते॥ १॥ २९॥ होताच होतृकाश्चैव इविणोदा इविणसः॥ अग्निश्चैवाग्नयस्तेषां देवता विष्णुमीलते॥ १॥ २९॥ ३॥

तात्वेनाग्निरपि इविणोदा इति न कोपि विरोधः॥ अत्राप्यग्नौरेव किं न स्यात्॥ मैवं॥ देवतास्तु लोकतत्वेन श्रवणादिभावेन देवमीलत इत्येतद्व्याचष्टे॥
विष्णुमिति॥ विभक्तियत्यासेन व्याख्यानं त्वगतिकागतिः इविणोदा होता इविणसो होतृकाश्च अध्वरे॥ अध्वरेषु यथाविध्यनुष्ठितेषु यज्ञेषु ग्राव
हस्तासः॥ सोमसवनार्थं ग्रावहस्ताः संतो देवं विष्णुं अग्निभिः सहितं प्रधानाग्निं चेलते स्तुवंति॥ १॥ २९॥

व्यास

८९

ततश्चायमर्थः॥ इन्द्रसोमं॥ हे इन्द्र॥ ऋतुना मार्गेणागत्य॥ ऋतुना पात्रेण॥ ऋतुना देवतया सह सोमं पिबत॥ तदोक्तं सः॥ तत् ऋतुपात्रमोको येषां ते॥ ऋ
तुपात्रं स्थिता इति यावत्॥ मत्सराः इन्द्रवः॥ सोमाः॥ त्वो॥ आविशंतु॥ त्वं इन्द्रं स्थाभवंतु॥ १॥ ॥ मरुतः॥ हे मरुतः॥ ऋतुना पूर्ववत्॥ पोत्रात्॥ पोतृणां भ
वतां संबन्धिनः पात्राच्च॥ तृतीयार्थे पंचमी॥ पिबत सोममिति शेषः॥ पीत्वा च यज्ञं पुनीतन॥ पावयत॥ ततश्च यज्ञं॥ हियस्मात्॥ सुदानवः॥ सुदानशीलाः

इन्द्रसोमं पिब॥ ऋतुना त्वो विशंतुं देवः॥ मत्सरास्तदोक्तं सः॥ १॥ ॥ इन्द्र॥ सोमं॥ पिब॥ ऋतुना॥ आ॥ त्वो॥ विशंतु॥ इन्द्रवः॥ मत्सरासः॥

तत्॥ ओक्तं सः॥ १॥ ॥ मरुतः॥ पिबत॥ ऋतुना॥ पोत्रात्॥ यज्ञं पुनीतन॥ यज्ञं हि यस्मात् सुदानः॥ २॥ ॥ मरुतः॥ पिबत॥ ऋतुना॥ पोत्रात्॥ यज्ञं॥

पुनीतन॥ यज्ञं हि॥ स्था॥ सुदानवः॥ २॥ ॥ अभियज्ञं गृणीहि नो ग्नावो नेष्टः॥ पिब॥ ऋतुना॥ त्वं हिरन्धा असि॥ ३॥ ॥ अभि॥ यज्ञं॥ गृणी

हि॥ नः॥ ग्नावः॥ नेष्टरिति॥ पिब॥ ऋतुना॥ त्वं॥ हि॥ रत्नधा॥ असि॥ ३॥ ॥ टी०॥ स्था॥ तस्मादस्मभ्यमभिमतं दत्तेत्यभिप्रायः॥ २॥ ॥

अभियज्ञं॥ हे नेष्टः॥ विष्णो॥ इन्द्राग्नेर्त्वं र्वा॥ ग्नाः॥ नद्यः॥ ताः अस्य संतीति यावान्॥ तस्य संबुधिर्त्वा वि॥ न ही देवताभिः सहित॥ ऋतुना॥ पूर्वव
त्॥ पिब॥ सोमं॥ पीत्वा च नः॥ यज्ञं॥ अभिगृणीहि॥ साधुरयमिति॥ त्वं हियस्मात्॥ रत्नधाः॥ रतिधारकोसि॥ तस्मादस्मभ्यं रतिं देहीति भावः॥ ३॥ ॥ ३॥

९०

यत्ना ॥ चतुर्थी ॥ इविणोदः ॥ अग्ने ॥ ऋतुभिः ॥ ऋतुपात्रैः ॥ तद्देवताभिः सह वा ॥ तुरीयं चतुर्थं वारमपि ॥ यद्यस्मान् ॥ त्वां ॥ यजामहे ॥ चतुर्थं हीयमृद्रा
विणोद सी ॥ अध ॥ अथ ॥ तस्मात् ॥ नः ॥ अस्मभ्यं ॥ ददिः ॥ दतो ॥ भवस्म ॥ ४ ॥ ॥ अश्विना ॥ अत्र दीद्यग्नी इति व्याचष्टे ॥ दीद्यग्नी इति ॥ दीव्य

दा १६ यत्ना तुरीयं ऋतुभिर्द्विविणो यजामहे ॥ अर्धस्मानोदधिर्भव ॥ ४ ॥ ॥ यत् ॥ त्वा ॥ तुरीयं ॥ ऋतुभिः ॥ इविः ॥ नः ॥
दिः ॥ यजामहे ॥ अर्ध ॥ स्म ॥ नः ॥ द ॥ भव ॥ ४ ॥ ॥ चतुर्थं वारमपि यत्वा यजामोदधिर्भव ॥ ४ ॥ ॥ अश्वि
ना पिवतं मधु दीद्यग्नी शुचित्रता ॥ ऋतुना यज्ञवाहसा ॥ ५ ॥ ॥ अश्विना ॥ पिवतं ॥ मधु ॥ दीद्यग्नी
इति दीदि ॥ अग्ने ॥ शुचित्रता ॥ ऋतुना ॥ यज्ञवाहसा ॥ ५ ॥ ॥ दीद्यग्नी इति दीद्यग्नी ॥ ५ ॥ ॥

तेर्यङ् लुङ्ता डिप्रत्ययः ॥ हे अश्विनो ॥ दीद्यग्नी ॥ दीद्यग्नी ॥ अतिशयेन दीद्यग्नि सह शो ॥ शुचित्रतं कर्म ययोस्तौ शुचित्रतो ॥ य
ज्ञवाहसो ॥ यज्ञानां प्रवर्तकौ ॥ युवां ॥ ऋतुना ॥ पूर्ववत् ॥ मधुसोम ॥ पिवतं ॥ ५ ॥ ॥

व्यास

९०

गाहपत्येन ॥ संसपदमग्ना विष्णोर्भोजयति ॥ संस्य इति ॥ संपूर्वात्तनो ते उर्थः ॥ संततत्वतः ॥ अग्नेरजस्त्रत्वात् ॥ विष्णोर्भोजयति ॥ अत्र प्राक् ऋतुशब्देन
विवक्षिता ॥ कासावित्यतो धिदेवता माह ॥ ऋत्विषा इति ॥ एकैकस्य तो मांसभेदेन द्वे द्वे रूपे ॥ तत्कुत इत्यत आह ॥ ग्रहानिति ॥ स्रपणं विप्राः कव
यो वचोभिरेकं संतं बहुधा कल्पयन्ति ॥ छंदासि च दधतो ध्वरेषु ग्रहांसोमस्य मिमते द्वादशेति श्रुतौ तस्यैव विष्णोरेव ऋत्विषस्य कथ्यते ॥ तथा
हि ॥ कवयो विप्राः ॥ स्रपणं ॥ स्रष्टु परमानंदं रूपं विष्णुः ॥ एकमेव संतं ॥ वचोभिः शब्देरेव ॥ बहुधा ॥ केशवादिद्वादशधा ॥ स्थितं ॥ कल्पयन्ति ॥ चिंतयं
गाहपत्येन संस्य ऋतुना यज्ञनीरसि ॥ देवान् देवयते यज ॥ ६ ॥ २९ ॥ गार्हपत्येन ॥ संस्य ॥ ऋतुना ॥ यज्ञनीः ॥ असि ॥ देवान् ॥ देवयते ॥ यज ॥ ६ ॥ २९ ॥
संसोऽग्निः संततत्वतः ॥ विष्णुर्वर्त्तधिपो विष्णुः केशवादिस्वरूपतः ॥ ग्रहान्सोमस्य मिमते इति तस्यैकं कथ्यते ॥ गार्हपत्येन पात्रेण यजमानस्तद्देवय
न् ॥ देवान्यातीति ॥ ६ ॥ २९ ॥ व

ति ॥ किंच द्वादशस्थितं प्रति ॥ अध्वरेषु ॥ छंदासि ॥ मंत्रान् ॥ दधतो दधानाः ॥ सोमस्य द्वादशग्रहान् ॥ मिमते ॥ निर्मिमते इति ॥ गार्हपत्यदेवयच्छ
ब्दो व्याख्याति ॥ गार्हपत्येनेति ॥ हे संस्य ॥ अग्ने ॥ गार्हपत्येन पात्रेण ॥ ऋतुना ऋतुपात्रेण च ॥ सोमं पीत्विति शेषः ॥ ऋतुदेवतया सहैति
वा ॥ यज्ञनीः ॥ असि ॥ यज्ञानां प्रवर्तकः ॥ असि ॥ सचत्वं ॥ देवान्यातीति देवयन् ॥ यजमानः ॥ तस्मै तत्प्रयोजनाय ॥ देवान् ॥ यज ॥ ६ ॥ २९ ॥ ४

९३

आत्मावहंतु ॥ नवचमेतदं दं सूक्तं ॥ अत्र सूरचक्षस इत्येतद्व्याख्याति ॥ सृष्टिर्निति ॥ रुरशब्दः उरीशब्दार्थः ॥ छंदसिधातृन्विनापि प्रयुज्यते ॥ सृष्टुं कुराणि
विषयानूरी कुर्वन्ति ॥ गृह्णन्तीति सूराणि चक्षोः सिचक्षुः विषेषांते ॥ सूरचक्षस इत्यर्थः ॥ चक्षुःषि हरीया मिति शेषः ॥ हे इन्द्र ॥ वृषणं ॥ वर्षितारं ॥ त्वा
त्वा ॥ सोमपीतये सोमपानाय ॥ सूरचक्षसः ॥ त्वा ॥ तव ॥ हरयः ॥ आवहंतु ॥ १ ॥ ॥ इमाः ॥ अध्यात्मं व्याख्याति ॥ भर्कतीति ॥ हे हरी ॥ मनोबुधी ॥

आत्मावहंतु हरयो वृषणं सोमपीतये ॥ इन्द्रत्वात् सूरचक्षसः ॥ १ ॥ आत्मावहंतु हरयः ॥ वृषणं ॥ सोमपीतये ॥ इन्द्रत्वात् सूरचक्षसः ॥ १ ॥
सृष्टी कुर्वन्ति विषयान्वतः ॥ चक्षुःषी इत्यहरयेस्तेनोक्ताः सूरचक्षसः ॥ १ ॥ ॥ इमा धाना घृतस्नुवो हरी इहोपरक्षतः ॥ इन्द्रस्वरतमेरथे ॥ २ ॥
इमाः ॥ धानाः ॥ घृतः स्नुवः ॥ हरी इति ॥ इह उपवक्षतः ॥ इन्द्र ॥ स्वरतमे ॥ रथे ॥ २ ॥ ॥ भक्तिस्तुतानिधानानि बुद्धेर्धाना इति द्वयं ॥ २ ॥ ॥ धा

इन्द्रार्थः ॥ इमाः ॥ घृतस्नुवः ॥ स्नेहसाम्याद्भुतं भक्तिः ॥ तया स्नुताः ॥ सुप्रसवणे ॥ आर्हाः धानाः ॥ बुद्धेर्धाना निवृत्तिविशेषाः ॥ संति ॥ यस्मात् ॥ तस्मादि
ह ॥ स्वरतमेरथे ॥ शरीरे ॥ इन्द्र उपवक्षतः ॥ उपवहती ॥ सनिधापयत ॥ वाद्येत्वाह ॥ धाना इति ॥ धानाशब्देन प्रसिद्धा धाना अपीत्यर्थः ॥ हे हरी ॥ अश्वो
युवमोरथे इमाः ॥ घृतस्नुवः ॥ धानाः संति ॥ तस्मात् ॥ इन्द्रस्वरतमेरथे स्थितं ॥ स्वरतमेन रथेनेति वा ॥ इह यज्ञं ॥ उपवक्षतः ॥ २ ॥ ॥ ध ॥

मास

९३

इविणो ददातु इविणो दा अग्निमनिवस्तु निश्चिरे ॥ प्रसिद्धानीति यावत् ॥ तानिनोस्मभ्यं ददातु ॥ तानि च वयं देवेषु देवनिमित्तमेव वनामहे ॥ विभजाम
हे ॥ न तु शरीरपोषणार्थं ॥ यद्वा ॥ तानि वयं देवेषु देवभ्यो वनामहे ॥ वनतिदित्यर्थः दग्धः ॥ २ ॥ २९ ॥ इविणो दाः ॥ पिपीषति ॥ पातुं ॥ इविणो दाः

इविणो दा ददातु नो वस्तु निया निश्चिरे ॥ देवेषु तावनामहे ॥ २ ॥ २९ ॥ इविणो दाः ॥ दाः ॥ ददातु ॥ नः ॥ वस्तु नि ॥ यानि ॥ निश्चिरे ॥ देव
ेषु ॥ ता ॥ वनामहे ॥ २ ॥ २९ ॥ इविणो दाः ॥ पिपीषति जुहोत प्रचतिष्ठत ॥ नैषा ह तु भिरिष्यत ॥ २ ॥ २९ ॥ इविणो दाः ॥ पिपीषति ॥
जुहोत ॥ प्र ॥ चतिष्ठत ॥ नैषा ऋतुभिः ॥ इष्यत ॥ २ ॥ २९ ॥ पातु मिच्छति सोमं स सोमास्तस्मै प्रतिष्ठिताः ॥ ऋतुपात्रैर्देवताभिः सहैवेन मभीक्षतः ॥
॥ २ ॥ २९ ॥

अग्निः पिपीषति ॥ पीड्याने ॥ सोमं पातु मिच्छति ॥ सोमाश्च तस्मै ॥ प्रतिष्ठतः ॥ प्रतिष्ठतः ॥ तदुद्देशेनैव प्रतिष्ठिताः संति ॥ अतः तस्मै जुहोत जुहुतः ॥ किं
चनेष्टा तूनेष्टुः संबन्धिना ॥ पात्रेण ऋतुभिः ॥ ऋतुपात्रैश्च ॥ ऋतुदेवताभिः सहैवेति वा ॥ एनमग्निमिष्यत अभीक्षतः ॥ पूज्यतेनेति शेषः ॥ २ ॥ २९ ॥ ६९

उपनः ॥ हे इन्द्र ॥ केशिभिः केशवद्विः ॥ प्रलंबकेशैः ॥ हरिभिः अश्वैः ॥ नः सुतं सोमं ॥ उपागहि ॥ उपागच्छ ॥ हियस्मात् त्वात्वां सोमे सुते सति हवामहे ॥ त

उपनः सुतमागहि हरिभिरिन्द्रकेशिभिः ॥ सुते हित्वा हवामहे ॥ ४ ॥ ॥ उपनः ॥ सुतं ॥ आ ॥ गहि ॥ केशिभिः ॥ इन्द्र ॥
केशिभिः ॥ सुते ॥ हि ॥ त्वा ॥ हवामहे ॥ सेमनः ॥ स्तोममागच्छ ॥ पेदं सर्वनं सुतं ॥ गौरोन तृषितः पिब ॥ ५ ॥ ३० ॥
सः ॥ इमं ॥ नः ॥ स्तोमं ॥ आ ॥ गहि ॥ उप ॥ इन्द्रं ॥ सर्वनं ॥ सुतं ॥ गौरः ॥ न ॥ तृषितः ॥ पिब ॥ ५ ॥ ३० ॥

स्मात् ॥ ४ ॥ ॥ सेमं ॥ हे इन्द्र ॥ सः त्वनः ॥ इमं स्तोमं ॥ सुतिं ॥ इमं सर्वनं च ॥ सुतं सेमं च ॥ उपागहि ॥ अगतश्च तृषितः ॥ गौरोन ॥ नरोन मृगविशेषः ॥ स इव ॥ सोमं पिब ॥ ५ ॥ ३० ॥

व्यास

९२

इमे सोमासः ॥ हे इन्द्र ॥ इमे ॥ इन्द्रवः ॥ इन्द्रदाः ॥ अभिषुताः सोमासः ॥ सोमा ॥ अधिवर्हिषि ॥ बर्हिष उषरि ॥ संति ॥ ता नो मानू ॥ सहसे बलार्थं ॥ पिब ॥ इन्द्रं प्र
सिद्धेन्द्रघटते ॥ सोमपानादिना तस्य बलवृद्धिः सद्भावात् ॥ परमेश्वरे योजनान्तरं सूचयति ॥ विष्टिष्यति ॥ इन्द्रादेन विष्णुविवक्षायां यजमानब
लं सहः शब्देनेच्यते ॥ कथं तर्ह्यन्वय इत्यत आह ॥ तदिष्ट्येति ॥ सहसे बलाय ॥ यजमानस्य दिष्टं बलं ज्ञानादिरूपं ॥ तस्मिन् दानाय तदीयं सो
इमे सोमास इन्द्रवः सुतासो अधिवर्हिषि ॥ ता इन्द्र सहसे पिब ॥ ५ ॥ ॥ इमे ॥ सोमासः ॥ इन्द्रवः ॥ सुतासः ॥ अधि ॥ बर्हिषि ॥ तानू ॥
इन्द्र ॥ सहसे ॥ पिब ॥ ५ ॥ ॥ विष्णुविवक्षायां यजमानबलं सहः ॥ तदिष्ट्येव दानाय तद्व्यक्तिरेव वा ॥ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णा
पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ हेमोपादेय रहितगुणश्च पूर्णो हरिः सदा ॥ अनुग्रहो व्यक्तिरेव तद्व्युणा
नानचान्यथा ॥ इत्यादिवेदवाक्येभ्यो नैव वृद्धिर्हरेः क्वचित् ॥ ५ ॥ ॥ टीका ॥ ॥ मं विवेतियोजनीयं इत्यर्थः ॥ अथ सहः शब्देन पर
मेश्वरबलमंगी कृत्य घटयति ॥ तदिति ॥ तस्य विष्णोर्गुणो बलास्य तस्य व्यक्तिर्वाच्यते ॥ सहसे बलाय ॥ तव बलव्यक्तये ॥ व्यक्तिश्च बलसा
ध्यमभीष्टसंपादनं ॥ एवञ्चादौ परमेश्वरबलस्य सोमेन वृद्धिर्निराकरोति ॥ तत्कुत इत्यत आह ॥ पूर्णमिति ॥ अनुग्रह इति पराभीष्टसंपादनमुच्यते ॥ ५ ॥

९३

अयंते ॥ हे इन्द्र ॥ शंतमः ॥ श्रोतृणामतिशयेन स्वरवप्रदः ॥ अयंस्तोमः स्तुतिः ॥ ते ॥ हृदि स्पृक् ॥ हृदयंगमः ॥ अस्तु ॥ अथस्तुत्या प्रीतस्त्वं ॥ स्तुतं अभिषुतं ॥ सोमं पिब ॥ २ ॥ ॥ विश्वमित् ॥ वृत्रहा ॥ इन्द्रः ॥ मदाय ॥ यजमानहर्षाय ॥ स्वगुणव्यक्तये वा ॥ सोमपीतये ॥ विश्वं ॥ सर्वं ॥ सवनं ॥ सर्वेष्वपि सवनेषु ॥ स्तुतं सोमं प्रतिगच्छति ॥ २ ॥ ॥ सेमं ॥ अत्र घृणे इति स्वाध्य इति च पदद्वयं व्याति ॥ घृणेति ॥ हे शतक्रतो ॥ सत्वं नः अस्माकं ॥ इमं ॥ गवादि विषयं कामं अभिलाषं ॥

अयंतेस्तोमो अग्रियो हृदि स्पृक् शंतमः ॥ अथा सोमं स्तुतं पिब ॥ २ ॥ ॥ अयंते ॥ स्तोमः ॥ अग्रियः ॥ हृदि स्पृक् ॥ अस्तु ॥ शंतमः ॥ अथ ॥ सोमं ॥ स्तुतं ॥ पिब ॥ २ ॥ ॥ विश्वमित्सर्वं सुतमिंद्रो मदाय गच्छति ॥ वृत्रहा सोमपीतये ॥ ३ ॥ ॥ विश्वं ॥ इत् ॥ सर्वं ॥ सुतं ॥ इन्द्रः ॥ मदाय ॥ गच्छति ॥ वृत्रहा ॥ सोमः पीतये ॥ ३ ॥ ॥ सेमं नः काममाष्टण गोभिरश्वैः शतक्रतो ॥ स्तत्त्वामत्वा स्वाध्यः ॥ ४ ॥ ३ ॥ सः ॥ इमं नः ॥ का मं ॥ आ ॥ एण ॥ गोभिः ॥ अश्वैः ॥ शतः ॥ क्रतो इति ॥ स्तवाम ॥ त्वा ॥ स ॥ आध्यः ॥ ४ ॥ ३ ॥ ॥ एण संपूरय स्वाध्यः सुधीतय इति स्मृताः ॥ ४ ॥ ३ ॥

गोभिः अश्वैश्च गवाश्च ॥ दत्त्वा ॥ आष्टण ॥ संपूरय ॥ धातूनामनेकार्थत्वाष्टणप्रीणन इत्यस्येदं रूपं ॥ वयं तु स्वाध्यः ॥ स्वाङ्गुर्वध्यायतेः क्विप् ॥ यणादेशश्छंदसः ॥ नभस्स धियो रिति न जानिर्दिष्टमनित्यमिति वा ह्यप्रहणाद्वा ॥ सुधीतयो भूत्वा ॥ त्वात्वा ॥ स्तवाम ॥ ४ ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥

व्यास

९३

इंद्रं ॥ ऋचस्तापयार्थमाह ॥ प्रातरिति ॥ कथं सोमपीति शब्देन तृतीयं सवनमुच्यते ॥ सोमपानस्यान्यत्र सद्भावात् ॥ अत आह ॥ समाप्तत्वादिति ॥ सोमपानस्यान्यत्र सद्भावेऽपि तृतीयसवने तस्य समाप्तत्वात्पूर्णत्वात् ॥ असाधारण्येन व्यपदेशा भवतीति तद्विवक्षया सोमपीति शब्देन तृतीयं स

इंद्रं प्रातर्हवामहे इंद्रं प्रयत्यध्वरे ॥ इंद्रं सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥ ॥ इंद्रं ॥ प्रातः ॥ हवामहे ॥ इंद्रं ॥ प्रयति ॥ अध्वरे ॥ इंद्रं ॥ सोमस्य ॥ पीतये ॥ ३ ॥ ॥ प्रातरित्यादिवाक्येन सवनत्रयमीरितं ॥ समाप्तत्वात् सोमपीति तृतीयं सवनं स्मृतं ॥ ३ ॥

वनं तृतीयं स्मृतं ॥ अभिप्रायमाह ॥ सदेति ॥ ततश्च वयं ॥ प्रातः प्रातः सवने ॥ इंद्रं ॥ हवामहे ॥ अध्वरे यज्ञे ॥ प्रयति प्रवर्तमाने माध्यंदिने सवन इति यावत् ॥ इंद्रं ॥ हवामहे ॥ सोमस्य पीतये ॥ तृतीयसवनेऽपि ॥ सोमपानाय ॥ इंद्रं ॥ हवामहे ॥ एवं सदा तं हवामहे इति ॥ अन्यथा पुनरिंद्रमिति व्यर्थं स्यात् ॥ क्रियाशब्दो यमिति चेन्न ॥ पूर्वस्यापि तत्वात्वेन विशेषणत्वाद्वागात् ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥

९४

अनुकामं ॥ अत्र नेदिष्टमिति पदं व्याख्याति ॥ नेदिष्टत्वमिति ॥ तर्हि कथमन्वय इत्यत आह ॥ क्षिप्रमिति ॥ तच्च समीपत्वमिह कालतो विवक्षितं ॥ ततश्च क्षिप्रमिति भवति ॥ तस्य च मह इत्यनेन संबंधः ॥ हे इंद्रावरुणौ ॥ अस्मान् ॥ रायः ॥ चित्तस्य ॥ विषये ॥ अनुकामं यथेष्टं ॥ आर्तयेथां ॥ तृप्तान् कुरुतं वयं वा तौ युवां ॥ नेदिष्टं ॥ क्षिप्रं ॥ ईमहे ॥ शरणमिति शेषः ॥ ३ ॥ ॥ युवाकु ॥ युवयोः ॥ हे इंद्रावरुणौ वयं ॥ युवाकु ॥ लुप्तपृष्ठी ब्रुवन्तं तमेतत् ॥ यु च

अनुकामं तर्पयेथां मिंद्रावरुणराय आ ॥ तावां नेदिष्टमीमहे ॥ ३ ॥ ॥ अनुकामं ॥ तर्पयेथां ॥ इंद्रावरुणा ॥ रायः ॥ आ ॥ ता ॥ वां ॥ नेदिष्टं ॥ ईमहे ॥ ३ ॥ ॥ नेदिष्टत्वं समीपत्वं क्षिप्रं शरणमीमहे ॥ ३ ॥ ॥ युवाकुहि शचीनां युवाकुसुमतीनां ॥ भूयाम वाजदात्रां ॥ ४ ॥ ॥ युवाकु ॥ हि ॥ शचीनां ॥ युवाकु ॥ सुमतीनां ॥ भूयाम वाजदात्रां ॥ ४ ॥ ॥ युवयोरेव वाक्यानां सुमतीनां च सर्वशः ॥ भवेमान्नप्रदातृणां सर्वदा विषया वयं ॥ ४ ॥

वयोरेव संबंधिनीनां शचीनां वाक्यानां ॥ साधवो यूयमित्यादि रूपाणां ॥ तथा कुसुमतीनां ॥ शोभनानां ॥ मतीनां ॥ सर्वशः ॥ काले ॥ विषयाः ॥ भूयाम ॥ भवेम ॥ विकरणस्य लुक् ॥ किंच वाजदानां ॥ अन्नप्रदातृणां ॥ सर्वदा विषया भवेम ॥ सर्वज्ञा भवेमेति ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥

व्यास
९४

इंद्रः ॥ अत्र ऋतुव्यशब्दार्थमाह ॥ ऋतुरिति ॥ ऋतुरिव ऋतुः ॥ यथा ऋतुः कर्ममध्ये विशिष्टः ॥ ऋतुः ॥ उक्थ्यानि शास्त्राणि ॥ तेः स्तस्य ॥ उक्थ्यः तर्हि शंस्यानां ऋतुरित्यनेन पुनरुक्तिरित्यत आह ॥ विशेषत इति ॥ शंस्यानां ऋतुरिति सामान्येनोक्तं ॥ उक्थ्य इति विशेषः ॥ अतो न दोषः ॥ इंद्रः स

इंद्रः सहस्रदात्रां वरुणः शंस्यानां ॥ ऋतुर्भवत्कथ्यः ॥ ५ ॥ ॥ ३२ ॥ इंद्रः सहस्रदात्रां ॥ वरुणः ॥ शंस्यानां ॥ ऋतुः ॥ भवति ॥ उक्थ्यः ॥ ५ ॥ ॥ ३२ ॥ ऋतुः प्रधान उक्थ्यश्च शास्त्रेः स्तस्यो विशेषतः ॥ ५ ॥ ॥ ३२ ॥ तयो रिदवसा वयं सनेम निर्वधीम हि ॥ स्यादुत्तमरेचनं ॥ १ ॥ ॥ तयोः ॥ इत् ॥ अवसा ॥ वयं ॥ सनेम ॥ नि ॥ च ॥ धीमहि ॥ स्ताव ॥ उत्त ॥ प्ररेचनं ॥ १ ॥ ॥ रक्षणेन तयोर्वित्तं ज्ञानं वा प्राप्नुमः सदा ॥ निधीमहि च दानं च स्यादेवास्माकमर्थिने ॥ १ ॥ ॥

हस्रदात्रां ॥ हरिदातृणां ॥ शंस्यानां स्तस्यानां च ऋतुर्भवति ॥ उक्थ्यश्च ॥ एवं वरुणोपीतियोज्यं ॥ ५ ॥ ॥ ३२ ॥ तयो रिदवसा वयं सनेम निर्वधीम वरुणयोः ॥ इत् एव ॥ अवसारक्षणेन ॥ सनेम ॥ वित्तं ज्ञानं वा सदा प्राप्नुमः ॥ निधीमहि च ॥ निरवायुः स्थपयाम च ॥ सदा तौ इंद्रावरुणौ ॥ चिंतयामेति वा ॥ किंचास्माकं प्ररेचनं विसर्जनं ॥ अर्थिनदातृस्यादुत्तस्यादेव ॥ १ ॥ ॥

९५

इंद्रावरुणवां॥ अत्रेन्द्रावरुणेति संहितायां रुस्वांतं पठ्यते॥ पदं तु दीर्घात्ततया विच्छिद्यते॥ तत्र तात्पर्यमाह॥ रुस्वतेति॥ देवतयोरिंद्रावरुणयोः॥ एक्यं वि
भागेन दर्शयति॥ स्वहूपेति॥ तत्॥ रुस्वतेया प्रकाशितमेक्यं॥ हरो विवक्षिते स्वहूपेक्यं ज्ञेयं॥ अन्ययोस्त्विंद्रावरुणयोर्विवक्षायां मत्स्यैक्यं ज्ञात

इंद्रावरुणवामहं कुवेचित्राय राधसे॥ अस्मान् सृजिग्युषस्तु॥ २॥ ॥ इंद्रावरुणा॥ वां॥
अहं॥ कुवे॥ चित्राय॥ राधसे॥ अस्मान्॥ सृजिग्युषः॥ कृतं॥ २॥ ॥ रुस्वता संहितायां
तु देवतैक्यप्रदर्शनी॥ स्वहूपेक्यं हरो तत्तु मत्स्यैक्यं भिन्नयोरपि॥ २॥ ॥ श्रीराम॥

व्यमित्यर्थः॥ अपि न दोष इत्यसमुच्चयार्थः॥ हे इंद्रावरुणो॥ अहं॥ चित्राय॥ भद्राय॥ राधसे॥ वां युवां॥ कुवे आह्वयामि॥ युवां
अस्मान् सृजिग्युषः॥ सृजितवतः॥ कृतं॥ कुरुतं॥ २॥ ॥

यास

९५

इंद्रावरुणयोः॥ नवर्चमैन्द्रावरुणमिदं स्तुतं॥ अत्र ईदृशे इत्ये तद्व्याख्याति॥ अविकारेणेति॥ अहं संम्राजोः संम्यग्दीप्तयोः॥ इंद्रावरुणयोः॥ त
क्तृ कर्मित्यावत्॥ अवः अवर्चः॥ रक्षां॥ आवृणे॥ प्रार्थये॥ तो चंद्रावरुणो नः अस्मान्॥ ईदृशे॥ भावप्रधानो निर्देशः॥ इदानीं यथा॥
सर्वदा तथा भावः॥ अविकारेण॥ संस्थानं॥ ईदृक्त्वं॥ तस्मै॥ मृलातः॥ रक्षेतां॥ १॥ ॥ गंतारा॥ अत्र भावत इति पदं चर्षणीशब्दं च

इंद्रावरुणयोरहं संम्राजो रव आवृणे॥ तानो मृलात ईदृशे॥ १॥ ॥ इंद्रावरुणयोः॥ अहं॥ संम्राजोः॥ अवः॥ आ॥ वृणे॥ तानुः॥
मृलातः॥ ईदृशे॥ १॥ ॥ अविकारेण संस्थानमीदृक्त्वं नाम कीर्तितं॥ १॥ ॥ गंतारा हि स्थोर्वसे हवं विप्रस्य भावतः॥
धर्तारो चर्षणीनां॥ २॥ ॥ गंतारा॥ हि॥ स्थः॥ अवसे॥ हवं॥ विप्रस्य॥ भावतः॥ धर्तारो॥ चर्षणीनां॥ २॥ ॥
भावतो ज्ञानमुक्तस्य प्रजा श्रृषणयः स्मृताः॥ २॥ ॥ टीका॥ व्याख्याति॥ भावत इति॥ हे इंद्रावरुणो॥ चर्ष

णीनां प्रजनां धर्तारो युवां भावतः॥ ज्ञानमुक्तस्य विप्रस्य हवं आह्वानं प्रति अवसे तस्मै रक्षायै गंतारो स्थः॥ हियस्मा तस्मादागच्छन्मि
ति॥ २॥ ॥

१६

प्रकां ॥ यथा स्थित ॥ हे इंद्रावरुणो ॥ अहं ॥ यां हुवे ॥ आहं यामि संपादयामि ॥ यद्वा तृतीयार्थे द्वितीया ॥ यया वां हुवे सस्तुतिः ॥ शोभना ॥ स्तुतिः ॥ वां ॥ प्रा
श्नोतुः ॥ सम्यक्प्राप्नोतु ॥ तस्यां च न मम स्वातेत्यं ॥ किंतु यां ॥ सधस्तुतिं ॥ सधेति सहार्थे ॥ अर्थे सहितो ॥ स्तुतिं ॥ यथा स्थितस्तुतिं ॥ मे सदेव ॥ ऋ

प्रवामश्नोतुस्तुतिरिंद्रावरुणया हुवे ॥ यामृधार्थे सधस्तुतिं ॥ ४ ॥ ३३ ॥
प्र ॥ वां ॥ अश्नोतु ॥ स्तुतिः ॥ इंद्रावरुण ॥ यां ॥ हुवे ॥ यां ॥ ऋधार्थे इति ॥
सधस्तुतिं ॥ ४ ॥ ३३ ॥ यथा स्थितस्तुतिं यां च वर्धयेथ सदेव मे ॥ ४ ॥ ३३ ॥

धाते ॥ ऋधदधौ ॥ विकरणव्यत्ययो तर्णितप्यर्थता च ॥ वर्धयेथे ॥ प्रवर्तयथ ॥ सां वां ॥ प्राश्नोत्विति संबंधः ॥ ४ ॥ ३३ ॥

आस
१६

सोमान ॥ नवर्चमिदं सक्तं ॥ अत्र पंच ब्राह्मणस्य स्याः ॥ चतुर्थमिंद्रश्च सोमश्च ॥ पंचम्यादक्षिणा च ॥ शिष्टाश्च तस्रः सादस्य स्याः ॥ अं स्या नाराशंसी वा ॥
ब्रह्मणस्य सादिशब्दार्थस्तु भाष्ये ॥ सौम्यं ॥ हे ब्रह्मणस्य ते ॥ सुवाक्यते ॥ ब्रह्मणो वेदस्य पते ॥ विष्मो वायो वा ॥ त्वं ॥ नः ॥ अस्मान्प्रति ॥ कारुण्यात् ॥ सो

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्य ते ॥ कक्षीवंतं स औशिजः ॥ १ ॥ ॥ सोमानं ॥ स्वरणं ॥ कृणुहि ॥
ब्रह्मणः ॥ पते ॥ कक्षीवंतं ॥ यः ॥ औशिजः ॥ ३ ॥ ॥ सौम्यं शब्दं कुरु त्वं नो विष्मो वायो सुवाक्यते ॥
कक्षीवंतं प्रति हियोदत्तो यः सुउशिक्कृतः ॥ विवक्षितो मुनिः सोपितस्मादर्थोपि मां प्रति ॥ १ ॥ ॥

मेमं स्वरणं ॥ सौम्यं शब्दं कृणुहि ॥ कुरु ॥ यः शब्दः ॥ प्राक् कक्षीवंतं मृषिदत्तः ॥ तादृशं कः कक्षीवान् ॥ यः ॥ औशिजः ॥ उशिक्कृतः ॥ सः कक्षीवंतमि
ति परोक्षत्वेन न्यत्वमात्रं क्यपरिहरति ॥ विवक्षित इति ॥ योत्र मुनिविवक्षितो मे भाति धिः स एव कक्षीवानपि ॥ तस्मात्कक्षीवंतं प्रतीत्यस्य मां प्रतीत्येवार्थो
भवति ॥ १ ॥ ॥

२७

योरेवान् ॥ वित्तवान् ॥ योरेवान् ॥ रयिरादस्यरयेमेतावितिसंप्रसारणं ॥ वित्तवान् ॥ यश्च ॥ अमीवहा ॥ रोगहा ॥ वस्तुवित् ॥ ज्ञानवस्तुनोवेत्ता ॥ ज्ञानव्यस
वेजानातीतियावत् ॥ यश्च पुष्टिवर्धनोभक्तानां ॥ एवंभूतोयस्करः ॥ तुरत्वरण इत्यस्येदं रूपं ॥ वेगान्निमित्ताधिरिर्विमुर्वा ॥ सः ॥ नः ॥ अस्मान् ॥ सिषुक्तु
षच समवाये ॥ अस्माभिः ॥ सयुग्मवेत् ॥ २ ॥ ॥ मानः ॥ अरुह ॥ चस्त्वर्थः ॥ यस्त्वतिरोषणादेरुह ॥ अरुहोदालंशार्थ ॥ अलंरुष्यतीति किं

योरेवान्यो अमीवहा वस्तुवित् पुष्टिवर्धनः ॥ सनः सिषुक्तु यस्तरः ॥ २ ॥ ॥ यः ॥ रेवान् ॥ यः ॥ अमीवः हा ॥ वस्तु वित् ॥ पुष्टिः
वर्धनः ॥ सः ॥ नः ॥ सिषुक्तु ॥ यः ॥ तुरः ॥ २ ॥ ॥ वित्तवान् रोगहा ज्ञानवेत्तास्माभिः सयुग्मवेत् ॥ तुरोवेगाधिरिर्विमुः ॥ २ ॥ ॥ मानः
रासो अरुहो धृतिः प्रणजः मर्त्यस्य ॥ रक्षणा ब्रह्मणस्पते ॥ ३ ॥ ॥ मा ॥ नः ॥ रासः ॥ अरुहः ॥ धृतिः ॥ प्रणक् ॥ मर्त्यस्य ॥ र
क्षानः ॥ ब्रह्मणः ॥ पते ॥ ३ ॥ ॥ अरुहो चोतिरोषणात् ॥ तस्य धृतिर्वचो नोस्मान्पूरये इक्षनो हरे ॥ ३ ॥ ॥

पूतस्य अरुहः ॥ मर्त्यस्य धृतिः रासः ॥ धृतिर्वचः ॥ धृर्वः हिंसार्थः ॥ उपद्रवकारिवचनं नः अस्मान् ॥ मा प्रणक् ॥ प्रापूरण इत्यस्येदं रूपं ॥ नरुरये
तु स्वार्थेणि ॥ न प्रविशेत् ॥ मामा प्रापदित्यर्थः ॥ हे ब्रह्मणस्पते हरे वायो वा ॥ न अस्मान् रक्ष ॥ यथातद्वचः ॥ अस्मान् प्रापयेत्तथारक्षेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ॥

व्यास

२७

इंद्रावरुणानु ॥ अद्य ॥ हे इंद्रावरुणौ ॥ नु अद्य ॥ वां युवां ॥ नु नुमः ॥ पु स्तुतो ॥ स्तुमः ॥ ननु कथमेतत् ॥ मस्प्रत्यया दर्शनात् ॥ धातुमात्रस्य च प्रयोगा
योगात् ॥ करकालाभाच्चैत्यत आह ॥ लोप इति ॥ लोपः ॥ मस्प्रत्ययस्य ॥ स्तुत्यादौ परमेश्वरस्यैव स्वातंत्र्यं ॥ नस्तौ तु जैवस्यैतदर्थं प्रतिपाद
नामेत्यर्थः ॥ स्त्रजतश्चिरंतनव्याकरणस्त्रात् ॥ हि राक्षे नास्यार्थस्यानुभवसिद्धतां दर्शयति ॥ प्रत्ययेन हि स्तोतु जैवस्य स्वातंत्र्यलक्षणं कर्त

इंद्रावरुणानुवा ॥ सिषासंतीषु धीषु ॥ अस्मभ्यं शर्म यच्छतं ॥ ३ ॥ ॥ इंद्रावरुणा ॥ नु ॥ नु ॥
वां ॥ सिषासंतीषु ॥ धीषु ॥ आ ॥ अस्मभ्यं ॥ शर्म ॥ यच्छतं ॥ ३ ॥ ॥ अद्यवां नु नुमो लोपः
स्वातंत्र्यार्थं हि स्त्रजतः ॥ साधयंतीषु धीष्विव शर्मस्मभ्यं प्रयच्छतं ॥ ३ ॥ ॥ श्रीराम ॥

त्वं बलव्यं ॥ तल्लोपेन च कर्तृत्वस्यापिलोपो ज्ञापितो भवति ॥ धीषु ॥ अस्मद्दुक्षिषु ॥ वां युवां ॥ सिषासंतीषु ॥ स्वाध्यतेः स्वार्थे सन् ॥ धातुलोप इडभा
वश्च ॥ साधयंतीषु ॥ संम्यक्प्रकाशयंतीषु सतीष्विव ॥ अस्मद्दुधयो युवां प्रकाशयंति यतस्तस्मादिति यावत् ॥ अस्मभ्यं शर्म यच्छतं ॥ ३ ॥ ॥ ७९ ॥

९८

तंतं ॥ अत्र दक्षिणाशब्दार्थमाह ॥ साक्षाच्छ्रितिरिति स्वरस्वत्यादिव्यावृत्त्यर्थः ॥ दक्षे दक्षिणभागे इतः स्वाभीविष्मरस्या इति दक्षिणेत्यर्थः ॥ शकं धादि
त्वासरत्पत्वं ॥ दक्षिणे सरलोदारावित्यभिधानाच्चतुरत्वात् स्वयमेव जनार्दनो वा दक्षिण इत्यर्थः ॥ अत्र तच्छब्दश्रवणाद्योग्यार्थो यच्छब्दो ध्याहा

तंतं ब्रह्मणस्पते सोम इन्द्रश्च मर्त्यं ॥ दक्षिणापात्वं हंसः ॥ ५ ॥ ३४ ॥ त्वं ॥ तां
ब्रह्मणः ॥ पते ॥ सोमः ॥ इन्द्रः ॥ च ॥ मर्त्यं ॥ दक्षिणा ॥ पातु ॥ अंहसः ॥ ५ ॥ ३४ ॥
साक्षाच्छ्रितिरिति दक्षिणा ॥ दक्षिणाचतुरत्वाद्वा स्वयमेव जनार्दनः ॥ ५ ॥ ३४ ॥

यः ॥ हे ब्रह्मणस्पते ॥ यः खड्गः ॥ तं ॥ मर्त्यं ॥ त्वं ॥ अंहसः ॥ पापात् ॥ पाहि ॥ सोम इन्द्रो दक्षिणाचपात्त्विति प्रत्येकं संबंधः ॥ ५ ॥ ३४ ॥ छ ॥

व्यास

९८

सदसस्पतिं ॥ अत्र सदसस्पतिशब्दार्थमाह ॥ सदसस्पतिरिति ॥ साक्षादिति मुख्यव्यावृत्त्या ॥ सहि सदसः पालयिता ॥ साक्षाद्वायुर्मुख्यो वायुरपि ॥ अथवा
साक्षादग्निर्मुख्योऽग्निः ॥ सदस्पतिः ॥ सनि मेधाशब्दार्थमाह ॥ लाभेति ॥ अयासिषमित्येतच्छेषोक्त्या पूरयति ॥ शरणमिति ॥ अहं ॥ अद्भुतं आश्चर्यं ॥ इन्द्रस्य

सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य कामं ॥ सनि मेधामयासिषं ॥ १ ॥ ॥ सदसः ॥ पति ॥ अद्भुतं ॥ प्रियं ॥ इन्द्रस्य ॥ काम्यं ॥ सनि ॥ मेधां ॥
अयासिषं ॥ १ ॥ ॥ सदसस्पतिर्हरिः साक्षाद्वायुरग्निरथापि वा ॥ लाभज्ञानस्वरूपो सोऽशरणं तमयासिषं ॥ १ ॥ ॥ यस्माद्वि
तेन सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्च न ॥ सधीनां योगमिन्वति ॥ २ ॥ ॥ यस्मात् ॥ क्रुते ॥ न ॥ सिध्यति ॥ यज्ञः ॥ विपः ॥ रचितः ॥ च
न ॥ सः ॥ धीनां ॥ योगं ॥ इन्वति ॥ २ ॥ धीप्रेरकः सध्येयश्च धीभिर्योगं तदाप्नुते ॥ २ ॥ ॥

प्रियं । सर्वजनानामपि काम्यं । सनिलाभनृपां मेधां । ज्ञानस्वरूपं । सदसस्पतिं ॥ अयासिषं ॥ शरणं गतोऽस्मि ॥ १ ॥ ॥ यस्माद्यस्मात् । सदसस्पतेः । क्रुते । विपश्चि
तश्च त ॥ ज्ञानिनोऽपि । यज्ञो न सिध्यति ॥ सधीनां । बुधीनां । योगं । संबंधं । इन्वति । प्राप्तिं कर्मणि । अत्र सदसस्पतेः धीयोगः कथं इत्यत आह ॥ धीप्रेरक इति ॥ यस्मात्सधीप्रे
रकः यस्माच्च ध्येयः । तस्मीधीभिर्योगमवाप्नुत इति युक्तं ॥ २ ॥ ॥

११

आत् ॥ तस्मात् ॥ सदसस्पतिं ॥ विना यज्ञो न सिध्यतीत्येतदत्रोपपाद्यते ॥ यस्माद्भिभुः सदसस्पतिर्हविष्कृतिं क्रुध्नेति ॥ हविष्कृतो यजतः सृष्टिं करोति यस्माच्च
ध्वरं यज्ञं प्राचं उत्तमं ॥ प्रकृष्टं तया चति प्रवर्तत इति ॥ कृणोति करोति ॥ यस्माच्च देवेषु देवविषयाणि ॥ होत्रा होत्राणि ॥ ह्यनेन रूपमेतत् ॥ देवा हाना

आह ध्नेति हविष्कृतिं प्राचं कृणोत्यध्वरं ॥ होत्रा दिवेषु गच्छति ॥ ३ ॥ ॥ आत् ॥ क्रुध्नेति ॥
हविः कृतिं ॥ प्राचं ॥ कृणोति ॥ अध्वरं ॥ होत्रा ॥ देवेषु ॥ गच्छति ॥ ३ ॥ ॥ तस्माच्च हविष्क
तः सृष्टिं करोति यजतो विभुः ॥ करोति चोत्तमं यज्ञं देवा हाना निगच्छति ॥ ३ ॥ ॥

नि ॥ गच्छति ॥ प्राप्नोति स्वीकरोति ॥ आत् तस्मात् ॥ तेन विना ॥ यज्ञो न सिध्यति ॥ अत्र सृष्टिं करं सफलीकरणं ॥ उत्तमकरणं तु देवापभोग्यता
पादनं ॥ त्रयाणां चोत्तरोत्तरो हेतुः ॥ ३ ॥ ॥ दक्षिणभागस्थितस्वमित्वेन दक्षिणाशब्दाच्च श्रूयते नमः ॥ ॥

व्यास
११

सघ ॥ घेति ॥ घेति शब्दो हेत्यर्थः ॥ प्रसिद्धिद्योतक इत्यर्थः ॥ एवार्थे च ॥ तत्तश्चावधृतिस्तस्य प्रतिपाद्येत्यर्थः ॥ सोमशब्दं हरो व्याख्याति ॥ सोम इति ॥ सोम्यत्वं ॥
अक्रौर्यं ॥ उना रुद्रेण ॥ मया लक्ष्म्या च ॥ उश्वमा च उमे ॥ सहोमाभ्यां वर्तत इति सोम इत्यर्थः ॥ उमेः भूतेः भूतानि वै विश्व उमा इति श्रुतेः ॥ सह उमे वर्त

सघावीरो न रिष्यति यमिंदो ब्रह्मणस्पतिः ॥ सोमो हि नोति मर्त्यं ॥ ४ ॥ ॥ सः ॥ घ ॥ वीरः ॥
न ॥ रिष्यति ॥ यं ॥ इंदो ॥ ब्रह्मणः ॥ यतिः ॥ सोमः ॥ हि नोति ॥ मर्त्यं ॥ ४ ॥ ॥ घेति हा
वधृतिश्चैव सोमः सोम्यत्वं तो हरिः ॥ उना मया च युक्त्वा दूमे युक्त्वा तोषिवा ॥ अमः स इति वा ॥ ४ ॥ ॥

त इति सोमः ॥ सर्वभूतानि प्रेरयतीत्यर्थः ॥ न विद्यते मा प्रमादयता यस्या सावमः ॥ सारत्वात्सः ॥ सरते ईः ॥ सश्वासावमश्चेति सोमः ॥ प्रथमाया अलु
क ॥ इत्वा प्रत्ययः ॥ सघ स एव वीरः विक्रान्तः न रिष्यति ॥ न हिंस्यते ॥ हा यं ॥ मर्त्यं ॥ इंदो ब्रह्मणस्पतिः ॥ सोमश्च हि नोति ॥ हि गतो वधो च गच्छति वर्धयति च ॥ ४ ॥ ॥

१००

प्रतीत्यं॥नवर्चमाग्निमारुतमिदंस्मृते॥यज्ञं॥हेअग्ने॥गोपीथाय॥रक्षणाय॥चारुं॥भद्रं॥संभ्यकृशास्त्रोक्तलक्षणं॥त्यं॥तं॥प्रसिद्धं॥अध्वरं॥यज्ञंप्रति॥प्रतिरयं
वीक्षायांकर्मप्रवर्त्तनीयइतिदर्शयितुंद्विर्वचनं॥सर्वान्यज्ञान्प्रति॥प्रहूयसेआहूयसे॥यस्मान्त्तस्मात्॥मरुद्भिःसह॥आगहिआगच्छ॥१॥॥नहिमहा
न॥हेअग्ने॥कतुंप्रत्यागंतुंइतिशेषः॥तवसकाशात्पुनः॥अन्यस्त्वदन्यदेवः॥महःमहान्॥हूयः॥नहिनेवास्ति॥मर्यस्तुनेवास्तीतिकिमु॥तस्मान्मेरु

प्रतिसंचारुमध्वरंगोपीथायप्रहूयसे॥मरुद्भिरग्न्यागहि॥१॥॥प्रति॥त्यं॥चारुं॥अध्वरं॥गोपीथाय॥प्र॥हूयसे॥
मरुतःभिः॥अग्ने॥आ॥गहि॥१॥॥यज्ञंप्रतिप्रतिसंतंमभ्यकृशास्त्रोक्तलक्षणं॥आहूयसे॥१॥॥नहिदेवान
मर्यमिहस्तवकतुंपुनः॥मरुद्भिरग्न्यागहि॥२॥॥न॥हि॥देवः॥न॥मर्यः॥महः॥तव॥कतुं॥पुनः॥मरुतःभिः॥०॥
॥२॥॥महान्मेवत्वदन्यास्ति कतुंप्रति॥विष्मोहिमुख्यतोयमयमौकांश्चिदृतेस्करान्॥२॥॥

द्भिःसहागहि॥अत्राग्नेःसर्वोत्तमत्वमुक्तं॥तद्विभागेनव्याख्याति॥विष्मोहीति॥अयमर्थः॥त्वदन्योमहान्नेवेत्ययमर्थोऽग्निशब्देनविष्मो
विवक्षितेमुख्यतःसंकोचेनविनाव्याख्यातव्यः॥प्रसिद्धाग्नौतुविवक्षितेकांश्चिदृतेस्करान्विनेतिसंकोचेनव्याख्यातव्यइत्यर्थः॥२॥॥६॥

व्यास

१००

येमहः॥महतः॥येऽद्भुतः॥नद्रुहंतीति॥अद्रोग्धारःसाधूनामितिशेषः॥विश्वेदेवासः॥मरुतः॥महःमहतः॥रजसः॥रंजकात्स्वर्गादितियावत्॥त्यब्रूवनि
मितापंचमी॥स्वर्गमाधिष्ठायैवविदुः॥अखिलमितिशेषः॥तैर्दूरदर्शनादिमद्भिर्मरुद्भिः॥अग्ने॥आगहि॥३॥॥यउग्राअर्कमानुचुरित्येतद्व्याख्या

येमहोरजसोविदुर्विश्वेदेवासोऽद्भुतः॥मरुद्भिरग्न्या॥३॥॥ये॥महः॥रजसः॥विदुः॥विश्वे॥देवासः॥अद्भु
तः॥मरु॥३॥॥महतोरंजकात्स्वर्गादद्रोग्धारोखिलंविदुः॥३॥॥यउग्राअर्कमानुचुरनाधृष्टासुओज
सा॥मरुद्भिर॥४॥येउग्राः॥अर्क॥आनुचुः॥अनाधृष्टासः॥ओजसा॥३॥प्राप्ताअर्कविशेषणसंनिधिसत्रयधरेः॥५॥

ति॥प्राप्ताइति॥सर्वगतस्यहरेरर्कप्राप्तिःकस्माद्विशेषणोच्यतइत्यतआह॥विशेषेणेति॥तत्रअर्कःतस्माद्विशेषोक्तिर्मुक्तेतिशेषः॥ये॥उग्राः॥कूरः॥देसा
प्रति॥ओजसासामर्थ्येन॥अनाधृष्टासः॥अनाधृष्टताः॥अनभिभूताः॥अर्कःआनुचुःप्राप्ताः॥अचतेर्गस्यर्थस्येदंरूपं॥अर्कविशेषणसंनिधितस्मैःमरुद्भिः
अग्नेआगहि॥६॥॥

१०१

ये शुभ्राः ॥ शुभ्राः ॥ घोरः ॥ दैत्यान्प्रतिकूरं ॥ वर्षः ॥ बलं ॥ येषां ते घोरवर्षसः ॥ सः क्षत्रासः ॥ क्षिनिवासगसेरित्यतोधिकरणेऽः ॥ क्षंक्षेत्रं ॥ तस्मिन्नुपपदेनायतेरातोनु
पसर्गेक इति कः ॥ सः क्षत्रासः ॥ क्षितितोपि त्रातार इति वा ॥ सः क्षत्रासः ॥ क्षि क्षय इत्यस्य क्षमिति रूपं ॥ अन्यत्समानं ॥ रिशादसः ॥ रमेडिः ॥ रि
रम्यं ॥ कथं ॥ सत्निदीयं ॥ रांस्वरवतत् ॥ अदंतीति रम्यस्वरवभोक्ताः ॥ एवंभूताः ॥ ये मरुतः ॥ माभिर्वेदैः ॥ रुतत्वतः ॥ रुतत्वतः ॥ कारणात् ॥ तैर्मरुद्भिः ॥

ये शुभ्रा घोरवर्षसः सः क्षत्रासौ रिशादसः ॥ मरुद्भिः ॥ ५ ॥ ३६ ॥ ये ॥ शुभ्राः ॥ घोरः ॥ वर्षसः ॥ सः ॥ क्षत्रासः ॥ रिशादसः ॥
मरुद्भिः ॥ ५ ॥ ३६ ॥ शुभ्रा घोरवलाः क्षेत्रत्रातारः क्षितितोपि वा ॥ रम्यस्वरवभोक्ता मरुतो मरुतत्वतः ॥ एता
दृशानि त्रयाणि प्राणाग्निस्था निचेदितुः ॥ एतद्वातादृशान्येव देवगान्यपि सर्वत्राः ॥ ५ ॥ ३६ ॥

अग्ने ॥ आगहि ॥ अत्र मरुदग्निशब्दाभ्यां मुरव्यतो विष्मुरभिधीयत इति प्रसिद्धमेव ॥ रयविशेषं तु प्रतिपादयन्नाह ॥ एतादृशानीति ॥ इ
दमध्यात्ममुक्तं ॥ एतादृशानीति ॥ उक्तगुणकानि ॥ प्राणस्थानि ॥ इन्द्रियस्थानि ॥ प्राणादिवायुस्थानि वा ॥ मरुच्छब्दानि ॥ अग्निस्था
नि ॥ जाठराग्निस्थानि ॥ अग्निशब्दानि ॥ एतद् ॥ अधिष्ठानां तस्थानां विनेत्यर्थः ॥ देवगानीति मरुदग्निगतानि ॥ अनेन बाह्यमुक्तं ॥ ५ ॥ ३६ ॥

श्रीव्यास

१०१

नराशंसं ॥ अत्र नराशंसशब्दार्थमाह ॥ नरेरिति ॥ नरेः पुंस्यैः ॥ ब्रह्मादिभिः शंस्यते स्तूयते इति नराशंसः ॥ ऋधृष्टमशब्दार्थमाह ॥ धृष्टेति ॥ समाने लो
पइतिस्त्रात्तत्रादस्य लोपइत्युक्तं भवति ॥ तमवर्थे मप्रत्यय इति वा ॥ सप्रथमस्तमशब्दार्थमाह ॥ गुणानामिति ॥ प्रथमप्रथानि ॥ ततोभावेऽसुन ॥ स
हप्रथसागुणानां प्रथिप्तावर्तत इति सप्रथा ॥ आधिक्येन सप्रथाः ॥ सप्रथमस्तम इत्युक्तं भवति ॥ तृतीयपादं योजयति ॥ यस्येति ॥ अत्रयस्येति

नराशंसं ऋधृष्टममपर्ययं सप्रथस्तमं ॥ दिवोनसममरवसं ॥ ४ ॥ ३५ ॥ नराशंसं ॥ सः ॥ धृष्टमं ॥ अ
पर्ययं ॥ सप्रथस्तमं ॥ दिवः ॥ न ॥ स ॥ मरवसं ॥ ४ ॥ ३५ ॥ नरेस्तु स्योनराशंसो हरिर्धृष्टतमश्च
सः ॥ गुणानां प्रथिमाधिक्यात् सप्रथस्तम इति रितः ॥ यस्य स्वर्गादपि गृहं मरवः प्रियमिवैवते ॥ ४ ॥ ३५ ॥

प्रियमिति चाध्याह्रियते ॥ गृहं मरव इति अनेन मरवसशब्दो मरवर्यायो न पुंसकलिंगः कर्मधारयश्च समास इत्युक्तं भवति ॥ यद्वा गृहं मरव इत्यनेन द्वंद्वैकवद्वा
वंस्त्वयति ॥ तदयमर्थः ॥ यस्य ॥ नराशंसस्य ॥ सप्तमरवसं ॥ गृहं रूपो मरवः ॥ यद्वाऽग्निगृहं मरवश्च ॥ दिवः स्वर्गादप्यतिशयेन ॥ प्रियं न प्रिय
मिव ॥ ईयते प्रतीयते ॥ संतु धृष्टमं ॥ प्रगल्भतस्तमं ॥ सप्रथस्तमं ॥ गुणविस्तारयुक्तं ॥ नराशंसं ब्रह्मादिस्तस्य ॥ अहमप्ययमिति ॥ ४ ॥ ३५ ॥ ७ ॥

१०२

यद्वैरवयति प्रतोलयति ॥ ये ॥ पर्वतान् गिरीन् ॥ इरवयति ॥ इरिगत्यर्थः ॥ समयंति प्रतोलयंतीति यावत् ॥ तथाऽर्णवं ॥ उदकवंतं ॥ समुद्रं सागरं च ॥
तिरः तिरस्कृत्य वर्तते ॥ विष्णुविषये पर्वतान् समुद्रं चेति व्याचष्टे ॥ पुरुषानिति ॥ कथं पुरुषाः पर्वतशब्दादस्यत आह ॥ पर्ववंतो हि ॥ हियस्मात्पुरु

यद्वैरवयति पर्वतान् तिरस्समुद्रमर्णवं ॥ मरुद्भिः ॥ २ ॥ ॥ ये ॥ इरवयति ॥ पर्वतान् ॥ तिरः ॥ समुद्रं ॥ अर्णवं ॥ मरुः ॥ २ ॥ ॥ प्रतोलयं
ति च गिरीन् तिरस्कृत्य च सागरं ॥ पुरुषान् प्रकृतिं चापि पर्ववंतो हि जन्मना ॥ पुरुषाः स समुद्रे कात्समुद्रः प्रकृतिर्मता ॥ प्रकृतेः
पुरुषाणां च प्रेरकः स नृदाहरेः ॥ स्वहृत्पेर्वदुभिर्युक्तमाया हि समसदुणेः ॥ २ ॥ ३७ ॥ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभिरुक्तं रघुभाष्ये ३ अध्यायः ॥

षाः जन्मना पर्ववतः ॥ जन्मलक्षणपर्ववंतः ॥ तस्मात्पर्वताः ॥ मत्वर्थे तः ॥ प्रकृतिः कथं समुद्राद्वेत्स्यत आह ॥ स समुद्रे कादिति ॥ अर्णवत्वं च त इ
स्याः जलादिभूताधारत्वं ॥ पुरुषादीनामीरवनादिकं व्याकुर्वन् मरुद्भिर्गन् आगहीत्येतदप्यव्याख्याति ॥ प्रकृतेरिति ॥ मरुद्भि रितिसहयोग

व्यास

१०२

लक्षणा तृतीया ॥ ततः सहधुक्तेऽप्रधाने इति मरुतामप्रधान्यं प्रसक्तं ॥ तन्निरासायार्थमाह ॥ सदुणे रिति ॥ २ ॥ ॥ यये ॥ ये ॥ रश्मिभिः तेजो
भिः ॥ सर्वे ॥ आतन्वंति प्राप्नुवंति ॥ तथा ॥ ओजसा ॥ समुद्रं ॥ तिरस्कृवंति ॥ ते मरुद्भि रगन् आगहि ॥ ३ ॥ ॥ अभित्वा ॥ अहंत्वा ॥ अभि ॥ त्वां

आयेतन्वंति रश्मिभिस्तिरः समुद्रमोजसा ॥ मरुद्भि रगन् आगहि ॥ ३ ॥ आ ॥ ये ॥ तन्वंति ॥ रश्मिभिः ॥ तिरः ॥ समुद्रं ॥ ओजसा ॥
मरुः ॥ ३ ॥ अभित्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु ॥ मरुद्भि रगन् आगहि ॥ ४ ॥ ॥ अभि ॥ त्वा ॥ पूर्वः पीतये ॥ सृजामि ॥ सो
म्यं ॥ मधु ॥ मरुत् ॥ भिः ॥ अग्ने ॥ आगहि ॥ ४ ॥ ३७ ॥ ॥ इति श्रीमद्भुवन्दे प्रथमोऽध्यायः ॥ ॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ ४९

प्रति ॥ पूर्वपीतये ॥ प्रथमपानाय ॥ सोम्यं सोमरूपं ॥ मधु ॥ स्वादुद्रव्यं ॥ सृजामि ॥ निर्मामि ॥ तस्मान्मरुद्भि रगन् आगहि ॥ ४ ॥ ३७ ॥ ॥ इ
ति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं वेदप्रथमाष्टकभाष्यटीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥ ॥ व्यासाध्वि श्री ॥

येनाकस्य ॥ स्वर्गोपरि ॥ ये ॥ देवासः ॥ सुराः ॥ मरुतः ॥ नाकस्याधि ॥ स्वर्गोपरि ॥ दिवि ॥ रोचने ॥ रुचिदर्शितो ॥ सूर्यादौ प्रकाशो ॥ आसते ॥ तैमरुद्भि

येनाकस्याधिरोचनेदिविदेवासु आसते ॥ मरुद्भिः ॥ १ ॥ ॥ ये ॥ नाकस्य ॥ अधि ॥
रोचने ॥ दिवि ॥ देवासः ॥ आसते ॥ १ ॥ ॥ स्वर्गोपरि प्रकाशो च सूर्यादिवासते सुराः
॥ नाको निर्दुःखरूपत्वात् द्यौः प्रकाशस्वरूपतः ॥ १ ॥ ॥

रन् आगहि ॥ अत्र नाकस्याधिदिवीति पुनरुक्तिरित्येतोर्थभेदमाह ॥ नाक इति ॥ नाकं स्वरं ॥ तद्विरुद्धं दुःखं अकं न विद्यते ॥ अकमस्मि
न्निन ॥ निर्दुःखरूपत्वात् नाकः ॥ द्यौः प्रकाशस्वरूपतः ॥ दिव्यते हि त्रयमेतत् ॥ १ ॥ ॥

महं द्राय । वाङ्मात्रेणैव । ये । ऋभवः ॥ इद्राय । इद्रस्यार्थे । वचोयुजा । वचसायुज्येत इति । सारथे वाङ्मात्रेणैव रथेयोज्यो । हरी ।
वाजिनो । मनसा संकलमात्रेणैव । ततश्च । तक्षतिः करोति कर्मा । चक्रः । ये चरामीभिः । विष्मनिष्ठाभिः । शमीभिः । शमीभिः ।
धेरि स्त्रीलिंगं । इन्द्रादसः । यज्ञं यज्ञभागं । अशात । अश्वव्याप्तौ । अश्ववतः । लेभिरे । तेभ्यः स्तोमोऽकरोति । पूर्व
महं द्राय वचोयुजा ततश्चर्मनसा हरी ॥ शमीभिर्यज्ञमाशात ॥ २ ॥ ये ॥ इन्द्राय ॥ वचः २ युजा ॥ तत
क्षः ॥ मनसा ॥ हरी इति ॥ शमीभिः ॥ यज्ञं ॥ आशात ॥ २ ॥ वाङ्मात्रेणैव योज्यो ये च क्रुरिन्द्राय
वाजिनो ॥ शमीभिर्विष्मनिष्ठारभिर्यज्ञभागंचलेभिरे ॥ भगवांश्चेतदखिलं कृतवान्दृष्टुं स्थितः ॥ २ ॥

णसंबंधः । नन्विन्द्रस्य कर्मकरा ऋभव इति तेषु इन्द्रार्थे हरिनिर्माणमुपपद्यते । अदेवाश्च देवत्वप्राप्ता इति शमीभिर्यज्ञमाशा
तेत्यपि ॥ विष्मोक्तमित्यत आह ॥ भगवांश्चेति ॥ एतद्वरिनिर्माणदिकं ॥ एतदित्यनेनैव सिद्धे अखिलमिति वचनमागामिनो
रथनिर्माणादेरपि संग्रहार्थं ॥ कथं ॥ ऋभुषु स्थितास्तास्ताः क्रियास्तदंतर्गतभगवैव क्रियंत इति हि शास्त्रं ॥ ॥ २ ॥

व्यास

यक्षांतरमाह ॥ पृथग्देवेति ॥ ऋभुषु स्थितेन रूपेण विनापि ॥ पृथगीश्वररूपेण एतदखिलं कृतवान् । कथं । फलदात्वात् ।
इन्द्रादिभ्य इति शेषः । अत्रैवं योजनं ॥ ये भगवद्रूपविशेषाः इन्द्रानुष्ठिताभिः शमीभिः प्रसन्नाः संतः । तदीयं यज्ञं आशात । ऋ
भुभिः करणैः इन्द्राय हरी च ततश्चरिति ॥ एवमुत्तरत्रापि ॥ अध्यात्मतु । इन्द्राय परमेश्वराय । तं विषयीकृतुं । भक्तानां हरी मनोबुद्ध्या
रब्धो । वचोयुजौ । वेदानुसारिणौ ॥ ततश्च । तदीयाभिः शमीभिः । तदीयं ज्ञानयज्ञं च शातेति ॥ २ ॥ तक्षन् । अत्र रथविशेषणपरिज्ञानमित्येत
पृथग्वा फलदात्वात् ॥ २ ॥ तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्ञानं स्वरूपं ॥ तक्षन् धेनुं सबर्द्धिं ॥ ३ ॥ तक्षन् । नासत्याभ्यां । परिऽज्ञानं ।
स्वरूपं । रथं । तक्षन् । धेनुं । सबर्द्धिं ॥ ३ ॥ परितो ज्ञायतश्चरत् । परिज्ञातोरथः काम्यसवरित्यभिधीयते ॥ वकामन इति ह्यस्मात् ॥ ३ ॥
व्याख्याति ॥ परित इति ॥ ज्ञां भूमिं । इत्तौ क्रियाया अंतर्भावविशेषेति । सबर्द्धिमित्युत्र सवरित्यस्यार्थमाह ॥ काम्यमिति ॥ कुत इति तत्रा
ह ॥ वकामन इति ॥ अस्मात्प्राप्तुं व्याख्यानात् । सद्यश्च कर्मार्थं प्रत्ययसन्नियोगेन धातोः शगम इति हृदय ॥ ऋभवः । नासत्याभ्यां । अश्वे
नोरे को नासत्यः । साहचर्यादिभावपि नासत्याबुध्येते ॥ यथाह स्त्राविति ॥ अतएव नान्यत्र नासत्यदस्त्रावित्याचार्यः ॥ अश्विनोरथे
परिज्ञानं सकलं पृथिवीगाभिनं । अग्रतिहतगतिं स्वरूपं । तक्षन् । अकुर्वन् । सबर्द्धिं काम्यस्य सर्वस्य दोग्धीधेनुं च तक्षन् ॥ ३ ॥

य इन्द्राय वाङ्मात्रेणैव। ये। ऋभवः॥ इन्द्राय। इन्द्रस्यार्थे। वचोयुजा। वचसायुज्येत इति। सारथेर्वाङ्मात्रेणैव रथेयोज्ये। हरी।
वाजिनो। मनसा संकल्पमात्रेणैव। ततश्च। तक्षतिः करोति कर्म। चक्रः। ये चरामीभिः। विष्मन्निष्ठाभिः। शमीमन्निष्ठताबु
धेरिस्त्रीलिंगं। इन्द्रिच्छादसः। यज्ञं यज्ञभागं। अशात। अश्रुव्याप्तौ। अश्रुवत। लेभिरे। तेभ्यः स्तोमोऽकाराति। पूर्व
य इन्द्राय वचोयुजा ततश्च मनसा हरी॥ शमीभिर्यज्ञमाशात ॥ २ ॥ ये॥ इन्द्राय॥ वचः॥ युजा॥ तत
श्चः॥ मनसा॥ हरी इति॥ शमीभिः॥ यज्ञं॥ आशात ॥ २ ॥ वाङ्मात्रेणैव योज्ये ये चक्र इन्द्राय
वाजिनो॥ शमीभिर्विष्मन्निष्ठाभिर्यज्ञभागंचलेभिरे॥ भगवांश्चैतदखिलं कृतवान् भुषुः स्थितः॥ २ ॥

णसंबंधः। नन्विन्द्रस्य कर्मकरा ऋभव इति तेषु इन्द्रार्थे हरिर्निर्माणमुपपद्यते। अदेवाश्च देवत्वप्राप्ता इति शमीभिर्यज्ञमाशा
तेत्यपि॥ विष्मोक्तमित्यत आह॥ भगवांश्चैति॥ एतद्वरिनिर्माणादिकं॥ एतदित्यनेनैव सिद्धे अखिलमिति वचनमागामिनो
रथनिर्माणादेरपि संग्रहार्थं॥ कथं॥ ऋभुषु स्थितास्तास्ताः क्रियास्तदंतर्गतभगवैव क्रियत इति हि शास्त्रं॥ ॥ २ ॥

व्यास

यक्षांतरमाह॥ पृथग्भवेति॥ ऋभुषु स्थितेन रूपेण विनापि॥ पृथगीश्वररूपेण एतदखिलं कृतवान्। कथं। फलदात्तत्वात्।
इन्द्रादिभ्य इति शेषः। अत्रैवं योजनं॥ ये भगवद्रूपविशेषाः इन्द्रानुष्ठिताभिः शमीभिः प्रसन्नाः संतः। तदीयं यज्ञं आशात। ऋ
भुभिः करणैः इन्द्राय हरी च ततश्चरिति॥ एवमुत्तरत्रापि॥ अध्यात्मतु। इन्द्राय परमेश्वराय। तं विषयीकर्तुं। भक्तानां हरी मनोबुद्ध्या
रब्धो। वचोयुजो। वेदानुसारिणो। ततश्चः। तदीयाभिः शमीभिः। तदीयं ज्ञानयज्ञं च शातेति॥ २ ॥ तक्षन्। अत्र रथविशेषणपरिज्ज्ञानमित्येत
पृथग्वा फलदात्तत्वात्॥ २ ॥ तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्ज्ञानं स्वरथं॥ तक्षन् धेनुं सबर्द्धिं॥ ३ ॥ तक्षन्। नासत्याभ्यां। परिज्ज्ञानं।
स्वरथं। तक्षन्। धेनुं। सबर्द्धिं॥ ३ ॥ परितो ज्ज्ञायत श्वरेत्। परिज्ज्ञातो रथः काम्यं सबरित्यभिधीयते॥ वकासन इति ह्यस्मात्॥ ३ ॥
व्याख्याति॥ परित इति॥ ज्ज्ञायत। वक्तो क्रियाया अंतर्भावोदित्युक्तं। सबर्द्धिमित्युत्र सबरित्यस्यार्थमाह॥ काम्यमिति॥ कुत इति तत्रा
ह॥ वकासन इति॥ अस्मात्पातु व्याख्यानात्। सद्यश्च कर्मार्थं प्रत्ययसन्नियोगेन धातो रागम इति हृदयं॥ ऋभवः। नासत्याभ्यां। अश्वि
नोरेको नासत्यः। साहचर्यादुभावापि नासत्याबुध्येते॥ यथाह स्वाविति॥ अतएव अन्यत्र नासत्यदेवतावित्याचार्यः॥ अश्विनोरथे
परिज्ज्ञानं सकलं पृथिवीगामिनं। अग्रतिहतगतिं स्वरथं। तक्षन्। अकुर्वन्। सबर्द्धिं काम्यस्य सर्वस्य दोग्धीं धेनुं चातक्षन्॥ ३ ॥

युवाना ॥ इह ऋभवः ॥ स्वीयो पितरौ पुनर्युवाना वक्तृतेत्युच्यते ॥ तत्र क एषां क पिते सा कांक्षाया माह ॥ सुधन्वेति ॥ ऋभु
विश्वावाज इति सुधन्वनः ॥ आगिरस्य त्रयः पुत्रा रथकरा बभूवु इति दिवक्ष्यते ॥ पूर्वस्यामृचि सवर्जुघाधेनुमत
क्षन्तिस्तुक्तं ॥ कस्यासौ कामधेनुरित्युपेक्षायामाह ॥ बृहस्पतेरिति ॥ बृहस्पतिविश्वरूपामुपाजतेति वक्ष्यमाण
त्वात् ॥ ऋज्यव इति व्याचष्टे ॥ ऋजुभक्ता इति ॥ ऋजुब्रह्म पदयो ग्यान्देवा कामयन्ते इति त्र्यज्यवः ॥ स्फप्रा
युवाना पितरा पुनः सत्यमंत्रा ऋज्यवः ॥ ऋभवो विष्टय क्रतु ॥ ४ ॥ युवाना ॥ पितरा ॥ पुनरिति ॥ सत्यमंत्राः ॥ ऋज्यवः ॥ ऋ
भवः ॥ विष्टी ॥ अक्रत ॥ ४ ॥ सुधन्वेषां पिता स्मृतः ॥ बृहस्पतेः कामधेनुः ॥ ऋजुभक्ता ऋज्यवः ॥ अवेतनं स्वामिबला कर्म विष्टयव ते क्रतु ॥ ४ ॥
सनः क्यचू ॥ तदंताता छीलिक उकारः ॥ भक्ता हि स्वामिनं कामयन्ते ॥ विष्टय क्रतेति व्याख्याति ॥ अवेतनमिति ॥ यद्यपि विष्टीतिकर्म सामान्यनामस्य
ठितं ॥ तथाप्यत्र रूढिवशाद्देतनेन विना स्वामिनो बलाद्यकर्म क्रियतेति द्विष्टीत्युच्यते ॥ तत्ते क्रतु ॥ ऋभुवः ॥ स्वीयो पितरौ मातृपितरौ जीर्णोसं
तौ युवाना वक्तृ ॥ अकुर्वं ॥ कथं सत्यमंत्राः ॥ अमोघमंत्राः ॥ तदपिकथं ॥ ऋज्यवः ॥ किंच ॥ विष्टी स्फपां स्फलिगिति द्वितीयाः पूर्वसवर्णाः ॥ देवा
नां विष्टिं ॥ एकंच मसंचतुरः कृणोतनेत्यादि वक्ष्यमाणं अक्रत ॥ ॥ ४ ॥ ॥

आस

२

श्रीवेद व्यासाय नमः ॥ अयं देवाय ॥ अष्टर्चमिदमभविंस्तुक्तं ॥ यद्यपि त्रयाणामृभुनामैक एव ॥ विश्वावाजश्चापरो ॥
तथापि सहचर्यादेकस्य नाम्ना त्रयोप्युच्यन्ते ॥ तत्राद्यामृचं विष्टौ व्याख्याति ॥ सर्वजन्मेति ॥ विष्टेभिः ॥ विष्टेभ्यो
धाविभिः कैः काण्वाद्यैः ॥ कष्वपुत्रो मेधातिथिः तदाद्यैः ॥ जन्मने ॥ जनेऽकर्तरि मनिनू ॥ सर्वजन्म कृते ॥ सर्वेषां कार्या
णां जनयित्रे ॥ देवाय ॥ देवशब्दो व्याख्यातः ॥ तस्याभिधेयं ॥ विष्टु देवाय ॥ अस्यांते क्षिप्यंते वर्णाः अनयेत्यासा मुखे
औरस्तु ॥ ॥ अयं देवाय जन्मने स्तोमो विष्टेभिरासया ॥ अकारिरत्नधातमः ॥ १ ॥ अयं ॥ देवाय ॥ जन्मने ॥ स्तोमः
विष्टेभिः ॥ आसया ॥ अकारि ॥ रत्नः धातमः ॥ १ ॥ सर्वजन्म कृते विष्टु देवाय यं स्तुतिः कृता ॥ मुखेन विष्टेः काण्वाद्यैः
न ॥ केवलं मनसा किंतु वचसापीति भावः ॥ अयं स्तोमः ॥ इयं बुद्धिस्था स्तुतिः ॥ अकारि कृता ॥ देवाय ॥ जन्मन इति वक्ष्यर्थे चतु
र्थो ॥ तदर्थे वा ॥ ते च कस्यापि बहव इत्युक्तत्वाद् द्विष्टेभिरिति बहुवचनं ॥ अनादितादकारीति ॥ कस्मात् रत्नधातमः ॥ मस्मात्स
विष्टु स्तुतिरेव रत्नधातमः ॥ अतिशयेन सखदात्री ॥ उधाज्जदानधारणयोः ॥ तस्मादकारि ॥ ऋभुविषये तु देवाय जन्मन इति दे
वेभ्यो जातेभ्य इति योज्यं ॥ मानुषा एव हि देवा जाता इति निगमः ॥ १ ॥

सर्वयद्रति धातमः ॥ १ ॥

उत्तरं ॥ कथं गयेयमक ॥ अतः कथमाह ॥ एकमिति ॥ चतुरः चमसान् ॥ तान् ऋभून् ॥ एवमिदं एकमित्यनेन संबध्यते ॥
तत्तुङ्करमपि ॥ ऋभूभिः ॥ त्वष्टुरित्युल्लेख्यं ॥ देवैः प्रेषितो त्वष्टा विश्वं ऋभूनाह तुः ॥ इमं एकं जीर्णं ॥ चमसं नव
नेतृप्रमाणं ॥ श्वतुरश्चमसान् कुरुते ॥ तेऽब्रुवन् ॥ दौवात्रीन्वौ करिष्यामश्चत्वारोऽङ्कुरा इति ॥ पुनश्चाग्निना त्वष्टुः
उत्तरं चमसं नव त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतिः ॥ ४ ॥ अकर्तुं चतुरः पुनः ॥ ५ ॥ उत्तरं ॥ चमसं नव त्वष्टुः देवस्य
निः ५ कृतं ॥ अकर्तुं चतुरः पुनरिति ॥ ६ ॥ एकं चमसं चतुरः कुरुते त्याह तान्पुरा ॥ त्वष्टा विश्वं देवानां वाक्या
त्तदपितैः कृतं ॥ द्यादिस्वोक्तं परित्यज्य त्वष्टुः श्रूषणं कृतं ॥ तत्पूर्वकृतं मेवैकं चमसं चतुरोक्तं ॥ ७ ॥
च निर्वंधे कृतं द्यादिस्वोक्तं परित्यज्य चतुर्निर्माणानूपेत त्वष्टुर्देवानां श्रूषणं कृतमिति ॥ ऋचं व्याख्याति ॥ तमिति ॥ उ
त्तरं ॥ अन्यच्च ॥ ऋभवः ॥ तं ॥ तत्पूर्वकृतं जीर्णं मेकमेव चमसं ॥ पुनर्नवं नवं श्वतुरश्चमसान् ॥ अकर्तुं ॥ अकुर्वन् ॥ एव त्वष्टुः देवस्य
निष्कृतं ॥ श्रूषणं ॥ अकर्तुं ॥ ८ ॥

तेनः ॥ सप्तसंख्यानि ॥ ये एवंभूताः ऋभवः ॥ ते नः ॥ अस्माकं ॥ सन्वते ॥ यजमानाय ॥ त्रिः त्रिकालेषु ॥ साप्तानि ॥ सप्तसंख्यानि ॥ स्वार्थे
कोत्रतथितः ॥ सप्तैव ॥ साप्तानि ॥ सप्तेनायं छंदसीति वर्गवाऽयं ॥ छंदसत्वादाद्युदात्तत्वं ॥ सप्तनोऽब्रुवन् छंदसीति सूचयामेति विरोधः ॥
रत्नानि ॥ धत्तन ॥ दत्त ॥ देवतांतरपक्षे ॥ चक्रं रथो मणिर्भायानि ॥ अधिरश्चो गजस्तथा ॥ एतानि सप्तरत्नानि पूर्वेषां चक्रवर्तिना इति पुराणे
तेनो रत्नानि ॥ धत्तनुजिरा साप्तानि सन्वते ॥ एकमेकं स्रष्टुस्तिभिः ॥ २ ॥ तेनः ॥ रत्नानि ॥ धत्तन ॥ त्रिः ॥ आ ॥ साप्तानि ॥
सन्वते ॥ एकः ॥ एकं ॥ स्रष्टुस्तिभिः ॥ २ ॥ सप्तसंख्यानि रत्नानि त्रिकालेषु धत्तन ॥ पुराणेषु चरात्रेति ह्यसवेदान्
हरिस्तथा ॥ भीमासातर्कसहितान्यं च वेदान्थापि वा ॥ सप्तछंदोऽसि वैकैकं तद्गुणैरखिलैः सह ॥ २ ॥ श्री ॥
कानि सप्तरत्नानि विष्णुपक्षेत्वाह ॥ पुराणेति ॥ वेदांश्चतुरः ॥ हरिश्च द्विषक्षितः ॥ तदेति शेषः ॥ तथा शब्दो वक्ष्यमाणसमु
च्चये ॥ अथापि वेति निपातसमुदायः ॥ पक्षांतराद्योक्तः ॥ सप्तछंदोऽसि वाग्यादीनि ॥ उत्तरार्धं व्याख्याति ॥ एकैकमि
ति ॥ येषां रत्नानां मध्ये ॥ एकमेकं ॥ एकैकं रत्नं ॥ स्रष्टुस्तिभिः प्रज्ञासाहेतुभिः ॥ तत्तद्गुणैरखिलैः सह वर्तमानं ॥ तथाभूतानि ॥ २ ॥

अधारयंत ॥ सुकर्मणा । जगतो धारकत्वेन स्वयंस्थिरत्वेन च वन्हयः । अनेकार्थत्वात् । नानावहतिरत्र धृतोव
र्तते । ऋभवः । सुकृत्याया । सुकर्मणा । देवेषु देवानां मध्ये भूत्वा । यज्ञिये भागं । अभजंत । अभजन् । प्राप्ताः । आधार
यंत । आधारयन् न पि भजनातिरिक्तं धारयन्नास्तीति अतः पौनरुक्त्यं । तत्राह ॥ यथा गतिरिति ॥ यथा ये

आधारयंत वन्हयो भजंत सुकृत्याया ॥ भागं देवेषु यज्ञियं ॥ ३ ॥ २ ॥ आधारयंत ॥ वन्हयः ॥ अ
भजंत ॥ सुकृत्याया ॥ भागं । देवेषु । यज्ञियं ॥ ३ ॥ २ ॥ सुकर्मणा यज्ञभागं अभजन् न्यधा
रयन् ॥ वन्हयो धारकत्वेन स्थिरत्वेन यथा गतिः ॥ ३ ॥ २ ॥

न प्रकारेण प्राप्तस्य भागस्य । अगतिः । अविच्छेदः ॥ तथा आधारयन् । ततश्चेदानीमभजंत । आधारयंत ।
कालांतरे पि स्थिरीकृतवत इत्यर्थः । यद्वा यथा विश्वस्य गतिः प्रवृत्तिर्भवति तथा धारकत्वेनैतियोज्यं ॥ एवं धातोरर्थद्वयं अंगी
कृतं भवति ॥ ३ ॥ २ ॥

आस

४

ऋभूराब्दे भगवति निर्वर्त्ति ॥ ऋतुभूमिरिति ॥ ऋगतौ । ततः परस्य क्तस्य लोपः । भूराब्दस्य रुस्वः निर्वचनत्वात् । भूमिराश्रयः । ऋतुभूमि
रित्यस्यैव व्याख्यानं ॥ इति न भूमिरिति ॥ यस्मान्नस्मादित्यध्याहारः ॥ ऋभूराब्दे देवतांतरे निर्वर्त्ति ॥ येषामिति ॥ येषां देवानां । ऋतं कर्म ।
भूतं सत्यं तेषां ऋभव ईरिताः । पूर्ववदत्रापि लोपविकारो दृष्टव्यः । यज्ञभागात्पितोपीति निर्वचनांतरं ॥ ऋतं भागं भूतं भवः । ऋतं राब्द

ऋतं भूमिर्ज्ञानं भूमिर्भगवान् भूरीरिति ॥ येषां भूतं कर्म यज्ञभागात्पितोपिते ॥ ४ ॥ संवत्सरा अमृतं दे
वा च मरुत्वता ॥ आदित्ये भिश्च राजभिः ॥ ५ ॥ ३ ॥ सं ॥ वः । मदासः । अमृत । इंद्रेण । च मरुत्वता । आदित्ये
भिः । राजभिः ॥ ५ ॥ ३ ॥ सह इंद्रेण सहादित्यैः प्राप्ता युष्माकं मिदं वः ॥ ५ ॥ ३ ॥ ॥

स्य ऋकारः । भागं राब्दस्य भूराब्दः । एषोदरत्वात् ॥ यद्वा ऋतं राब्दस्य भूराब्दः । तस्य ऋकारादेशः । भूराब्दो भूराब्दावित्य
स्य रूपं ॥ ऋतं । यज्ञभागं । भूताः । प्राप्ता इत्यर्थः ॥ ४ ॥ संवत्सरा । सह इंद्रेण । हे ऋतं वः । मदासः । मदाहेतवः । इंद्रेण । सोमाः ।
मरुत्वता इंद्रेण । सह । राजभिः । आदित्यैः सह । वः युष्माकं । द्वितीयेष्विष्टी । समगमत संप्राप्ताः ॥ ५ ॥

तामित्रस्य। प्रथमपादं व्याख्याति॥ ताविति॥ यो। तो। प्रसिद्धो। मित्रस्य हरेः। प्रशस्तये। प्रसां सौ। यो भवतः। देवैर्हि परमेश्वस्य प्रशंसा लो-
केषु जायते। तो सोमपाविंदा ग्री॥ सोमपीतये। हवामहे॥ २॥ उग्रा संता। वयं। उग्री कुरौ वा चूपां। संतो प्रशस्तौ। इंद्रा ग्री। इदं सवनं॥
तामित्रस्य प्रशस्तये इंद्रा ग्री ता हवामहे॥ सोमपा सोमपीतये॥ ३॥ ता। मित्रस्य। प्रशस्तये॥ इंद्रा ग्री इति। ता। हवामहे। सोम उपा।
सोम उपीतये॥ ४॥ तो मित्रस्य प्रशस्तये हरेः॥ ५॥ उग्रा संता हवामहे उ पेद सवनं सुतं॥ इंद्रा ग्री एह गच्छतां॥ ६॥ उग्रा॥ संता।
हवामहे। उप। इदं। सवनं। सुतं॥ इंद्रा ग्री इति॥ आ। इह॥ गच्छतां॥ ७॥ तामहांता सदस्यती इंद्रा ग्री रक्ष उञ्जतं॥ अप्रजाः
संत्त्रिणः॥ ८॥ ता। महंता। सदस्यती इति। इंद्रा ग्री इति। रक्षः। उञ्जतं। अप्रजाः। संतु। अत्रिणः। रक्षांसि चोञ्जतं॥ ९॥
इमं यज्ञं। सुतं। सोमं च प्रति। हवामहे। तदवधार्य। इंद्रा ग्री। इह। आगच्छतां॥ १०॥ तामहांता॥ रक्ष इत्येकवचनं जाता विधायायेनाह॥
रक्षांसीति॥ नन्वप्रजाः संत्त्रिणः इत्यत्र प्रकृतरक्षो ग्रहणे लिंगवचनव्यत्यासः॥ तदग्रहणे तु विज्ञेय्यांतरं न दृश्यते इत्यतो भिन्नं
विषयतां तो न चैव न स्तृचयति॥

ननु कं तर्हि विशेष्यांतरं न दृश्यते इति तत्राह॥ रक्षोरक्ष्या प्रजा इति॥ इदमुक्तं भवति॥ यद्यप्युत्तरार्धे रक्ष इत्येवानुवर्तते तथा
पितृछेदेन प्रजास्तदीयाः लक्ष्यन्ते॥ उक्तानुपपत्तेरेव॥ रक्ष्य रक्षकभावस्य च विद्यमानत्वादिति। रक्षोभी रक्ष्याः रक्ष्याः प्रजाः उक्तं
रार्धे लक्ष्यं तदिति शेषः। तास्वत्रिण इत्येतद्व्याख्याति॥ यस्मादिति॥ यस्मान्मार्गत्रियोऽस्मिताः। तस्मादत्र्यः। वेदे तु त्रय एषां संतीति त्री-
त्यादिलक्षणा इति। नत्रिणोऽत्रिणो जना इति पुल्लिङ्गप्रयोगः। भाष्ये तु प्रजा इत्यभिधेयांतरकथन एव तास्वर्गं नलिंगे। न विद्यते

रक्षोरक्ष्याः प्रजा यस्मादत्र्यो मार्गत्रियोऽस्मिताः॥ पितृदेवमनुष्याणां गत्यभावादधोगतेः॥ ११॥

त्रयो वासा मिति बहुव्रीहेऽपीह। मार्गत्रयोऽस्मितत्वं कथमित्यत आह॥ पितृदेवेति॥ पितृणां गतिः। स्वर्गः। देवानां गतिर्मोक्षः। मनुष्या-
णां गतिः पृथिवी। एतदपि कथमित्यत आह॥ अधोगतेरिति॥ हे इंद्रा ग्री येषु वा। महंतौ पूज्यौ सदस्यती। यज्ञगृहविशेषस्य स्वा-
मिनौ। तो रक्षः। रक्षांसि। उञ्जतं। यद्यपि उञ्जः। आर्जव इति पठ्यते। तथाप्यत्र सामर्थ्याद्देधार्थो ग्राह्यः॥ इतं। किंच अ-
त्रिणः। गतित्रय रहिताः। रक्षः संबंधिनो जनाः अप्रजाः संतु॥ १२॥

ये

तेन सत्येन । प्रथमपादं प्रसिद्धेन्द्राग्नेयोजयति ॥ सत्येनेति ॥ विष्णुर्विरोधयति ॥ स्वगुणैरिति । विष्णुर्विरोधयति तदा सत्येनेत्यस्य स्वगुणैरित्येवार्थः ॥
अचेतुन इत्येतद्वार्याति ॥ प्रकृष्ट इति ॥ पद इत्यस्यार्थमाह ॥ पद इति ॥ अधीत्येतद्व्याचष्टे ॥ सम्यगिति । सम्यक् किमिति तत्र आह ॥ तस्मिन्नेवेति ॥ स्व
भावतः फलानर्क्षेया । नन्विन्द्राग्नीसदा परमेश्वरे जाग्रणवतावेव । तत्कथं जाग्रतमिच्छत्यत आह ॥ तथेति ॥ स्वभावत इत्येतदत्रापि संबध्यते ।
स्वभावतः विधानेन विना । तथा स्थितौ । जाग्रतौ स्थितौ वेव । इन्द्राग्नी जाग्रतमिच्छित्कारस्य येनोक्ताविति । नन्विदं विष्णोर्दुर्घटं । करणाधिकरण
तेन सत्येन जाग्रतमधि प्रचेतने पदे ॥ इन्द्राग्नी शर्म यच्छतं ॥ ३ ॥ तेन । सत्येन । जाग्रतं । अधि । प्रचेतुने । पदे । इन्द्राग्नी इति । शर्म ।
यच्छतं ॥ ३ ॥ सत्येन गुणपूर्णेन विष्णुना तेन जाग्रतं ॥ स्वगुणैरेव विष्णुस्तु प्रकृष्टचेतने हरौ ॥ पदे गम्यत्वतः सम्यक्तस्मिन्नेव स्व
भावतः ॥ तथा स्थितौ तु जाग्रतमिति विष्णुर्विरोधयतः ॥ उक्तः ॥ टीका ॥ कर्तृत्वादीनां भेदसमानाधिकरणत्वादि
स्यत आह ॥ विष्णुरिति ॥ विरोधयतः । भेदप्रतिषेधिविरोधयतः । तस्या । उक्तः । करणत्वादिनेति विशेषः । हे इन्द्राग्नी सुवां । तेन प्रसिद्धेन सत्येन
गुणपूर्णेन विष्णुना तत्प्रसादेनेति यावत् । प्रचेतुने प्रकृष्टचेतुने । आधिक्यार्थ उकारः । पदे गम्ये । पदं गतौ । कर्मण्यका
रः । हरौ । अधि । सम्यक् । अनन्ययोगेन । स्वभावतो वा । जाग्रतं तद्विषये जाग्रणवतो स्थः । एवंभूतौ अस्मभ्यं । शर्म स्वरं । य
च्छतं । यद्वा । हे इन्द्राग्नी सुवां । तेन सत्येन प्रसिद्धेन । इच्छादिना गुणेन । स्वविषये । जाग्रतं । स्वसामर्थ्येनैव स्वप्रकाशोऽस्ति इति ॥ ३ ॥

व्यास
३

इहेंद्राग्नी ॥ पल्लवमिदमैन्द्राग्नेरुक्तं ॥ अत्रापदानि व्यवहितानि इत्यन्वयं दर्शयति ॥ कृये सोममिति ॥ अहं । इह । यज्ञे । इन्द्राग्नी ।
उप कृये । कस्मात् । यस्मात्तयोरिन्द्राग्न्याः इत्येव । स्तोमं स्मृतिं । उरमसि ॥ सर्वे वयं कामयामहे ॥ अनेन स्तोमं प्रकृष्टं
कृय इत्युक्तं भवति ॥ किंच । तौ सोमपातमा अतिशयेन सोमपातारौ ॥ इन्द्राग्नी सोमं च उप प्रति ॥ कृय इति पूर्वणसंब
इहेंद्राग्नी उप कृये तयोरिस्तोममुरमसि ॥ ता सोम सोमपातमं ॥ ९ ॥ इह । इन्द्राग्नी इति । उप । कृये । तयोः । इत्युक्तं ॥
स्तोमं । उरमसि । ता । सोमं । सोमपातमा ॥ ९ ॥ कृये सोमं प्रतिचरतौ ॥ ११ ॥ भा० ॥ तायज्ञेषु प्रशंसते इन्द्राग्नी श्रुभतान
रः । ता गायत्रेषु गायत ॥ २ ॥ ता ॥ यज्ञेषु । प्र । शंसत । इन्द्राग्नी इति ॥ श्रुभत । नरः । ता । गायत्रेषु । गायत ॥ २ ॥ श्रुभतं न भ्रूयणं मतं ॥
धः ॥ ११ ॥ तायज्ञेषु ॥ श्रुभतेत्यत्र प्रकृतेरर्थमाह ॥ श्रुभतमिति ॥ हे नरः । ऋत्विजः । तौ प्रकृता विन्द्राग्नी यज्ञेषु प्रशंसत । प्रकर्षणस्तुत ।
श्रुभत । श्रूयत च । श्रुभतं श्रुभतं भा० । अंतर्भा विन्यर्थः । किंच तौ । इन्द्राग्नी । गायत्रेषु सामस्तु । गायत । तृतीये सप्तमी । गायत्रैः । स्तुत
तेत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रातर्युजा ॥ एक विंशतिस्तु चंस्तुक्तं । तत्राद्याश्च तस्त्र अश्विन्यः । प्रातर्युजावित्येतदश्विनो व्यख्याति ॥ प्रातस्तु तत्वेनेति ॥ प्रातः सर्वेनेस्तु
तत्वेन । भगवति व्याख्याति ॥ भगवांश्चेति ॥ प्रातर्योगेन । हं सोपास्तिलक्षणेन गम्यते इति प्रातर्युगितिक्त इत्यर्थः । उपायो धेययोरभेदो
पचारात् । विबोधयेत्येतदज्ञानस्तुचकं । अतः समुक्तिर्यथा व्याख्याति ॥ स्तुतिशब्द इति ॥ यस्मास्तुत्यर्थः । शब्दस्तुतो । गुणसंकी
प्रातर्युजाविबोधयाश्विना वेदगच्छतां ॥ अस्य सोमस्य पीतये ॥ १ ॥ प्रातः युजा । वि । बोधय । अश्विनो । आ । इह । गच्छ
तां । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १ ॥ प्रातस्तु तत्वेन प्रोक्तो प्रातर्युजाविति ॥ अश्विनो भगवांश्चैव प्रातर्योगेन गम्यते ॥
स्तुतिशब्दः स्तुतो यस्माद्बुध्यते वर्तमानकः ॥ बोधयेत्यत उक्तं तत्परतो बुध्यते कथं ॥ ११ ॥ ॥
तन्निव व्याख्येयोन दोषस्तुचकतया । प्रकरणा संगतेः । अतो बोधयेति यदुक्तं तत्तत्र लोड्डस्यो बुध्यत इति वर्तमानको वर्तमाना
र्थो व्याख्येय इत्यर्थः । यथा स्थितव्याख्यानेकथं स्तुतित्वव्याघात इति अत आह ॥ परत इति ॥ सर्वज्ञत्वादिति शेषः । परतः नृत्विगादि
तः । हे होतः प्रातर्युजो अश्विनो विबोधय विबुधावेव वर्तते । तौ प्रार्थय । स्वेति यावत् ॥ तौ इह ॥ सोमस्य पीतये । आगच्छतां ॥ १ ॥

यास्तु रथा ॥ यौ अश्विनौ । उभौ देवौ । शोभनरथौ । रथितमौ । अतिशयितौ दिवि स्पृशौ । दिवि वर्तमानौ । तौ हवामहे ॥ २ ॥ यावां । अत्र । कशा ।
यज्ञस्य मेक्षणं प्रार्थ्यते तं किं निमित्तं इत्यत आह ॥ कशायेति ॥ कुरु तो अश्विनौ इति प्रार्थितमिति शेषः । निमित्तं तमित्यत्र प्रकृत्यर्थमाह ॥
स्पृशति ॥ स्तुतावतीत्येतत्कशायां योजयति ॥ वेदेति ॥ यज्ञस्य क्रियारूपकथं कशाया स्पृष्टिः कथंचमधुरत्वमित्याशौकापरि
यास्तु रथारथी तमो भादेवा दिवि स्पृशौ ॥ अश्विना ता हवामहे ॥ २ ॥ या । स्तु रथा । रथितमौ । उभा । देवा । दिवि स्पृशौ । अश्विनौ । ता हवामहे ॥ २ ॥ यावां
कशामधुमस्य अश्विना स्तुतावती ॥ तया यज्ञं निमित्तं ॥ ३ ॥ या । वां । कशा । मधुमती । अश्विना । स्तुतावती । तया । यज्ञं । निमित्तं ॥ ३ ॥ कशा
या स्पृष्टिमात्रेण मधुरं कुरुतो रिवलं ॥ अतो निमित्तमिति स्पृशौ मेक्षणमुच्यते ॥ वेदवाक्यस्तत्त्वेन कशां सा स्तुतावती ॥ तथैव घृतसोमादिस्पृश
तया ज्ञेयं वक्तुं ॥ ३ ॥ नहि वा मस्ति दूरके यत्रारथेन गच्छथः ॥ अश्विना सोमिनो गृहं ॥ ४ ॥ नहि । वां । अस्ति । दूरके । यत्र । रथेन । गच्छथः । अश्विना । सो
मिनः । गृहं ॥ ४ ॥
॥ टीका ॥ हरव्याख्याति ॥ तथैवेति ॥ अश्विनौ यावा । युवयोः संबन्धिनी । मधुमती । स्वादुमती ॥ स्वादुत्वका
रिणी । स्तुतावती । स्तुता । वेदवाणी । तद्वती । तत्कृता । कशा । अश्वदिनोदिनी । तया अस्मदीयं यज्ञं यज्ञसंबन्धि घृतसोमादिवक्तुं निमित्तं । स्पृ
शतं ॥ ३ ॥ नहि वां । हे अश्विनौ । यत्र । सोमिनः यजमानस्य गृहे । द्वितीयाथे सप्तमी । रथेन गच्छतः । आगच्छथः । तत वा युवयोः । दूरके दूरे । न ह्यस्ति दूरनभ

वति हि । तस्मादागच्छतं ॥ ४ ॥

हिरण्यपाणिं ॥ अतः पराश्वतस्रः सावित्र्यः विष्णोर्हिरण्यपाणिशब्दं व्याख्याति ॥ हितत्वादिति ॥ जगत इति शेषः ॥ नारायणस्य रूपमेव न तु पाणि
 मात्रं ॥ हितत्वा इमणीयत्वाधिरण्यं ॥ आदेनादिकं मूह्यं ॥ वर्णतोपि च ॥ हिरण्यसदृशत्वाधिरण्यं ॥ अतोसौ हिरण्यपाणिरुच्यत इत्यर्थः ॥ पाणिश
 ब्दोऽन्यार्थः कथमित्यत आह ॥ पाणीति ॥ सवितृशब्दं व्याख्यास्मारयति ॥ स्रष्टृत्वादिति ॥ सपदं चेतेति व्याख्याति ॥ सज्ञातेति ॥ पदं स्वरूपं ॥ एक
 वाक्यत्वे सदेवते सनुवादो नुपपन्नः स्यादित्यतो वाक्यभेदेन व्याख्याति ॥ स एवेति ॥ अत्र देवताशब्दो देवपयसि गृहीः ॥ यद्वा भावेतत् ॥ देवस्य भा
 हिरण्यपाणिभूतये सवितारमुपहृये ॥ सचेता देवतापदं ॥ ५ ॥ हिरण्यः पाणिं ॥ उत्तये ॥ सवितारं ॥ उपहृये ॥ सः ॥ चेतो ॥ देवता ॥
 पदं ॥ ५ ॥ हितत्वा इमणीयत्वाधिरण्यं वर्णतोपि च ॥ रूपं नारायणस्यैव पाणिशब्दोपलक्षित ॥ स्रष्टृत्वात् सविता विष्णुः सज्ञा
 तास्वपदादित ॥ स एव देवतापुरमातृदुणे क्येन देवता ॥ ५ ॥ टीका ॥ वो देवता देवशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं ॥ कथं तर्हि सदेव
 तेति व्यपदेशा इत्यत आह ॥ तदुणे क्येनेति ॥ स एवेत्यनुवर्तते ॥ तस्य पुरमेष्वस्य गुणादीनां च क्रीडादीनां ॥ एक्येन कारणेन ॥ देवता ॥ देवत्वं ॥ स ए
 वेत्सुक्तमित्यर्थः ॥ अहं हिरण्यपाणिं हितं चरमणीयं चेति वा ॥ हिरण्यवर्णत्वाद्वा ॥ हिरण्यपाणिशब्दं रूपं यस्य तं सवितारं ॥ उत्तये रक्षाद्यर्थः ॥ उपहृये
 कुतः सवितापदं स्वरूपं ॥ स्वस्यान्यस्य चेतो ज्ञाता ॥ चिती संज्ञाने ॥ तन्न ॥ स एव ॥ देवता देवः ॥ अन्येतु देवासाः ॥ यद्वा देवता देवशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं गुणजातं

स एव तदभिन्नमेव ॥ ५ ॥

अपांनपातं ॥ पेरमेश्वरे अपानपातं घटयति ॥ व्यक्तत्वादिति ॥ नपाछब्दः पौत्रपर्यायः । पद्मः पृथिवीति श्रुतेः । पृथिवीतावदपां पुत्री । तदात्मक
त्वाद्देहोपि ॥ तत्र च साधिवेदे हे व्यक्तत्वाज्जनार्दनः पृथिवीपुत्र इत्येवं अपानपादित्यर्थः । सः अजलेन प्रसिद्धः । एवं सविताप्यपां कार्ये ज्ञातत्वाद
पांनपातं । हे होतः । अपानपातं सवितारं । अवसे रक्षार्थं । उपस्कृति । कुतः । तस्य सवितुः । ब्रतानि । कर्माणि । उत्तमसि । सर्ववयंकामयाम
अपांनपातमवसे सवितारमुपस्कृति ॥ तस्य ब्रतान्युत्तमसि ॥ ३ ॥ अपां । नपातं । अवसे । सवितारं । उप । स्कृति । तस्य । ब्र
तानि । उत्तमसि ॥ ३ ॥ व्यक्तत्वात्पार्थिवेदे हे सोपांनपाज्जनार्दन ॥ ३ ॥ विभक्तारं हवामहे वसोऽत्रिभस्य राधसः ॥ स
वितारं नृचक्षसं ॥ २ ॥ विभक्तारं । हवामहे । वसोः । त्रिभस्य । राधसः । सवितारं । नृचक्षसं ॥ २ ॥ सदा विभ
ज्यदातारं वसोरुत्तमराधसः ॥ अशेषपुण्यपापादि विशेषेति दर्शकं ॥ आह्वयामः ॥ २ ॥
हे ॥ ३ ॥ विभक्तारं ॥ सदा । वयं । त्रिभस्य । राधसः । उत्तमराधसः । उत्तमसिद्धिपुत्रस्य । वसोः वरुनः । विभक्तारं । सदा विभज्यदा
तारं । यस्य यावद्योग्यतावतोदातारं । नृचक्षसं । नृपां जीवानां दृष्टारं । अशेषपुण्यपापादि विशेषे धर्मैः सह चितिदर्शकं । जीवचेतन्यसाक्षि
यं । सवितारं हवामहे । आह्वयामः ॥ २ ॥ ॥

आग्ना अग्न इहावसे होत्राय विष्ट भारतीं वरुत्रीं धिषणां नदींश्च हेयविष्ट युवन् अग्ने आग्नाः नदींश्च आहुतिरूपतः आह्वानमंत्राभिमानि
त्वतः होत्रां हुदनादानयोः अस्मात्करणे च प्रत्ययः वरणीयत्वाच्चाणां जगतो वरुत्रीं वृणोते कर्मण्युकारः त्रायते कर्तरि ट्
ततः कर्मधारयः धिषणां बुधिस्वरूपिणीं बुध्यभिमानिनीं भारतीं च अवसे अस्मदक्षणाया आवह ग्नाशब्दो विष्टमौ पूर्वनिरुक्तः भारतीशब्दं तत्र
निर्वक्ति विष्टुश्चेति द्वितीयेन च शब्देन देवानां पालकत्वाद्देवानां पत्नीरिति बोधिता इति समुच्चये नोति मज्ञसंयोग इति तु नो अत्रितं प्रणसंबंधाद्भारती

आग्ना अग्न इहावसे होत्राय विष्ट भारतीं वरुत्रीं धिषणां च ॥ ५ ॥ आग्नाः अग्ने इहा अवसे होत्रां यविष्ट भारतीं वरुत्रीं धिषणां च
ह ॥ ५ ॥ नदींश्च भारतीं चैव होत्रामाहुतिरूपतः वरुत्रीं वरणीयत्वाच्चाणां बुधिस्वरूपिणीं विष्टुश्च प्राणसंबंधाद्भारती सेव बोधितः ॥

प्राणस्तु भारती भारतवत्त्वाद्भुत रूपतः होत्राहुतत्वाद् विष्टुः श्रीं वा धिषणाभिता ॥ ५ ॥ टीका ॥ तु कथं लभ्यत इत्यत आह ॥ प्रा
णस्त्विति ॥ भारो भारः तेन तत्त्वत्वात् तनो ते ईः निरवधिक गौरवादित्यर्थः भर्तृरूपतः जगत इति शेषः ॥ इष्टुश्च भारणे अस्मादतश्च भारतस्ये
यं स्वाभिनी भारती विष्टमारभिमानीत्वाभावात्कथं तत्र होत्राशब्द इत्यत आह ॥ होत्रेति ॥ अस्मि न्यक्षे कर्मणि त्रप्रत्यय इत्यर्थः ॥ कथं ते वै भि
यत्र प्रत्ययः ॥ एवं धिषणाशब्दोऽपि प्रेरकत्वेन योज्यः ॥ पूर्व धिषणाशब्दो भारती विशेषणत्वेनैव व्याख्यातः ॥ इदानीं भिन्नविषयतां च दर्शयति श्रीर्वेति ॥ ५ ॥

व्यास

अभिनः ॥ शर्मदत्ता नृपत्नीः नरो देवाः प्रधानपुरुषत्वात् तेषां पत्न्यः नृणां पालयित्रो वा देवीः देव्यः अवसा ॥ अवनकर्त्रा प्राणेन साकमेव सहः महतः
सर्वोत्तमस्य विष्टमोः शर्मणा तत्संबंधिमोक्षादि रूपं शर्मदत्तैव नः अस्मान् अभि अभितः सचंतां रक्षंत अछिन्नपत्रा इति देवादीनां
विशेषणं व्याख्याति ॥ यस्मादिति ॥ अवैधयेन कथमुच्छिन्नपत्रत्वं लभ्यत इत्यत आह ॥ सदेति ॥ पत्रशब्देन ताटकमुच्यते ततश्चाछिन्नप

अभिनोदे वीरवसामहः शर्मणानृपत्नीः ॥ अछिन्नपत्राः सचंतां ॥ १ ॥ अभि नः देवीः अवसा महः शर्मणा नृपत्नीः ॥
अछिन्नः पत्राः सचंतां ॥ १ ॥ शर्मदत्तैव महतो विष्टो रक्षंतु नो भिषः ॥ प्राणेनैवावसा साकं यस्मादविधवासदा ॥ अतो ह्यछिन्न
पत्रास्ताः सदा युक्कृष्णभूषणा ॥ १ ॥ इहेन्द्राणीमुपहृये वरुणानीं स्वस्तये ॥ अग्न्यायी सोमपीतये ॥ २ ॥ इहा इन्द्राणीं उपहृये व
रुणानीं स्वस्तये ॥ अग्न्यायी सोमपीतये ॥ २ ॥

दा त्रा इति सैकृष्णभूषणयोगाल्लभ्यते सचाविधवानामेव संभवतीत्यतो युक्तमुक्तमिति ॥ १ ॥ इहेन्द्राणीं अहा इन्द्राणीं इन्द्रस्य पत्नीं व
रुणानीं वरुणपत्नीं अग्न्यायीं अग्नेः पत्नीं च सोमपीतये स्वस्तये सोमपीतयाः समभ्यंसंत तसौ रव्यं दातुमिति यावत् ॥ इहा उपहृये ॥ २ ॥

महीद्योः॥ भरणेनः॥ मही॥ महती॥ द्योः॥ पृथिवीच॥ नः॥ अस्मदीयं॥ इमं॥ यज्ञं॥ मिमिक्षतां॥ पृशतो॥ आगच्छतां॥ अगत्यच॥ भरीमभिः॥ भावेई
मन्॥ भरणेः॥ नः॥ अस्मान्॥ पिष्टतां॥ पारयेतां॥ उः॥ खेभ्य इति शेषः॥ अत्र के द्यावापृथिव्यावित्यत आह॥ श्रीश्चेति॥ द्यावापृथिव्यो॥ अन्ये॥ श्री

महीद्योः॥ पृथिवीच॥ नः॥ इमं॥ यज्ञं॥ मिमिक्षतां॥ पिष्टतां॥ नो॥ भरीमभिः॥ ३॥ मही॥ द्योः॥ पृथिवी॥ च॥ नः॥ इमं॥ यज्ञं॥ मिमिक्षतां॥ पिष्टतां॥ नः॥ भरीमभिः॥ ३॥ भरणेनः॥ पारयेतां॥ उः॥ खेभ्य॥ श्रीश्च॥ भूश्च॥ ते॥ स्वयंवा॥ भगवानन्येरोदीलोकदेवते॥
॥ ३॥ तयोरिदं॥ तव॥ पयो॥ विप्रारिहंति॥ धीतिभिः॥ ॥ गंधर्वस्य॥ ध्रुवे॥ पदे॥ ॥ ४॥ तयोः॥ इत्॥ घृत॥ वत्॥ पयः॥ विप्रोः॥ रिहंति॥ धीतिभिः॥ ॥ गंधर्वस्य॥ ध्रुवे॥ पदे॥ तयोः॥ पयस्ते॥ विज्ञानं॥ घृतवत्सापरोक्षे॥ ॥ ॥

भूमिभ्यां॥ भगवतश्च॥ लोकदेवते॥ लोकाभिमानिन्यो॥ रोदसीति॥ च॥ द्यावापृथिव्यो॥ ३॥ तयोरित्॥ तयोः॥ पयस्ते॥ तावद्वाख्याति॥ तयोरिति॥ द्यावापृथिव्योः॥ पीतये॥ मुमुक्षुभिः॥ सेव्यत इति पयः॥ विज्ञानं॥ घृतवदित्येतद्व्याख्याति॥ घृतवदिति॥ घृतक्षणादीप्त्योः॥ भावेः॥ घृतं दीप्तिः॥ अपरोक्षज्ञानं तेन सहितं घृतवदित्यर्थः॥ ७॥

व्यास

१०

सखायः॥ अत्र राधांसि श्रुंभतीत्येतद्व्याख्याति॥ सखांसीति॥ हे सखायः॥ ऋविजः॥ आ॥ अस्मै॥ स्मत्समीपमागत्य॥ निषीदत॥ किमिति॥ नु॥ इदानीं नः॥ अस्माकं॥ दाता॥ अभिलषितस्य॥ सविता॥ स्तोम्यः॥ स्तोमार्हः॥ स्तोतव्यः॥ यः॥ स॥ सविता॥ हरिः॥ राधांसि॥ सिद्धीः॥ श्रुंभति॥ अंजसा॥ शोभयति॥ स्वराधांसीति॥ क्वचिपाठः॥ तत्र स्वेन दत्ता निराधांसीति॥ व्याख्यायं॥ सेश्वरादि॥ सिद्धयोः शोभा वत्यो भवन्तीति॥ ३॥ अग्ने पत्नीः॥

सखाय आनि॥ षीदत सविता स्तोम्यो नुनः॥ दाता राधांसि श्रुंभति॥ ३॥ सखायः॥ आ॥ नि॥ सीदत॥ सविता॥ स्तोम्यः॥ नु॥ नुः॥ दाता॥ राधांसि॥ श्रुंभति॥ ३॥ सखायः॥ सि॥ शोभयत्यंजसा हरिः॥ ३॥ अग्ने पत्नी॥ रिहावह देवानां मुञ्चतीति॥ त्वष्टारं सोमपीतये॥ ४॥ अग्ने॥ पत्नीः॥ इह॥ आ॥ वह॥ देवानां॥ उञ्चतीः॥ उप॥ त्वष्टारं॥ सोमः॥ पीतये॥ ४॥

आग्नये द्वे इति केचित्॥ तदनुपपन्नमिवाभाति॥ अग्नेरत्र प्रेषणोच्चरत्वात्॥ तस्य चानैकांतिकत्वात्॥ अन्यथातिप्रसंगात्॥ तस्मादाचो दुरग्नेरेवात्र प्राधान्यमित्यनुपपन्नं॥ विशेषप्रमाणे सति त्वाद्येयत्वं न निवार्यते॥ अतो यथाप्रतीता एवातः परं देवताः॥ हे अग्ने॥ उञ्चतीः॥ कामयानाः॥ यज्ञागमनमिति शेषः॥ देवानां पत्नीः॥ त्वष्टारं च॥ सोमपीतये॥ इह॥ उपावह॥ ४॥ सोमपानार्थमागतं ध्रुवेनमः॥ ७॥

५॥

स्योनाद्यथि। स्योनाभवेत्यस्यार्थमाह ॥ स्योनेति ॥ स्योनाशब्दः सुखनामस्य पाठ्यते। सुखभासनमिति वक्तुं कारिण्यपि वर्तते। अन्तक्षरे
त्यस्यार्थमाह ॥ यत इति ॥ ततोऽन्तक्षरेति शेषः। न्तवक्षरतिमनुष्यवन्नश्यतीति न्तक्षरा। नमृक्षरा अन्तक्षरा। नश्यतीति वक्तुं व्यनश्यसीति

स्योनाद्यथिविभ। वा न्तक्षरा निवेशनी ॥ यछानः शर्मसप्रथः ॥ ५ ॥ ६ ॥ स्योना ॥ द्यथिवि ॥ भवः ॥
अन्तक्षरा ॥ निऽवेशनी ॥ यस्मा ॥ नः। शर्म ॥ सऽप्रथः ॥ ५ ॥ ६ ॥ स्योना सुखकरी स्यान्नोयतो न
स्यसिनो न्तवत् ॥ निवेशनी साऽधारत्वा छर्मयछमहत्तरं ॥ ५ ॥ ६ ॥

वचनेन यात्वं मन्तक्षरेति योजनां सूचयति ॥ निवेशनीति ॥ साद्यथिवि। निवेशंते स्यामिति अधिकरणे ल्युट् ॥ उत्तरार्धं व्याख्याति ॥ त्रा
मेति ॥ हेद्यथिवि। यात्वं। अन्तक्षरा। निवेशनी। सा अस्माकं। स्योना भव। नः अस्मभ्यं। सप्रथः। प्रथो विस्तारः सह प्रथसा वर्तत इति सप्र
थः। महत्तरं शर्म गृहं च। यछ। प्रयछ ॥ ५ ॥ ६ ॥

यास

अतो देवाः ॥ षट् वेष्टमव्यः। आद्यादेवी च ॥ अत्राद्यामचं कथित हेतु हेतुमद्भावं दृष्टयन् व्याख्याति ॥ अक्षरेभ्य इति ॥ यतः कारणात्। विष्णुः। जगत्सतिः। द्य
थिव्याः। द्यथिवीमारभ्य। सप्त धामभिः। सप्त लोकैः। साकं। त्रिभिः। क्रमेः। पादविक्षेपैः। इदमिति वक्ष्यमाणं जगत्। विचक्रमे। अक्षरेभ्यो जगद्वारेति
यावत्। हत्वा च। करान्। स्वस्वपदस्थान्। चक्र इति शेषः। अतएवं विष्णुप्रसादाद्वैद्यपदत्वेन समर्थत्वात्। देवाः। नः। अवंतु। रक्षंतु। विष्णु
अतो देवाः अवंतु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे ॥ द्यथिव्याः सप्त धामभिः ॥ ३ ॥ अतः। देवाः। अवंतु। नः। यतः। विष्णुः। विऽचक्रमे ॥ द्यथिव्याः।
सप्त धामभिः ॥ ३ ॥ अक्षरेभ्यो जगद्भूत्वा यतो विष्णुस्त्रिभिः क्रमेः ॥ आरभ्य द्यथिवी सप्त लोकैः साकं जगत्सतिः ॥ स्वके करान्यदस्था
नयतो देवा अवंतु नः ॥ विशिष्टबल चेष्टत्वाद् विष्णुरित्यभिधाहरेः ॥ प्राणं बलं षकारं च णकारं चाह दिश्रुतिः ॥ ३ ॥

यदं निर्वर्त्ति ॥ विशिष्टेति ॥ भवतु। विशब्दे विशिष्टत्वाच्ची। षकारणकारयोस्तु चेष्टाबलवाचित्वं कुत इत्यत आह ॥ प्राणमिति ॥ परमेश्वरस्य प्रा
णं चेष्टां। षकारं। अक्षरेभ्यो जगद्भूत्वा यतो विष्णुस्त्रिभिः क्रमेः ॥ आरभ्य द्यथिवी सप्त लोकैः साकं जगत्सतिः ॥ स्वके करान्यदस्था
नयतो देवा अवंतु नः ॥ विशिष्टबल चेष्टत्वाद् विष्णुरित्यभिधाहरेः ॥ प्राणं बलं षकारं च णकारं चाह दिश्रुतिः ॥ ३ ॥

तदंविष्णुर्विचक्रमेत्रेधा निदधे पदं ॥ समूहं मस्य पांस्करे ॥ २ ॥ इदं । विष्णुः । विचक्रमे । त्रेधा । निदधे । पदं ॥
संज्ञकं ॥ अस्य । पांस्करे ॥ २ ॥ रेमंति पांसवो यत्र पांस्करं पदमीरितं ॥ समूहं तत्र विभ्वं हि पांस्करं वज्रगतः पते ॥ २ ॥

यास

2

यल्लोकदेवताप्रियाद्भारतीज्ञानदेवता॥विष्णोर्निरूपदस्त्रं यद्भानं यद्भुतवत्पयः॥लिहंतिविप्रास्तद्भानं बुद्धि
भिस्तत्प्रसादतः॥गोधारयन्वर्तते यद्भुतवत्पयः॥

रूपविषयं। यच्चोक्तप्रकारेण घृतवत्। तद्भानं। विप्राः। मेधाविनः। धीतिभिः बुद्धिभिः। चक्षुषेक्षं बहुवचनं। रिहन्ति। लिहन्ति। सेवं
ते। प्राक्तयोरित्येतस्ययसोविशेषणत्वेन व्याख्यातं॥ तयोः प्रसादतो रिहन्तीत्यपि व्याख्येयं इत्याह॥ तत्प्रसादते इति॥ गंधर्वराब्दं
विष्टमोनिर्वक्ति। गामिति॥ गोपदोपपाभ्यां। धृञ् अवस्थाने। वृत्तुवर्तन इत्याभ्यां। उपपदस्य चर्गभावः। गां वाचं॥ ४॥

विष्णोः। कर्माणि। जानीथ। हे जनाः। विष्णोः कर्माणि। पश्यत। जानीथ। कथं भूतानि। ज्ञानानि। अशेषतः प्राणिकर्माणि। अतः येभ्यः कर्मभ्यः। जानातीति शेषः।
विष्णोर्वेति द्विशेषणं। अनुपलंभ बाधितमेतदित्यत उक्तं॥ पश्यत इति॥ भगवां सर्वदेवा विज्ञातश्च शब्दाद्भातश्च॥ तदुपपादयति॥ स्पष्टोति॥ यस्मादेवं
धातुव्याख्यानं तस्मादुक्तं युक्तं। अज्ञातदृशौ। प्रत्यक्षायोग्यस्यार्थस्य दर्शने। ततश्च यस्य राज्ञेति लिङ्गं तस्मात्प्राकृतैरदृश्य एव योगिभिर्दृष्टो बभूव
वेत्यर्थः। उत्तरार्धे व्याख्याति॥ इन्द्रस्येति॥ युज्यः सर्वदा योगार्हः। तस्यार्थः। सहित इति॥ अत्रयः पश्यत। यश्चेन्द्रस्य युज्यः सरवा। तस्य विष्णोः सिक
विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो ज्ञानानि पश्यत॥ इन्द्रस्य युज्यः सरवा॥ ४॥ विष्णोः कर्माणि। पश्यत। यतः। ज्ञानानि। पश्यत॥ इन्द्रस्य युज्यः॥
सरवा॥ ४॥ जानीथ विष्णु कर्माणि प्राणिकर्माण्यशेषतः॥ यतो ज्ञानान्यविज्ञातो भगवान्सर्वदेवच॥ स्पष्टाज्ञातदृशौ यस्मादिन्द्रस्य सहि
तः सरवा॥ प्राणस्येवं इन्द्रान्मश्नुकस्मिन्वहमिति श्रुतेः॥ त्वये हि इन्द्रेति वचनात्प्राण इन्द्राभिधोमतः॥ ४॥
वाक्यतया योजना। इन्द्रशब्दस्य प्रसिद्धे इन्द्रतावदर्थः। अथातिरबाह॥ प्राणस्येवेति॥ सरवेति संबंधः। एवमशब्देनाश्रमेव मुख्यार्थ इत्याचष्टे॥ तत्तु धर्मस्य
त आह॥ कस्मिन्वेति॥ कस्मिन्वह मुक्तातो उक्तातो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति। स प्राणमसृजतेति श्रुतेर्विष्णु प्राणमोरेव
नित्ययोगदर्शनादित्यर्थः। इन्द्रशब्दस्य प्राणवाचि कुत इत्यत आह॥ त्वये हि इन्द्र युजावयमित्यस्यामि चिन्द्रशब्दस्य प्राणप्रयोगदर्श
नात्। इमे हि तं देवा इत्यत्रार्थसमति त्वेनोपनिषद्वाहता॥ ४॥ ७॥

आस

३३

तद्विष्णोः। रमा ब्रह्म। परमत्वस्य प्रतियोगिसोपेक्षत्वाद्ब्रह्म शिवादिभ्य इत्कृतं॥ पदमित्यनुवादेन रूपमिति व्याख्यानं। सूर्य इत्यस्यार्थः संसारान्निमु
क्ता इति। ते हि मुख्यतः। सूरयः। दृष्टान्तस्य तात्पर्यमाह॥ अदृश्यमिति॥ यथा हि। चक्षुराकाशो व्याप्तमपि न दृश्यते केवलं विषयो पलब्धिलक्ष
णेन फलेनानुमीयते। तथा परमेश्वरस्वरूपं सर्वगतमपि न दृश्यते॥ किं त्वस्वतंत्राणां पदार्थानां सत्प्रतीतिप्रवृत्तिभिर्ज्ञायित इति॥ ५॥ तद्वि
तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यति सूरयः॥ दिवी च चक्षुरात्ततं॥ ५॥ तत्। विष्णोः परमं पदं सदा। पश्यति। सूरयः। दिवि ईव। चक्षुः।
आततं॥ ५॥ रमा ब्रह्म शिवादिभ्यो यद्विष्णोः परमं पदं॥ रूपं पश्यति निमुक्ताः संसारास्त्रयः सदा॥ चक्षुर्दिवीव व्याप्तयददृश्यं फलदर्शितं।
५॥ तद्विष्णोः सो विषयवो जागृवांसः समिधते॥ विष्णोः परमं पदं॥ ६॥ ७॥ तत्। विष्णोः विषयवः जागृवांसः। स। इन्द्रधते। विष्णोः यत्। परमं।
पदं॥ ६॥ ७॥ सदीपयंति विज्ञानैः संसारात्प्राप्तजागराः॥ विषयवो ज्ञानितमाः यद्विष्णोः परमं पदं॥ तात्पर्यमधिकज्ञस्या अर्थमेतं पुनर्जगौ॥ ६॥ ७॥
प्रासः। सदीपयंति। जानंति ज्ञापयंति वा। विज्ञानैरिति शेषः। करणे ल्युट्। जागृवांसः। प्राप्तजागराः। केते। संसारात्मुक्ता इति शेषः। विषयव इ
त्यस्य व्याख्यानं॥ ज्ञानितमा इति॥ पनतिरज्ञानार्थः। ततोऽपुः। नन्वेतादृगर्थः। पूर्वस्यामृच्युदित एव। अतः किमर्थं पुनरुच्यत इत्यत आह॥ ता
त्ययेति॥ सर्वेषामपि देवानां मस्मिन्नर्थे तात्पर्याधिक्यमित्यस्यार्थस्य विज्ञप्त्ये। एतमर्थं। विष्णोः सर्वोत्तमत्वादिकं। जगौ वेदः॥ ६॥ ७॥

तीत्राः सोमासः। चतुर्विंशत्युचमिदं सूक्तं। तत्राद्यवायव्या। यच्छब्दाध्याहारेणैकवाक्यतया व्याख्याति॥ वीर्यं त इति॥ हे वायो। यजमे। तीत्राः तिग्माः।
आशुकारिणः। वीर्यं वत इति यावत्। आशीर्वंतः। आशीरित्याशास्यमानोर्थः। तदंतः। तेन सह साध्यसाधनभाववतः। यजमानेष्टसाधकाश्च।
सुताः अभिषुताः सोमासः। सोमोः संसि॥ तान् प्रस्थितान्। प्रस्थितनामकान्। स्वदभिमुखेनान्वाप्रति। आगहि। आगच्छ। पिब च॥ १॥ उभा देवा॥

तीत्राः सोमासः आगह्याशीर्वंतः सुता इमे॥ वायो तान् प्रस्थितान् पिब॥ १॥ तीत्राः। सोमासः। आ। गहि। आशीर्वंतः। सुताः। इ
मे। वायो इति॥ तान्। प्रस्थितान्॥ पिब॥ १॥ वीर्यवंतश्च ये सोमायजमानेष्टसाधकाः॥ पिबन्तान्॥ १॥ उभा देवा दिविस्पृशे
वायु हवामहे॥ अस्य सोमस्य पीतये॥ २॥ उभा देवा दिविस्पृशे। इन्द्रवायु इति। हवामहे। अस्य सोमस्य पीतये। सर्वदेवानां ज्ञानाधिक्यो
द्वे इन्द्रवायवे। अत्र दिविस्पृशेति व्याख्याति॥ सर्वदेवानां मिति॥ नि धरिणे षष्ठ्येषा। द्यौरिति दीव्यते द्युरित्यर्थगत्यर्थस्य वाच्यं। उभयथापि ज्ञानस्य वाच
कं। विषयसप्तमी चेत्यं। तथा च दिविस्पृशेति दिविस्पृशे ज्ञान संबंधिना वितिलभ्यते। देवराक्षसनिधानसामर्थ्याच्च देवानां मध्यमस्यपि। ज्ञानेनाधि
क्यं ययोरिति व्यधिकरणो बहुव्रीहिः। ज्ञानस्याधिक्यमिति तत्पुरुषाद्वा अर्वा आदिभ्योच्। आधिक्यग्रहणं निर्धारणस्य मध्यमं लभ्यं। उभौ देवौ।
दिविस्पृशे। इन्द्रवायु। वयं अस्य सोमस्य पीतये। हवामहे॥ २॥

व्यास

१४

त्रीणिपदा॥ प्रथमपादं व्याख्याति॥ वेदानिति॥ विष्मः॥ त्रीणि। पदा। सर्वाणि॥ त्रिविधानिपदानि स्वरूपाणि। विचक्रमे। अतिक्रंतः। कानितानि।
वेदांस्त्रीन्का। लान्। अतीतानागतवर्तमान्। युगान्। सत्तादीन्। लोकान्। भूभुवःस्वरारब्धान्। देवमानुषदानवान्जीवान्॥ चेतना चेतना
मिश्रान्सकलपदार्थान्। तत्र चेतना। श्रीर्मुक्ताश्च। अचेतनाः। घटादयः। मिश्राः सात्मका देहाः। कथं विचक्रमे इत्यत उक्तं॥ गोपा इति॥

त्रीणिपदा विचक्रमे विष्म गोपा अदाभ्यः॥ अतो धर्माणि धारयन्॥ ३॥ त्रीणि। पदा। वि। चक्रमे। विष्मः। गोपाः। अदाभ्यः॥
अतः। धर्माणि। धारयन्॥ ३॥ वेदान्कालानुष्ठानलोकान्देवमानुषदानवान्॥ चेतना चेतना मिश्रांस्त्रीणिपदा विचक्रमे॥ रक्ष
कत्वेन सर्वाणि स्त्रष्टु भर्तृत्वतस्तथा॥ मोक्षदत्वेन च विभुः स्तभनीयोन केनचित्। धारकांश्चैव वाच्यादीन् धारयन्वर्तते ततः॥ ३॥

तदुपलक्षणपरमिति व्याख्याति॥ रक्षकत्वेनेति॥ विभुः। विचक्रमे इति पूर्वोक्तान्वयः। अदाभ्य इत्यस्यार्थमाह॥ स्तभनीय इति॥ निवारणी
यः। पोरुषधादिति दंभेर्ण्यत्। उत्तरार्धं व्याख्याति॥ धारकानिति॥ यत एव महा माहात्म्ये विष्मः। अतः कारणात्। धर्माणि। जगतो धार
कानपि वाच्यादीन्। स एव धारयन्वर्तते इति शेषः॥ ३॥

ऋतेन। परेण। यो। ऋतेन। सकलवेदावगतेन। ज्ञानरूपेण वा। परेण। ब्रह्मणा। ऋतवृद्धौ। ऋते। तस्मिन्नेव ब्रह्मणि। वृद्धौ। ऋतस्य पत्नी। सत्यपत्नी। तौ मित्रावरुणौ। दुवे। परमेश्वरविषये वृद्धिः। कादोचित्तीन संभवतीत्यतः सदेत्युक्तं। ऋतस्य ज्योतिष इति सामाधानिकरणं। तत्र

ऋतेन यावता वृद्धावृतस्य ज्योतिषस्यती।। तामित्रावरुणा दुवे ॥ ५ ॥ ८ ॥ ऋतेन। यो। ऋतऽवृद्धौ। ऋतस्य। ज्योतिषः। पत्नी इति ॥ ता। मित्रावरुणा। दुवे ॥ ५ ॥ ८ ॥ परेण ब्रह्मणा तस्मिन् वृद्धौ सत्यपत्नी सदा ॥ सत्यं ज्योतिः प्रकाशत्वात् तौ मित्रावरुणौ। दुवे ॥ ५ ॥ ८ ॥ वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरुतिभिः ॥ करतान्नः सुराधसः ॥ ९ ॥ वरुणः। प्रऽअविता। भुवत्। मित्रः। विश्वाभिः। उतिभिः। करतान्नः। सुराधसः ॥ ९ ॥ संसिधान् कुरुतान्नस्तौ ॥ ९ ॥

सत्यस्य ज्योतिष कथमित्यत्राह ॥ सत्यमिति ॥ प्रकाशत्वात्प्रसिद्धत्वात्। सत्यमेव हि प्रमाणप्रसिद्धं भवति ॥ ५ ॥ ८ ॥ वरुणः। अत्रोत्तरार्धे व्याख्याति ॥ वरुणः। विश्वाभिः। उतिभिः। रक्षाभिः। प्राविता। प्रकर्षेणास्माकं रक्षकः। भुवत् भवेत्। तथा मित्रश्च। किंचितौ। मित्रावरुणौ नः। अस्मान्। सुराधसः। शोभनसिद्धिमतः। संसिधान्। करतान् कुरुतान् ॥ ९ ॥

मरुत्वंतं ॥ त्वचो मरुत्वंतं ॥ अत्रोत्तरार्धे व्याख्याति ॥ सगण इति ॥ वयं ॥ मरुत्वंतं ॥ मरुद्भिः सहितं ॥ इंद्रं ॥ सोमपीतये ॥ आहवामहे ॥ आहुतश्च इंद्रः हरिः ॥ गणेन मरुद्गणेन ॥ सज्जः ॥ सह ॥ सगणः ॥ त्वं पतु त्वयतां ॥ २ ॥ इंद्रज्येष्ठाः ॥ अत्र पूषरातय इत्यस्यार्थः

मरुत्वंतं हवामहे इंद्रमासोमपीतये ॥ सज्जगणेन त्वं पतु ॥ २ ॥ मरुत्वंतं ॥ हवामहे ॥ इंद्रं ॥ आ ॥ सोमऽपीतये ॥ सऽज्जः ॥ गणेन ॥ त्वं पतु ॥ २ ॥ सगणस्त्यतां हरिः ॥ २ ॥ इंद्रज्येष्ठामरुद्गणादेवासऽपूषरातयः ॥ विश्वे मम श्रुता हव ॥ ३ ॥ इंद्रज्येष्ठाः ॥ मरुत्सगणाः ॥ देवासः ॥ पूषरातयः ॥ विश्वे ॥ मम ॥ श्रुत ॥ हव ॥ ३ ॥ पूषा पूर्णत्वतो विष्णुस्तमित्राः पूषरातयः ॥ ३ ॥

माह ॥ पूषेति ॥ पूषपुष्टौ ॥ समित्रं येषां ते तमित्राः ॥ हे इंद्रो ज्येष्ठो येषां ते इंद्रज्येष्ठाः ॥ पूषा विष्णुः ॥ रातिर्मित्रं येषां ते पूषरातयः ॥ मरुद्गणाः ॥ सप्तसप्तका इति हि बहुवचनं ॥ देवासः ॥ देवाः ॥ विश्वे ॥ सर्वे ॥ मम ॥ हव ॥ श्रुत ॥ श्रुयुत ॥ ३ ॥

हृत ॥ सहसा ॥ हे सुदानवः ॥ दाणूदाने ॥ अस्मात्ताछीलिकोनुः ॥ अतीवदातुः ॥ अतीवदानरीलाः ॥ सुराः ॥ मरुतः ॥ सहसा बल
रूपेण बलवता ॥ बलाभिमानिना चेंद्रेण ॥ जुजासता ॥ रात्रेण सहिता इति यावत् ॥ दृत्रं ॥ सम्यग्ज्ञाननावरणत्वादज्ञा

हृत दृत्रं सुदानव इंद्रेण सहसा युजा ॥ मनोऽदुःखं संश्रित ॥ ४ ॥ हृत ॥ दृत्रं ॥ सुदानवः ॥ इंद्रेण ॥ सहसा ॥ यु
जा ॥ मा ॥ नः ॥ दुःखं संश्रितः ॥ सहसा बलरूपेण रात्रेण सहिताः सुस ॥ मदज्ञानं हतातीवदानरीलानशंकुया
त् ॥ दुर्वीरकाद्वान्युमा

न ॥ अभ्यर्हितत्वान्मदज्ञानी ॥ हत ॥ नाशयत् ॥ किंच ॥ दुःखं संश्रितं ॥ दुर्वीर ॥ यद्वा ॥ दुष्टः संश्रितः ॥ सोऽदुःखं संश्रितः ॥
दुर्वीरान् पुमान् नोस्माकं मांश्रित ॥ नराकुयात् ॥ अज्ञानमुत्पादयितुं रात्रेण भवेत् ॥ ४ ॥ ॥

व्यास
३६

इंद्रवायू ॥ अत्र मनोजवाविति व्याख्या ॥ मनस इति ॥ जुवतिः प्रेरणार्थः ॥ सोत्रे धातुः ॥ अर्थांतर समुच्चयार्थश्च न दृष्टः ॥ मनोजुवौ ॥ मनोवेगि
नौ ॥ सहस्राक्षरादं व्याख्याति ॥ बहुज्ञानाविति ॥ सहस्रशब्दोऽपरिमितनामा ॥ अक्षत्राक्षेन च तज्जन्यः साक्षात्कारो लक्ष्यते ॥ एकः सहस्राक्षः
अपरस्मिन् लक्षणेति व्याख्यानं मुख्यं संभवत्युक्तमिसेव शब्देनाह ॥ किंचास्मद्व्याख्याने धियस्य तीक्ष्णत्वेन संगच्छत इत्याश
इंद्रवायू मनोजुवाविश्राहवन्त ऊतये ॥ सहस्राक्षा धियस्य तीक्ष्णत्वेन ॥ ३ ॥ इंद्रवायू इति ॥ मनः ॥ जुवा ॥ विप्राः ॥ हवन्ते ॥ ऊतये ॥ सहस्रः ॥ अक्षा ॥ धि
यः ॥ पती इति ॥ ३ ॥ मनसः प्रेरको चैव बहुज्ञानो धियस्य तीक्ष्णत्वेन ॥ ३ ॥ मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये ॥ जज्ञाना घृतदक्षसा ॥ ४ ॥ मित्रं वयं
हवामहे ॥ वरुणं ॥ सोमपीतये ॥ जज्ञाना ॥ घृतदक्षसा ॥ ४ ॥ जज्ञानो विद्यमानो तु यजमानस्य शोधको ॥ ४ ॥
येनाह ॥ धियस्य तीक्ष्णत्वेन ॥ मनोजुवौ ॥ सहस्राक्षौ ॥ धियस्य तीक्ष्णत्वेन ॥ इंद्रवायू ॥ विप्राः ॥ मेधाविनः ॥ ऊतये ॥ रक्षायै हवन्ते ॥ आह्वयन्ति ॥ ३ ॥ मित्रं
वयं हवामहे ॥ वरुणं ॥ जज्ञाना घृतदक्षसेति पदद्वयं क्रमेण व्याख्याति ॥ जज्ञानाविति ॥ वयं ॥ मित्रं ॥ वरुणं च ॥ सोमपीतये ॥ हवामहे ॥ यो आ
हूतो ॥ जज्ञानो ॥ यज्ञेषु व्यक्तौ भवतः ॥ व्यक्तौ च ॥ घृतदक्षसौ ॥ घृतो दक्षो यजमानो याभ्यां तौ तथोक्तौ ॥ ४ ॥ ॥

जयतामिव ॥ हेनरः ॥ विश्वे देवाः ॥ यत् यदा ॥ शुभं विष्म वायुं वा ॥ प्रति ॥ यथा ना ॥ यूयं ॥ याथ ॥ तदा मरुतां ॥ युष्माकं ॥ तन्युतुः ध्व
निः ॥ तन्ध्वनिः ॥ ते वां युष्माकं ध्वनिः ॥ सं ग्रामे जयतामिव ॥ धृष्णुया ॥ नि धृषा प्रागलभ्ये ॥ त्रिसि गृधि धृषि क्षिपे ॥ कृतः ॥

जयतामिव तन्युतु मरुतां मेति धृष्णुया ॥ यच्छुभं याथ नानरः ॥ १ ॥ जयतां इव ॥ तन्युतुः ॥ मरुतां ॥ एति ॥ धृष्णु
या ॥ यत् ॥ शुभं ॥ याथ न ॥ नरः ॥ जयतामिव तन्ध्वनिः ॥ धैर्याद्या तियदा विष्म वायुं वा याथ नोत्तमं ॥ १ ॥

ततो भावप्रधाना तृतीयाः पंचम्या वा सृपां सुल्लिगित्यादिना यादेशः ॥ धृष्णुत्वेन ॥ धैर्यात् ॥ एति ॥ याति ॥ प्रवर्तते ॥ १ ॥

हस्कारात् ॥ हस्कराब्दं व्याख्याति ॥ दोषेति ॥ ओ हा क्लो गे ॥ अस्माकः ॥ त्यजति दोषा निति हः ॥ स्वेन सह करोति गुणानिति स्कारः ॥ अकारस्य
लोपः ॥ हश्चासौ कारश्च हस्कारः ॥ विद्युद्युतार्थमाह ॥ विद्युदिति ॥ विधुर्वाद्योततेः क्विप् ॥ ऋचं व्याख्याति ॥ तत्सुता इति ॥ ये सर्वे देवा मरुत

हस्काराद् विद्युतस्य र्थतो जाता वंशंतुनः ॥ मरुतो मृल यंतुनः ॥ २ ॥ हस्कारात् ॥ विद्युतः ॥ परि ॥ अतः ॥ जाताः ॥ अवंतु ॥ नः ॥ मरु
तः ॥ मृलयंतु ॥ नः ॥ २ ॥ दोषस्यागादुणप्राप्तेः हस्कारो वायुरुच्यते ॥ विद्युद्विशिष्टज्ञानत्वाद्भारती तत्सुता हिते ॥ सर्वे दे
वाश्च मरुतोरक्षंत्वे ता दृशो हरिः ॥ तत्तदंतर्गतत्वेन ॥ ॥ २ ॥ ॥

अथ ॥ कै हस्कारात् ॥ वायोः ॥ विद्युतः ॥ भारत्याश्च ॥ परि ॥ सम्यक् ॥ जाताः ॥ तत्सुता हिते ॥ अतः ॥ सम्यग्जातत्वादेव ॥ नः ॥ अवंतु ॥ रक्षंतु ॥ नः ॥
अस्मान् ॥ मृलयंतु ॥ सुखयंतु च ॥ पुनर्न इति तात्पर्यार्थः ॥ हरावेत दृढयति ॥ एता दृश इति ॥ हरिरपि ॥ तत् मरुदाद्यंतर्गतत्वेन कारणेन ॥ ए
ता दृशः भारती वायुपुत्र उच्यते ॥ २ ॥

आधूषन् ॥ योष्टोयंतचः ॥ पूषा घृणिशब्दे व्याख्याति ॥ पूषेति ॥ आ । समंतात् । घृणयोरश्मयोयस्यासावाघृणिः ॥ ऋचं व्याख्याति ॥ अजे
ति ॥ हे आघृणे । पूषन् । चित्रं विचित्रं । बहिः । बृहतेर्बृह्यर्थं स्येदं रूपं ॥ नानाविधं पूर्णत्वं यस्य सो विचित्रबहिः । तं विचित्रबहिषं । ब्रह्माणं ।

आधूषं चित्रबहिषं माघृणे धरुणो दिवः ॥ आजानं यथापुशुं ॥ ३ ॥ आधूषन् ॥ चित्रः बहिषं ॥ आघृणे ॥ धरुणं ॥
दिवः ॥ आ ॥ अज ॥ नष्टं ॥ यथा ॥ पुशुं ॥ ३ ॥ पूषा धूषात्तत्तश्च सः ॥ आघृणिः पूर्णरश्मित्वादाजनश्चित्र
बहिषं ॥ ब्रह्माणं च दिवो देव्याः भर्तारं वायुमोजगं ॥ यथा गतं ॥ ३ ॥

तत्तं नः । अस्मान्प्रति ॥ आज । अजे रं रितं यथार्थं स्येदं लोदिदृष्टं ॥ गुरुत्वेनागमय । दिवः देव्याः भारत्याः । धरुणं धमचिं । भर्तारं वा
युच । आज । क मिव नष्टं पुरं ॥ गतं गा । यथा गमयंति । यद्वा अजेति ॥ लिङ्गं तं नः । अस्मदर्थं भवान् । आज । आदिकाले प्रसवासीति ॥ ३ ॥

व्यास

३५

विश्वान् ॥ वैश्वदेवस्तुचः । अत्रष्ट श्चिमातर इत्यस्यार्थमाह ॥ भारतीत्यादिना ॥ कथं भारतीष्टश्चिरुच्यत इत्यत आह ॥ गोरूपाचेति ॥ एभि
राब्दे हि गोनाम सुपठयते । चराब्दे वक्ष्यमाणापेक्षया केचित्काले कार्यं विशेषार्थं ॥ तत्सुता अखिलाः सराः । तस्मात्ष्ट श्चिमातर

विश्वान्देवान् हवामहे मरुतः सोमपीतये ॥ उग्रा हिष्टश्चिमातरः ॥ ५ ॥ विश्वान् ॥ देवान् ॥ ह
वामहे ॥ मरुतः ॥ सोमः पीतये ॥ उग्रा ॥ हि ॥ ष्टश्चिमातरः ॥ ५ ॥ भारतीष्टश्चिरुच्य
ते ॥ गोरूपा च केचित्साष्टतत्सुताश्चाखिलाः सराः ॥ अन्यत्रापि सुतास्तस्याः ॥ ५ ॥ ९ ॥

इतिशेषः ॥ किचान्यत्र वेदाद्यभिमानित्वेपि ष्टश्चिराब्दे वागादिनामापि भवति ॥ वर्यं ॥ विश्वान्देवान् । मरुतश्च ॥ सोमपी
तये ॥ हवामहे ॥ कुतः ॥ हियस्मात् ष्टश्चि गोरूपा । वाग्रूपा द्युग्रूपा वा भारती मातायेषां ते ष्टिश्चिमातरो विश्वदेवाः । उग्राः अप्रसह्याः । रात्रु

॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥

अंबयः। एता आद्यः। अंत्याध्यर्धा आग्नेयीत्येक। दर्शनात्तु ययस्वानित्यर्धर्च आग्नेयः। आव्यश्च। संमाग्न इत्युक् सर्वदेवस्या। अंबयः अंबा
राब्दपर्यायो विराब्दः। अंतः अंबयः मातरः। काः। आपः। कुतः। प्रकरणादिति हि राब्दे नाह॥ कथमात्स्वमयो। जगतः कावयात्। जामयः
सहोदराश्च कस्य जगतः। कथं। यस्मात्ताभिः सह विवर्धते। पार्थिवादिभागचतुष्टयात्मकं जगद्वर्धमानं च आगेन सहैव वर्धते यस्मात्तस्मा

अंबयो यंत्यध्वंभिर्जामयो अध्वरीयतां॥ एचंतीर्मधुना पयः॥१॥ अंबयः। यंति। अध्वःभिः। जामयः। अध्वरिः यतां। एचंतीः॥
मधुना। पयः॥१॥ अंबयो मातरो ह्यापः। कारणत्वात्सहोदराः॥ जगतो जामयो यस्मात्सहताभिर्विवर्धते॥ अध्वरं कुर्वतां क्षीरं
सोमं चापि पृष्टं चंती॥ संपृक्ताः॥१॥ ॥ टीका ॥ सहोदराः। अध्वरीयतामित्यादिव्याख्याति॥ अध्वरमिति॥ यद्यप्यध्व

रीयच्छब्दो ध्वरमिच्छत आह॥ तथापि तस्यां दशायां सोमसंबंधानुपपत्तेरिच्छया करणमुपलक्ष्या अध्वरं कुर्वतामित्युक्तं। क्षीरसोमयोः समुच्चये
च राब्दः। अपि राब्दस्वर्णविशेषणसमुच्चये। अंबयः जगतो मातरः। जामयः। भगिन्यश्च। अध्वरीयतां। अध्वरमिच्छतां अध्वरं कुर्वतामितियावत्।
मधुना सोमेन सह। पयः। क्षीरं सोमं चेत्यर्थः। प्रपृचंतीः। पृची संपर्कः। प्रपृचंत्यः। संपृक्ताः आपः अध्वभिः मार्गैः। यंति गच्छंति। नद्यो ननाभिः प्रयंते॥१॥

थास

अमूः॥ याः। याः। अमूः आपः। उपसूर्ये। सूर्यसमीपे। सूर्यस्य समीपस्थाः। वात्राब्दः समुच्चये। सूर्यश्च। याभिः सह वर्तते। अन्योन्यसाहिसोक्तेस्ता
त्यर्थः। सहिता अपि सूर्येण सहिता एव वर्तते। यद्वा व्याख्यातमेवेतत्॥ सूर्योपि। ताः आपः। प्राथेव। वर्तते इति। ताः नः। अस्मदीयं अध्वरं।

अमूया उपसूर्येयाभिर्वसूर्यः सह॥ तानो हि न्वं त्वध्वरं॥२॥ अमूः। याः। उप। सूर्ये। याभिः। वा। सूर्यः। सह। ताः। नः। हि न्वंतु।
अध्वरं॥२॥ याः समीपस्थाः सूर्यस्य सहिता अपि॥२॥ अपो देवीरुपहृये यत्र गावः पिबंति नः॥ सिंधुभ्यः कर्त्वं हविः॥३॥
अपः। देवीः। उपहृये। यत्र। गावः। पिबंति। नः। सिंधुभ्यः। कर्त्वं। हविः॥२॥ ह्यामितायाः पिबंति गावेनः सर्वथा हविः॥ कार्यं नदीभ्यः॥३॥

हि न्वंतु। हि गतो। वृद्धौ च। गच्छंतु। वर्धयंतु च॥२॥ अपः। ह्यामि। यत्र। द्वितीयार्थे सप्तम्येषा। याः नः। अस्मदीयाः गावः पिबंतु। ता अपः देवीः। अहं।
उपहृये ह्यामि। कस्मात्। यतः। नः। अस्माकं। सर्वथा हविः। सोमादिलक्षणे। सिंधुभ्यः। नदीभ्यः। तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा। तदुद्देशेन। पंचमीवा। कर्त्वं कार्यं कं
साधेतैवैकेनैकैक्यत्वं तदिति त्वत्॥३॥ ७॥

अस्मिन् ३ तः ॥ तास्वतः ॥ अमृतं ॥ मरणाभावस्य कारणं दुर्व्यं ॥ यदुच्यते ॥ तत्तास्वतः ॥ तासामपां ॥ अंतःमध्ये स्थितं ॥ कंपस्त्वितमर्थमाह ॥
दृश्यमिति ॥ यद्वा अमृतं तास्वतः स्थितं ॥ कथं ॥ अंतः अंतर्हितं ॥ अदृश्यं ॥ तेन नानुपलंभबाधः ॥ भेषजं ॥ रोगनिवर्तकं च इव मन्त्रवस्थि

अस्मिन् १ तर मृतमप्युक्तं भेषजमपामुत प्रशस्तये ॥ देवा भवत वा जिन ४ ॥ ४ ॥ अपूः स्फ ॥ अंतः ॥ अमृ
तं ॥ अपूः स्फ ॥ भेषजं ॥ अपां ॥ उत ॥ प्रशस्तये ॥ देवाः ॥ भवत ॥ वा जिन ४ ॥ ४ ॥ तास्वतर दृश्य
ममृतं स्थितं ॥ अपामेव प्रशंसा सार्थं सहायाः संतु न ४ स्फरा ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥

तं ॥ तासामपामुत ॥ अपामेव ॥ प्रशस्तये ॥ प्रशंसा सार्थं वा जिनः ॥ अन्नवन्तः ॥ देवाः स्फराः ॥ भवत ॥ संतु ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ केवला दैवत्यज्ञा
पनार्थः ॥ नः सहाया इति शेषः ॥ अपां प्रशंसां कुर्वतां अस्माकं राज्ञः मनसादिप्रेरयंश्चिचित् ॥ ४ ॥ ४ ॥

व्यास

२०

पूषा ॥ जगदाजं ॥ आद्युणिः ॥ पूषा भगवान् ॥ राजानं ॥ जगदाजं ॥ गुहा ॥ हितं ॥ गुहायां निहितं ॥ तत एवापगूहं ॥ स्वकुक्षिगूढमिति यावत् ॥
चित्रवर्हिषं ॥ ब्रह्माणं ॥ सतं ॥ अविंदत् ॥ ४ ॥ उतो समह्यं ॥ मह्यं ॥ उतो ॥ अन्यच्च ॥ सः ॥ पूषा ॥ इंदुभिः ॥ सोमैः ॥ तपित इति शेषः ॥ मह्यं ॥ महर्थं ॥

पूषाराजानमाद्युणिरपगूहं गुहाहितं ॥ अविंदच्चित्रवर्हिषं ॥ ४ ॥ पूषा ॥ राजानं ॥ आद्युणिः ॥ अपगूहं ॥ गुहा ॥ हितं ॥ अविंदत् ॥ चि
त्रवर्हिषं ॥ ४ ॥ जगदाजमविंदद्भगवान्सतं ॥ स्वकुक्षिगूढं ब्रह्माणं ॥ ४ ॥ उतो समह्यमिंदुभिः षड्युक्तां अनुसेषिधत् ॥ गो
भिर्यवनचर्षकत् ॥ ५ ॥ ५ ॥ उतो इति ॥ सः ॥ मह्यं ॥ इंदुभिः ॥ षट् ॥ युक्तान् ॥ अनुसेषिधत् ॥ गोभिः ॥ यवं ॥ न ॥ चर्षकत् ॥ ५ ॥ मह्यं
सोमैश्च तपितः ॥ साधयामास षड्युक्ता नींद्रियाणि चकार च ॥ साधनं शक्तिदानं तु गोभिर्वर्षिभिर्धनं यव ॥ ५ ॥ ५ ॥ श्रीः

षट् इंद्रियाणि ॥ युक्तान् ॥ अर्थैः स निष्कृष्टानि ॥ अनुसेषिधत् ॥ साधयामास ॥ अनुदात्तत्वाच्छांदसं ॥ चर्षकत् ॥ चकार च ॥ यं दुःगता छेदं ॥ किमि
व ॥ गोभिः ॥ यभिः ॥ यवं ॥ न ॥ यवं यथा कुर्वेति साधयंति च ॥ करणातिरिक्तं साधनं किमित्युत आह ॥ साधनमिति ॥ साधनं त्वित्यन्वयः ॥ ५ ॥ ५ ॥

आपः पृणीत ॥ अत्र वरुथराब्दार्थमाह ॥ वरुथमिति ॥ उत्तरार्धे व्याख्याति ॥ ज्योतिरिति ॥ सूर्यशब्दं विष्णो निर्वक्ति ॥ स्तूरीति ॥
तृतीयां तस्त्वरिशब्दोपपादाद्यातेः कर्मणि कः ॥ स्त्वरिशब्दात्तृतीया सामर्थ्यात्प्राप्याथेवा तद्धितोयः ॥ पृणीतेत्यस्य धातुं पठति ॥ पृ

आपः पृणीत भेषजं वरुथं तन्वे ३ मम ॥ ज्योक् सूर्यं दृशे ॥ १ ॥ आपः ॥ पृणीत ॥ भेषजं ॥
वरुथं ॥ तन्वे ॥ मम ॥ ज्योक् ॥ च ॥ सूर्यं ॥ दृशे ॥ १ ॥ वरुथं गुप्तिरुद्दिष्टा ज्योतिर्विष्णु

विष्णुः दृशे न धा ॥ स्त्वरि प्राप्यो यतो देवः सूर्य इत्यभिधीयते ॥ पृथदाने ॥ ३ ॥

पृथदान इति ॥ स्तूरीति ॥ हे ॥ आपः ॥ मम ॥ भेषजं ॥ पृणीत दत्त ॥ मम ॥ तन्वे शरीराय ॥ वरुथं चतुर्थं ॥ वरुथं गुप्तिं च दत्त ॥ भेषजस्यैव वै तद्विशेषणं ॥ सूर्यं ॥ विष्णुं ॥ दृशे ॥ दृष्टुं ॥ दृशे विरिष्ये चेत्यव्ययं ॥ यद्वा सूर्यमिति विष्णुर्थे ॥ दृशेति चतुर्थं ॥ विष्णुं
दृशे ॥ ज्योक् ज्योतिः ॥ स्नानं च ॥ पृणीत ॥ १ ॥

इदमापः ॥ अखिलं ॥ हे आपः ॥ यत्किंच ॥ मयि दुरितं ॥ इदं नः ॥ अस्माकं ॥ अखिलमपि पापं प्रवहत अपनयत ॥ किं तत् ॥ अहं ॥ यत् ॥ अभिदुद्रोह
वा ॥ हिं - जमित्यर्थः ॥ यद्वा ॥ शोपे ॥ शोपशब्दोत्र शोफपर्यायः ॥ निमित्तसप्तम्येषा ॥ शोफजं ॥ उत्तान्तं ॥ अन्ततसंभवं च ॥ तत्सर्वं ॥ प्रवहतैव ॥
वा शब्द उत्तशब्दश्च समुच्चये ॥ २ ॥ आपः ॥ रसेन ॥ हे आपः ॥ अद्य वयं ॥ यस्मात् ॥ वः ॥ अन्वचारिषं ॥ एकवचनं बहुवचनाभ्येचि ॥ वोऽनुचरा

इदमापः प्रवहत यत्किंच दुरितं मयि ॥ यद्वा हमभिदुद्रोहयद्वा शोप उत्तान्तं ॥ २ ॥ इदं ॥ आपः ॥ प्र ॥ वहत ॥ यत् ॥ किं ॥ च ॥ इः ॥
इतं ॥ मयि ॥ यत् ॥ वा ॥ अहं ॥ अभिः ॥ दुद्रोह ॥ यत् ॥ वा ॥ शोपे ॥ उत्त ॥ अन्ते ॥ २ ॥ अखिलं प्रापमापः प्रवहतपिनः ॥ हिंसा जं पापं
जं चैव तथैवान्ततसंभवं ॥ २ ॥ आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ॥ पयस्वान् आगहितं मा ॥ स्तजवर्चसा ॥ ३ ॥ आपः ॥
अद्य ॥ अनु ॥ अचारिषं ॥ रसेन ॥ सं ॥ अगस्महि ॥ पयस्वान् ॥ अग्ने ॥ आगहितं ॥ मा ॥ सं ॥ स्तज ॥ वर्चसा ॥ ३ ॥ रसेन संगताश्च स्मोयस्मा

अभस्महि ॥ तस्मात् ॥ रसेन ॥ सखेन ॥ समगस्महि ॥ संगताः स्मः ॥ हे अग्ने ॥ अग्निं च विश्वशं भुवमित्युक्तं ॥ पयस्वान् ॥ अग्निः सहितः ॥ आगहि ॥
अस्मानागच्छ आगच्छत्यच ॥ तं ॥ एवं स्तवतं ॥ मां ॥ वर्चसा ॥ तेजसा ॥ संस्तज ॥ संयोजय ॥ ३ ॥

संमन्त्रे ॥ हे अग्ने । मा । मां वर्चसा । संसृज । संयोजय । प्रजया च । संसृज । आयुषा च । संसृज । उत्तरार्धे व्याख्याति ॥ कुर्युरिति ॥ अनेन विद्यु
रित्यंतर्णितप्यर्थस्य नृप । अस्य म इति ॥ द्वितीयार्थे षष्ठ्या विस्फुक्तं भवति ॥ देवाः अग्न्याद्याः । अस्य मे । एतं मां विद्युः विद्वा समपि कुर्युः ।
ऋषिभिः सह । इन्द्रश्च । मां विद्यात् । वेदयेत् । प्रकारांतरेण व्याख्याति ॥ मदर्थमिति ॥ अनेन ये देवाः सर्वे विद्युः । यश्चेन्द्रः । सर्वे विद्यात् । ते । सर्वे
संमन्त्रे वर्चसा सृज संप्रजया समा युषा ॥ विद्युर्मे अस्य देवा इन्द्रो विद्यात्सह ऋषिभिः ॥ ४ ॥ सं । मा । अग्ने । वर्चसा ।
सृज । संप्रजया । सं । आयुषा । विद्युः । मे । अस्य । देवाः । इन्द्रः । विद्यात्सह । ऋषिभिः ॥ ४ ॥ कुर्युर्मांमपि विद्वांसं
मदर्थं सर्वदा सुरा ॥ एतं मामिति वार्थः स्यादनुजानं तु बोधितं ॥ ४ ॥ ॥ १२ ॥ ॥

सह । ऋषिभिः । सुराः । अस्य मे । संतु । सर्वदा मदर्थं संतु । ममोपकारकाः संल्लिख्यत्वं भवति । प्रकारांतरेण व्याचष्टे ॥ एतमिति ॥
अनेन षष्ठ्यो ॥ द्वितीयार्थे । विद्युरितितु यथा स्थितमेवेत्स्फुक्तं भवति ॥ देवा अग्न्याद्याः । अस्य मे । एतं मां । ह्यपापात्रं । विद्युः जानीयुः । तात्वा
चकृ पां कुर्युरितियावत् । इन्द्रश्च । सह । ऋषिभिः विद्यात् । प्रकारांतरेण व्याख्याति ॥ अनुजानंति ॥ अनुमोदतामित्यर्थः । अत्र देवाः । अस्य मे ।
उदितं विद्युरितियोज्यं ॥ ४ ॥ १२ ॥

व्यास

२२

अप्समे ॥ पूर्वस्या मृचिक धितमे वात्र कस्मात्कथ्यते ॥ अप्सु विश्वानि भेषजानीत्कत्का पुनश्च आपश्च विश्वभेषजी रितिकिम
र्थमुच्यते इत्यवभाह ॥ तात्पर्यमिति ॥ प्रमाणोपन्यासाद्यर्थत्वेनापि अपुनरुक्तिर्देष्टव्या । अग्निं च विश्वशं भुवमित्यस्यार्थमाह ॥ क

अप्समे सोमो अब्रवीदंत विश्वानि भेषजा ॥ अग्निं च विश्वशं भुव मापश्च विश्वभेषजी ॥ ५ ॥ १३ ॥ अप्सु स ॥ मे ॥
सोमः ॥ अब्रवीत् ॥ अंतः ॥ विश्वानि ॥ भेषजा ॥ अग्निं ॥ च ॥ विश्वशं भुवं ॥ आपः ॥ च ॥ विश्वभेषजीः ॥ ५ ॥
॥ १३ ॥ तात्पर्यार्थं पुनर्वक्तुं सखाधारोक्तुताशन ॥ ५ ॥ १३ ॥

खाधार इति ॥ सोमो राजा ॥ इदं मे अब्रवीत् ॥ किं अप्सु तः भेषजानि संतीति ॥ किं च । विश्वशं भुवं ॥ पूर्णसुखभूमिं ॥ अग्निं च ॥ अ
प्सु तः स्थितमब्रवीत् ॥ आपश्च विश्वभेषजीः ॥ विश्वानि भेषजानि यासताः विश्वभेषजी ॥ केवलमोमकेऽपीप् ॥ इत्यब्रवीत् ॥ यद्वास
कलभेषजरूपा एवेत्यब्रवीत् ॥ ५ ॥ १३ ॥

ति

आपः पृणीत ॥ अत्र वरुथराब्दार्थमाह ॥ वरुथमिति ॥ उच्यते राधे व्याख्याति ॥ ज्योतिरिति ॥ सूर्यशब्दं विष्णो निर्वक्ति ॥ स्तूरीति ॥
तृतीयां तस्मिन् राब्दोपपादाद्यातेः कर्मणि कः ॥ स्तूरिशब्दात्तृतीया सामर्थ्यात्प्राप्यार्थे वा तद्धितो यः ॥ पृणीतेत्यस्य धातुं पठति ॥ पृ

आपः पृणीत भेषजं वरुथं तन्वे ॥ मम ॥ ज्योक् स्तूर्यं दृशे ॥ १ ॥ आपः ॥ पृणीत ॥ भेषजं ॥

वरुथं ॥ तन्वे ॥ मम ॥ ज्योक् ॥ च ॥ स्तूर्यं ॥ दृशे ॥ १ ॥ वरुथं गुप्तिरुद्दिष्टा ज्योतिर्विष्णु

विष्णुः दृशे नथा ॥ स्तूरि प्राप्यो यतो देवः स्तूर्य इत्यभिधीयते ॥ पृथदाने ॥ १ ॥

पृथदान इति ॥ स्तूरीति ॥ हे ॥ आपः ॥ मह्यं ॥ भेषजं ॥ पृणीत दत्तं ॥ मम ॥ तन्वेशरीराय ॥ वरुथं चेतुथं ॥ वरुथं गुप्तिं च दत्तं ॥ भेषजस्यैव वै तद्विशेषणं ॥ स्तूर्यं ॥ विष्णुं ॥ दृशे ॥ दृष्टुं ॥ दृशे विरिच्ये चेत्यव्ययं ॥ यद्वा स्तूर्यमिति वरुथं ॥ दृशेति चेतुथं ॥ विष्णुं दृशे ॥ ज्योक् ज्योतिः ॥ ज्ञानं च ॥ पृणीत ॥ १ ॥

इदमापः ॥ अखिलं ॥ हे आपः ॥ यत्किंच ॥ मयि दुरितं ॥ इदं नः ॥ अस्माकं ॥ अखिलमपि पापं प्रवहत् अपनयत ॥ किं तत् ॥ अहं ॥ यत् ॥ अभिदुद्रोहं वा ॥ हिं - जमित्यर्थः ॥ यद्वा ॥ शोपे ॥ शोपशब्दोऽत्र शोफपर्यायः ॥ निमित्तसप्तम्येषा ॥ शोफजं ॥ उतान्तं ॥ अन्ततसंभवं च ॥ तत्सर्वं ॥ प्रवहते वा ॥ वाशब्द उत शब्दश्च समुच्चये ॥ २ ॥ आपः ॥ रसेन ॥ हे आपः ॥ अद्य वयं ॥ यस्मात् ॥ वः ॥ अन्वचारिषं ॥ एकवचनं बहुवचनाभ्ये च ॥ वोऽनुचरा

इदमापः प्रवहत् यत्किंच दुरितं मयि ॥ यद्वाहमभिदुद्रोहयद्वा शोप उतान्तं ॥ २ ॥ इदं ॥ आपः ॥ प्र ॥ वहत् ॥ यत् ॥ किं ॥ च ॥ ३ ॥

इतं ॥ मयि ॥ यत् ॥ वा ॥ अहं ॥ अभि ॥ दुद्रोह ॥ यत् ॥ वा ॥ शोपे ॥ उत ॥ अन्ते ॥ २ ॥ अखिलं प्राप्यमापः प्रवहतापिनः ॥ हिंसाजं पापं जंचैव तथैवान्तसंभवं ॥ २ ॥ आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ॥ पयस्वान् आगहितं मा ॥ स्तजवर्चसा ॥ ३ ॥ आपः ॥

अद्य ॥ अनु ॥ अचारिषं ॥ रसेन ॥ सं ॥ अगस्महि ॥ पयस्वान् ॥ अमे ॥ आगहितं ॥ मा ॥ सं ॥ स्तज ॥ वर्चसा ॥ ३ ॥ रसेन संगताश्च सोमस्मा

अभूत् ॥ हि ॥ तस्मात् ॥ रसेन ॥ सखेन ॥ समगस्महि ॥ संगताः स्मः ॥ हे अग्ने ॥ अग्निं च विश्वं भुवमित्युक्तं ॥ पयस्वान् ॥ अद्भिः सहितः ॥ आगहि ॥ अस्मान्नागच्छ आगच्छत्यच ॥ तं ॥ एवं स्तुवंतं ॥ मां ॥ वर्चसा ॥ तेजसा ॥ संस्तुज ॥ संयोजय ॥ ३ ॥

कस्य नूनं ॥ पंचदशर्चमिदं सूक्तं । प्रजायते रियमृक् ॥ कर्तुरित्यादिना विष्टेणो ॥ तावद्योजयति ॥ ईशश्चेदत्र विवक्षितस्तदेवं योज्यं इति शेषः । वयं ।
 कस्य । करोते ईः । कर्तुः । अमृतानां सुराणां मध्ये । कतमस्य स्वरुतमस्य । परानंदतनोः । देवस्य । विष्टेः । चारु । भद्रं । नाम नूनं । इदानीं मनामहे । अत्रयं धातुः ।
 कस्य नूनं कतमस्य । अमृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम ॥ को नो मुद्या अर्धं तये पुनर्दास्यितरं च दृशेयं मातरं च ॥ १ ॥ कस्य ॥ नूनं । कतमस्य ।
 अमृतानां मनामहे ॥ चारु देवस्य नाम । कः । नः ॥ मद्यै ॥ अदितये । पुनः । दातु । पितरं । च । दृशेयं । मातरं । च ॥ १ ॥ कर्तुः । परानंदतनो
 रिदानीं मनामहे चारु विष्टेणोः सुराणां ॥ नामैशश्चेदिंदिरायै पुनर्दास्यितरं च दृशेयं तं मातरं च देवं ॥ समुक्तानां ममृतानां मजेशमुख्या
 नानं राभ्यधिको यत्स्वरवादौ ॥ ते नोक्तो सौ कतमः ॥ ॥ ७ ॥ टीका ॥ द्युच्चारणाद्यर्थवर्तत । सः । कः । नः । अस्मान् ॥
 मद्यै अदितये । इंदिरायै । पुनर्दातुं द्यात् । ततश्च पितरं तं । देवं । मातरं । तं देवीं च । दृशेयं । प्रशयेयं । अमृतानां । कतम इत्येतत्प्रकारं
 तरेण व्याख्याति ॥ स इति ॥ अमृतानां मित्यनुवादेन मुक्तानां मिति व्याख्यानं । मुक्तानां सकाशादिति शेषः । स्वरवादावित्यनेन कशाब्दान्नेषा
 मणिगुणानामुपलक्षणार्थ इत्याचष्टे ॥ ७ ॥

आस

प्राङ्मद्या अदितय इतींदिराविषयं व्याख्यातं ॥ इदानीं परमेश्वरविषयं च भवतीत्यौशयेन निर्वक्ति ॥ अखंडितत्वादिति ॥ दोऽखंड
 ने ॥ अस्मात्कर्मणि क्तिन् ॥ ततो न त्रसमासः ॥ यस्मान्महती ॥ तत्तस्मान्महतीस्त्री रूपः स इत्यर्थः ॥ महत्त्वं मखंडितत्वं चैकमेव ॥ अतः
 पुनरुक्तिं परिहरति ॥ देशान्त्यादिति ॥ अखंडितत्वं मिति संबन्धः ॥ द्वितीयश्चोवधारणे ॥ पितरं मातरं चैति व्यधिकरणं प्राच्या
 अखंडितत्वात्सत्त्वादिति महती तन्मही च ॥ देशान्त्या तन्महत्त्वं गुणैस्तु कालाच्चोक्तं तस्याचारखंडितत्वं ॥ स एव
 माता च पिता च देवस्तस्मिन्सदा संस्थितास्तस्युनर्दातु ॥ अतिविश्वं तेन चैवादितिः सा ॥ ७ ॥ ॥ ॥
 व्यातं ॥ इदानीं द्वयमपि परमेश्वरविषयं चेत्याह ॥ स एवेति ॥ पुनः । राब्दस्य तात्पर्यमाह ॥ तस्मिन्निति ॥ यस्मात्सदा तस्मिन्
 स्थिताः पुनर्दादित्युक्तमिति मित्यर्थः । अदितराब्दं विष्टेणो प्रकारं तरेण व्याख्याति ॥ अतीति ॥ अदे कर्तरि क्तिन् । जध्वादेशाभावच्छेद
 स इडागमश्च । सर्वं वाचीति श्रुतेरनुसरणीय इत्येव शब्देनोच्यते ॥ ७ ॥

मद्या अदितय इतींद्रि विषयमुक्तं ॥ तत्केन निर्वचनेनेत्यत आह ॥ श्रीर्वेति ॥ वाशब्दश्च शब्दार्थे ॥ श्रीश्वानेन निर्वचनेन महीचादिति श्वो
क्तेत्यर्थः ॥ विष्णुवाचं व्याख्याय प्रजापतावपि व्याख्याति ॥ ब्रह्मेति ॥ ब्रह्माप्येवंकर्तृत्वादिना कइत्यादिशब्दैः प्रोक्तः ॥ रुद्रश्चासौ शब्दस्तस्मि
न्नित्याह ॥ कएवेति ॥ नन्वमृतानां कतमस्येतद्ब्रह्मणि न मुज्यते ॥ विष्णु रमास्वसमानेभ्यो अधिकलाभावादित्यत आह ॥ गुणाश्चेति ॥ जीवेभ्यः

श्रीर्वा ब्रह्मा प्रोक्त एव क एव ॥ गुणाश्च तस्याभ्यधिकाः सदैव जीवेभ्यस्तस्योपित द्वाक्ययोग्यः ॥ ददात्वसो विष्णुः वेचेदिरा
ये प्राप्तानस्मानपितो सर्वगत्वात् ॥ विशेषदेरा प्राप्तिस्तस्या चाप्तिः वैकुण्ठादित्येक उक्तो हरेश्च ॥ १॥

स्वसमानव्यतिरिक्तेभ्यः ॥ तत्तस्मात् ॥ उत्तरार्धं ब्रह्मणियो जयति ॥ ददात्विति ॥ पुनश्चाद तास्येमाह ॥ प्राप्तानिति ॥ तयोः सर्वगतत्वा
त्तौ प्राप्तानस्मान्युनर्ददातु ॥ कथं ददातु ॥ कथं तर्हि प्रार्थनमित्यत आह ॥ विशेषेति ॥ चतुर्थे धेति सिः ॥ तस्य सर्वगतस्य प्राप्तिः प्रार्थ्यत इति शेषः ॥ को
सौ विशेषदेरा इत्यत आह ॥ वैकुण्ठादिरिति ॥ उक्तो विशेषदेरात्वेन ॥ हरेश्च ॥ सर्वगतस्यापि हरेर्व्यक्तिस्थानत्वादित्यर्थः ॥ १॥

व्यास

२४

व्याख्याता मेधातिथिदृष्टा ऋचः ॥ व्याचिरव्यासितानामपिमाह ॥ शुभः शेष इति ॥ परं उत्तमं ॥ यदा अत उत्तरं ॥ अयं ॥ शतं परं त्रयं चेत्युक्तात् ॥ यथा
दित्यादिना ॥ हरिश्चंद्रो ह वै धस इति ब्राह्मणोक्तं कथां स्मारयति ॥ तच्च उत्तमं वरुणपाशमित्यादेः सुबोधत्वाय ॥ एवं सति त्वमग्ने प्रथम इत्यादीनामपि भुनः
शेषदृष्टत्वं प्रसक्तमित्यत उक्तं ॥ उत्तरं परमिति ॥ तद्विवृणोति ॥ अयमिति ॥ इह ॥ कस्य नूनमित्याद्या यामानुष्या ॥ अयमेव शतमस्ति ॥ अन्यत्र
य ॥ चतुर्थे ॥ पंचमेऽपि मंडले स्ति ॥ अतो न त्वमग्ने प्रथम इत्यादीनां शूनः शेषदृष्टत्वं ॥ नापितस्य शतं चित्तं हातिः ॥ ननु कस्मादेव कल्प्यते ॥ भुनः शेष इति

शूनः शेषो ददर्शति उत्तरं परमं कर्तुं ॥ यथा दातुमिच्छा यस्तु वन्देवान्यथ कथं ॥ अयं शतमि

हैवान्य चतुर्थे पंचमेपि च ॥ मंडले ब्राह्मणोक्तस्तु ऋमोत्रापि दृष्टं चां भवेत् ॥ ७॥ ॥ ॥

नी ॥ अयमेव शतं दृष्टवानित्यस्तु ॥ शतं चित्तं सामीप्याद्बुद्धिं त्यत आह ॥ ब्राह्मणोक्तस्त्विति ॥ ब्राह्मणेनैव ल्लेकस्मिन्काले देवोऽवस्थायां च भुनः
शेषस्यान्यूनं कर्तुं दर्शनं संप्रजापतिमेवेत्यादिनोक्तं ॥ स ब्राह्मणोक्तौ दृष्टं चां क्रमोत्रापि नुसर्तव्यो भवेत् ॥ अन्यथा तद्विरोधः स्यात् ॥ अथवात्रापि
अयं शतमपि ब्राह्मणोक्त एव क्रमो भवेत् ॥ ननु यथा श्रुतः ॥ तथा हि ॥ पञ्चिधिसस्यसोमपाइत्यादिकाभिरिदं अश्विनो रुषसि स्तुतायां विमुक्तपाशं शूनः
शेषमधिष्ठस्य ब्राह्मणं ॥ तमलिज ऊ बुस्तमेव नोस्याहः संस्थामधिगच्छेत्त्यादिना त्रैयं प्रावेत्यादीनां स्फुटं तत्परत्वं मवगम्यत इति ॥ ७॥

अभिला । सावित्रोयंतु च ४ तत्र क ४ सविता । विष्णु रेव मुख्यतः । कथं तर्हि तमग्निरुवाच सविता वै प्रसवानामीशे तमेवोपधावेतिस
सवितारमुपससाराभिलादेव सवितिरित्येतेन नृचनेति ब्राह्मणमित्यत आह ॥ सवितेति ॥ सै जगत्कारणमिति सवितृशब्दप्रवृत्तिनि
मित्तं । वीर्याणामीशानमित्यस्यार्थमाह ॥ विज्ञानमिति ॥ विज्ञं कथं वार्यशब्दमित्यत आह ॥ वार्यं हीति ॥ वरणीयत्वं ४ अवद्यपण्ये
त्कपाधेरविवक्षतत्वादहलोप्यदिति भवत्येवेति हे रर्थः ॥ शिष्टं व्याख्याति ॥ रक्षन्निति ॥ हे सवित ४ देव । सदा । नित्यं । अबनू । रक्ष
अभिलादेव सवितृरीशानं वार्याणां ॥ सदावन्मागमीमहे ॥ ३ ॥ अभि । त्वा । देव । सवितः । ईशानं वार्याणां । सदा । अबनू । भागं । ईम
हे ॥ ३ ॥ सवितेत्सपरं रूपं जगत्कारणमीशितुः ॥ विज्ञानामीश्वरं तंतुवीर्यं हि वरणीयतः ॥ वित्तं रक्षन्नवन्तिसमात्मानं भागमेभ्यहे ॥ त्वामैश्वर्यादिसमिति ॥ ३ ॥
न । कं । अभ्यर्हितत्वादात्मानं । अहं ॥ वार्याणां । विज्ञानं । ईशानं । स्वामिनीं । भागं ॥ भागः । ऐश्वर्यादयोगुणाः । तेषां स मूहो भागं । ऐश्वर्यादि
समिति रूपं त्वां । त्वां । अभ्यमहे ॥ अबन्वित्येकवचनादेतदप्येकवचनात् एमि । आत्मानं रक्षितुं । त्वान्नारणं गच्छामि । यद्यप्यवन्तिसेतत्सं
बुध्यंतं व्याख्यातुं शक्यते तथापि साक्षात्प्रयोजनोक्तिलाभाय वचनव्यत्यासेन व्याख्यातलक्षणे हेत्वोः क्रियाया इति स्मरणात् ॥ ३ ॥ ॥ ७१ ॥

व्यास

२५

यश्चित् ॥ योपि ॥ हे देव ॥ विष्णो ॥ इत्या ॥ अविकारित्वेनेत्यंभूतः ॥ इदानीं तत्र न प्रकार एव सर्वदा ॥ शशमानः । शशब्दः स्वरवाची । द्विर्वच
नमतिशयार्थे ॥ अधिकं स्वरं ॥ शशां ॥ तन्मन्यते नु भवतीति शशमानः ॥ स्वरवाधिक इति यावत् ॥ निदः । नेदीयस ४ परस्माद्ब्रह्म

यश्चित् इत्याभगं ४ शशमानः पुरा निदः ॥ अद्वेषो हस्तयोर्दधे ॥ ४ ॥ यः ॥ चित् ॥ हि ॥ ते ॥ इत्या ॥ भ
गः ॥ शशमानः ॥ पुरा ॥ निदः ॥ अद्वेषः ॥ हस्तयोः ॥ दधे ॥ ४ ॥ योपिते परमो भागः ॥ इत्यंभूतो ॥ विकारित्वाद्यशमा
नः स्वरवाधिकः ॥ नेदीयसो ब्रह्मणोपि पूर्वोद्वेषादिवर्जितः ॥ हस्तयोस्तदधे देवतवद्रूपेण । नामयं ॥ ७ ॥

यः ॥ हिरण्यगर्भादपि ॥ पुरा पूर्वः अद्वेषः ॥ उपलक्षणमेतत् ॥ द्वेषादिवर्जितः ॥ एवंभूतो यश्चित् योपि भागः परमैश्वर्यादिद्रव्यो
विग्रहः ॥ तवानामयं रूपं ॥ तं ॥ अहं ॥ हस्तयोः ॥ दधे ॥ पुत्र इव पितरं ॥ ७ ॥

निद इत्यव्य संक् चित्तामी व्येव्याख्यातं निदस्तस्य समीपगा इति ॥ अत्र दूरत्वे ॥ तत्कथमेतदित्यत आह ॥ निद इति ॥ यथा आराध्यो विरुधा
र्थद्वयवाची ॥ तथेतावपि प्रत्येकं विरुधार्थद्वयस्याभिधायको ॥ मूलं विभुजादित्वात् ॥ तदिदमुक्तमुभाविनि ॥ विरुधार्थद्वयाभिधायित्वस्यैव
विवरणं दूरसामीप्यवचनाविनि ॥ दूरेति भावप्रधानं ॥ महोदधौ ॥ नाम स होदधिनामके ग्रंथो ॥ कथितमेतदिति शेषः ॥ एवं विष्णावृचं व्या

निदोदवीय इति तु विरुधार्थद्वयाभिधौ ॥ दूरसामीप्यवचनावुभावपिमहोदधौ ॥ यदान्यः सविता
देवस्तव स्वामी भगो हरिः ॥ अद्वेषो विष्मुरि सुक्ते स्तमहं हस्तयोर्दधे ॥ ४॥ १३॥ ॥

व्यायदेव तां तदेव्याख्याति ॥ यदेति ॥ अत्र विवक्षितस्तदेवं योजनेति शेषः ॥ हे सवितर्देव ॥ यश्चित्तो योपि ॥ ते तव ॥ स्वामी ॥ इत्या ॥ शशमा
नेः ॥ निदः पुरा ॥ भगः ॥ ऐश्वर्यादि रूपः ॥ अद्वेषः ॥ हरिः ॥ तम ॥ अहम् ॥ हस्तयोर्दधे इति ॥ कुत एषां विशेषणानां विष्मुरि विषयत्वमित्यत आह ॥
अद्वेष इति ॥ ग्रंथांतरे अद्वेषो विष्मुरित्यद्वेषत्वस्य विष्मुरि लिंगलोके ॥ निर्विकारित्वादेरपि विष्मुरि लिंगत्वे वचनौ न्युदाहर्तव्ये ॥ ४॥ १३॥

व्यास
२६

अग्नेर्वयं ॥ आग्नेयीयं ॥ तस्याः स्पृष्टत्वादभिधेयमाह ॥ तस्यैवेति ॥ उक्तं ॥ अस्यामृचि ॥ कथं तर्हितं प्रजापतिरुवाच ॥ अग्नेर्वै देवानां नेदिष्टु स्ते
वोपधावेति ॥ सोऽग्निमुपससारग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानामित्येतयर्चेति ब्राह्मणमित्यतः स एवाग्न्याख्यमुक्तं इत्यनुक्ता तस्यैवान्यद्रूपमित्युक्तं किंत

अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारुदेवस्य नाम ॥ स नो मत्या अदितये पुनर्दास्यितरं च दृशेय मातरं च ॥ २॥ अग्नेः ॥
वयं ॥ प्रथमस्य ॥ अमृतानां ॥ मनामहे ॥ चारु ॥ देवस्य ॥ नाम ॥ सः ॥ नः ॥ मह्ये ॥ अदितये ॥ पुनः ॥ दातु ॥ पितरं ॥ वा दृशेय ॥ मातरं ॥ च ॥
॥ २॥ तस्यैवान्यद्रूपमग्न्याख्यमुक्तं यो यज्ञोद्भूयते जामदग्न्यः ॥ स देवानां प्रथमो नाम तस्य स्मृतं सार्धं सर्वकामप्रदं स्यात् ॥ २॥ ७॥

द्रूपमित्यत आह ॥ य इति ॥ यज्ञोद्भूयत इत्यनेनाग्न्यादि शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं ॥ अमृतानां प्रथमस्येति व्याचष्टे ॥ स इति ॥
नन्वत्र पूर्वत्र च नाम मनामहे इति हेतुः ॥ केन ॥ स न इति फलं प्रार्थ्यते ॥ तदयुक्तं ॥ नाम स्मरणादि भात्रस्त्वैकं दि प्राप्ति साधनत्वस्य प्र
माणविरुधत्वादित्यत आह ॥ नामेति ॥ यद्वा चारुत्वस्योपपादनमेतत् ॥ २॥

नहिते ॥ इतः पराएव त्रिंशद्गुरु णदेवताः ॥ क्षतात्राणं ॥ हेवरुण ॥ तेक्षत्रं ॥ प्रजानां ॥ क्षतात् ॥ हानेः ॥ त्राणं ॥ वयश्चन ॥ विशब्दे विशिष्टवाची ॥ च
नशब्दोऽप्यर्थः ॥ विशिष्टा अपि ॥ अमी ॥ परोक्षाः ॥ ये मुक्तिगाः ॥ तेऽपि ॥ नापुर्हि ॥ तथा ते सहः बलं च ॥ नापुः ॥ मन्युः ॥ मनू ॥ अवबोधन इत्यस्येदं रूपं संवि

नहितेक्षत्रं न सहो न मन्युं वयश्च नामीपतयंत आपुः ॥ ने मा आपो अनिमिषं चरतीने ये वा तस्य प्रमिनं त्यभ्वं ॥ १ ॥ न हि ॥ ते ॥
क्षत्रं ॥ न ॥ सहः ॥ न ॥ मन्युः ॥ वयः ॥ चन ॥ अमी इति ॥ पतयंतः ॥ आपुः ॥ न इमाः ॥ आपः ॥ अनिमिषं ॥ चरतीः ॥ न ॥ ये ॥ वा तस्य ॥ प्रमिनंति ॥
अभ्वं ॥ १ ॥ १४ ॥ क्षतात्राणं ते बलं संविदं च पूर्णं नापुर्मुक्तिगा ये विशिष्टाः ॥ अपि स्वयं संसृतेरुत्तमं ततः पतयंतो न्यां छिद्य भक्तानुदाराः ॥

दं च ॥ नापुः ॥ क्रोधस्य गुणत्वाभावात् ॥ तदीय क्षत्रादिसदृश क्षत्रादिमंतो मुक्ता अपि न भवन्तीत्यर्थः ॥ प्रमाणवाधपरिहारार्थमुक्तं ॥ पूर्णमिति ॥ किंच
ये पतयंतः ॥ स्वाधे निच ॥ स्वयं संसृतेरुत्तमं ततः ॥ जीवन्मुक्ताः ॥ तेऽपि नापुः ॥ यद्वा हेतुमति निच ॥ अन्यां छिद्य भक्तान् ॥ संसृतेः पतयंतः ॥ उद्गमयंतः ॥ य उदाराः
आचार्याः ॥ तेऽपि ॥ नापु ॥ १४ ॥ ॥

व्यास

२७

किंच ॥ अनिमिषं ॥ सदा ॥ चरतीः ॥ शुभान्या चरंतः ॥ इमाः ॥ आपः ॥ इमे प्रसिद्धा देवा अपि ॥ नापुः ॥ अपुशब्दस्य सर्वदेवतावाचित्वं कुत इत्यत आ
ह ॥ आप इति ॥ यत् ॥ यस्मात् ॥ आपो वै सर्वदेवता इति श्रुतिरस्ति तस्मादुक्तं युक्तमिति ॥ अपुशब्दः सर्वदेवतावाचित्वेन व्याख्यातः ॥ तद्विशेषवाचित्वे
नापि द्वेधा व्याख्याति ॥ अद्देवता इति ॥ अबभिमानदेवताः ॥ गंगाद्यानद्यो वा ॥ आप इत्युक्ताः ॥ किंच ॥ ये देवसंघाः ॥ वातस्य ॥ वायुदेवस्य ॥ वि

सदा शुभान्या चरंतोऽपि देवा अद्देवता आप इति श्रुतिर्यत् ॥ गंगाद्यावा वायुदेवस्य वि
ष्टोरुत्पत्तिं ये जानते देवसंघाः ॥ वयः सुवर्णा इति वापि ॥ १ ॥ १४ ॥

ष्टोः ॥ पंचम्येषा ॥ अभ्वं ॥ उत्पत्तिपर्यायोर्थं ॥ उत्पत्तिं ॥ प्रमिनंति ॥ जानते ॥ तेऽपि महाज्ञानाः ॥ नापुः ॥ वायुदेवस्य अनुवादे
न विष्टोरिति व्याख्यानं वा ॥ उत्पत्तिं प्रादुर्भावं ॥ वय इत्यनुवादेन सुवर्णा इत्यपि वेति व्याख्यानोत्तरं ॥ १ ॥ १४ ॥

अबुधेरजा ॥ अबुधेप्रकाशतः ॥ पूतदक्षः ॥ वरुणः ॥ राजा ॥ अबुधेबुधअवगमने ॥ किपू ॥ तत्प्रतिषेधोबुधं ॥ नजः परनिष्ठातादिष्णंदसं ॥
 तस्याप्रतिषेधः ॥ अबुधं ॥ तृतीयथेसप्तमी ॥ प्रकाशतः ॥ ज्ञानेनज्ञानपूर्वं ॥ वनस्य ॥ वनवपसंभक्तौ ॥ पचाद्यन् ॥ स्वसंभजतः ॥ स्वात्मान्यसेवमानाय ॥ ऊ
 ध्वंजैः ॥ स्तूपं ॥ स्थानं ॥ उत्तमंस्थानं ॥ ददते ॥ दददाने ॥ किंच ॥ येनीचीनाः ॥ नीचस्थाः ॥ पुरुषाः ॥ तेषां ॥ वरुणेनसेवितेननिमित्तेन ॥ उपरि ॥ ऊर्ध्वगाः ॥
 अबुधेरजावरुणोवनस्योर्ध्वस्तूपददतेपूतदक्षः ॥ नीचीनास्थुरुपरिबुधएषामस्मैअंतर्निहिताः केतवस्युः ॥ २ ॥ १४ ॥ अ
 बुधे ॥ राजा ॥ वरुणः ॥ वनस्य ॥ ऊर्ध्वं ॥ स्तूपं ॥ ददते ॥ पूतदक्षः ॥ नीचीनाः ॥ स्थुः ॥ उपरि ॥ बुधः ॥ एषा ॥ अस्मे इति ॥ अंतः ॥
 निःहिताः ॥ केतवः ॥ स्युरिति स्युः ॥ २ ॥ १४ ॥ अबुधेप्रकाशतः संभजतः स्वमुच्चैः ॥ स्तूपं स्थानं ददते पूतद
 क्षो नीचस्था अपूर्ध्वगास्तेनतस्तुः ॥ नीचाश्वसेमुक्तिगामानुषाद्यास्तेषां बुधो नीचः लोकः सुरेभ्यः ॥
 स्वर्गगाः ॥ स्तुतस्थुः ॥ यद्वा ॥ येनीचीनाः नीचं चामनुषाद्याः ॥ तेषां उपरि ॥ स्तुः ॥ मुक्तिगावभ्रवुरितिव्याख्यानांतरं ॥ अर्थद्वयेतेकथं नीचीनाः ॥
 तत्राद्येषां तेषां स्वर्गं गमिष्यतां ॥ बुधः अधोभागः ॥ सुरेभ्यो नीचलोकोद्यावासः ॥ द्वितीयेतुबुधशब्दो धस्तनवमाह ॥ एषामानुषादीनां बुधः सुरेभ्यो
 धस्तनः प्रकारः ॥ गुणाः नीचाः ॥ ७ ॥ श्री ॥

व्यास

२८

भगभक्तस्य ॥ विष्णुभक्तस्य ॥ हेसवितः ॥ वयं ॥ तव ॥ अवसारक्षणेन ॥ आरभे ॥ आरभामहे ॥ विद्यां त्वदीया मिति शेषः ॥ तत्फलं च ॥ भगभक्तस्य
 भगः ऐश्वर्यादिद्रुपोविष्णुः ॥ तद्भक्तस्य तत्सेवकस्य ते संबंधिनः ॥ रायो मूर्धनि ॥ मूर्ध्नि रादौ गोप्या वृत्त्योत्तममाह ॥ राय उत्तमं ॥ प्रसिद्धाद्विज्ञा
 भगभक्तस्य ते वयमुदश्रोम तवावसा ॥ मूर्धनि राय आरभे ॥ ५ ॥ १३ ॥ भगभक्तस्य ॥ ते ॥ वयं ॥ उत् ॥ अश्रोम ॥ त
 व ॥ अवसा ॥ मूर्धनि ॥ रायः ॥ आरभे ॥ ५ ॥ १३ ॥ विष्णुभक्तस्य ते रायो मूर्धनि राय उत्तमं ॥ तवावसारभेद्वि
 द्यामुच्चैरश्रोमामित्फलं ॥ ऐश्वर्यादिगुणायस्य भगो भक्तं परात्मनः ॥ तस्य ते वित्तमश्रोमामितवरक्षो बलाधरे ॥ ५ ॥ १३ ॥
 उत्तमं वित्तं ॥ सखं ॥ उदश्रोम ॥ उच्चैरश्रोमामि ॥ अश्रोमः ॥ एवं देवतांतरे व्याख्याय विष्टो व्याख्याति ॥ ऐश्वर्यादीति ॥ हेदरे ॥ तव ॥ अवसा ॥ तवारक्षा
 बलात् ॥ वयं ॥ आरभे ॥ त्वदीयां विद्यां आरभामहे ॥ तत्तत्त्वभगभक्तस्य भगः ॥ ऐश्वर्यादिगुणाः ॥ भक्तं ॥ अन्नं ॥ भोग्यं यस्य परमात्मनः सतथोक्तः ॥ तस्य ते ॥
 रायो मूर्धनि ॥ प्रसिद्धाद्विज्ञा उत्तमं मोक्षार्थं ॥ उदश्रोम ॥ उच्चैरश्रोमामि ॥ अश्रोमः ॥ ५ ॥ १३ ॥

उरुं हि ॥ उरुं राजा । रंजनात् । अनुरागजननात् । दीपनाद्वा । राजा । रंजुरागे । राजद्वीप्तौ । राजा । अन्वेतवै । स्वाज्ञानुसारेण सदैव गच्छे । उरुं ब्रू
वार्थे । तस्याध्याहृतेन सदा शब्देन संबन्धः कृतः । सूर्याय सूर्यस्य । उरुं । विस्तीर्णं । पंथां । पंथानं । चकार । सूर्यसं चाराय भूतीति प्रतिधातुरहितम
तरिक्षं चकार । किंच । अपदे अपादाय । पुरुषाय । प्रतिधातवे । चाबुगतिशुद्ध्योः । गंतवै । गंतुं । पादापादौ । अकः करोत् । विकरणलोपात् । यद्वा
अपदे पदगतौ । गत्यर्थे । ज्ञानार्थाः । संपदादिनात्किं । न विद्यते पत्यस्य तस्मै । अज्ञाय । पादौ । घञसः । विज्ञानं ज्ञानं चेति शेषः । सः वरुणः ।

उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पंथामन्वेतवा ३ ॥ अपदे पादा प्रतिधातवे कृता पूर्वक्ता हृदया विधश्चित् ॥ ३॥ १४॥ उरुं हि ॥
राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पंथां । अनुऽएतवै । ऊं इति ॥ अपदे । पादा । प्रतिधातवे । अकः । उता अपऽवृत्ता । हृदयऽविधः । वि
त् ॥ ३॥ १४॥ उरुं राजा रंजनाद्वा जनाद्वा सूर्याय पंथानमसोचकार ॥ स्वाज्ञानुसारेण सदैव गच्छे पादावपादार्थं गंतवै करोत् ॥ अज्ञाय च
विज्ञानमकः स गतुमात्मानमित्यर्थ इहा जसोक्तः ॥ बुधे धातुः शंकरस्यापि दोषान्वक्ता ज्ञानाच्छिक्षकत्वाच्च विष्णुः ॥ ३॥ १४॥ ३॥
प्रतिधातवे । आत्मानं प्रति गंतुं । अक इत्येवोर्थः । इह पादे अंजसा । मुख्यया वृत्त्या । उक्तः । माहात्म्यातिशयस्य सूचकत्वात् । उत किंच वरुणः वि
ष्णुः । हृदयविधः । हृदयबुद्धिः । तां विशेषणधत्त इति विचि । अकारलोप्योऽसः । तस्य बुधे धातुः । शंकरस्य चिदपि । अपवृत्ता दोषान्वक्ता । कथं ज्ञाता
त् । सूक्ष्मविज्ञानात् । शिक्षको हित्व येदमवद्यमारितमिति शेषवक्ति । अनेन विज्ञाने शिक्षकत्वाच्च भिष्यते । न दोर्जन्यमित्यभिप्रायः ॥ ३॥ १४॥ ॥

आस

२९

रातंते ॥ जगद्रक्षा ॥ हे राजन् । इति । ते तव । रातम् । अनंतानि । सहस्रं । पुनरपि प्रत्येकं । अनंतं द्या । भूतानि । भिषजोरक्षकसं
णयोगात् । जगद्रक्षा साधनानि । संति । अतः । मम । उर्वरं महती गभीरा ॥ अगाधरूपा । सुमतिः । शुभामतिः । ते । त्वद्विषये
रातंते राजन् भिषजः सहस्रं मुर्वं गभीरा सुमतिश्चे अस्तु ॥ बाधस्व दूरे निःक्रुतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्रमुमुग्ध्यस्म
त् ॥ ४॥ १४॥ रातं । ते । राजन् । भिषजः । सहस्रं । उर्वरं । गभीरा । सुऽमतिः । ते । अस्तु । बाधस्व । दूरे । निः । क्रुतिः । पराचैः ।
कृतं चित् । एनः । प्रमुमुग्धिः । अस्मत् ॥ ४॥ १४॥ जगद्रक्षा साधनान्यथ्यनं तान्यनं तथा संति पुनस्तवैरा ॥ अगाधरूपाम
हती शुभाचमतिर्मम त्वद्विषया सदा स्तु ॥ कृतं ज्ञानं तत्प्रतिरूपत्वे हेतोर्निःक्रुत्याख्यां दुर्मतिं दूर एव ॥ बाधस्व दुर्ता
निजने निरस्य स्वर्गासरा कृत्य चराचरदेव ॥ कृतं च पापं प्रमुमुग्धिमतः ॥ ५॥ १४॥

तिवाचित् । सदा । अस्तु । किंच । निःक्रुतिं । ऋगतो । निनिषेधे । क्रुतिः । क्रुतं । ज्ञानं । तत्प्रतिरूपहेतोः । निःक्रुत्याख्यां । दुर्मतिं । दूर एव । बाधस्व । बाध
लोडने । कथं । पराचैः । पराकृत्य । दुर्ज्ञानिजनस्वर्गादिस्थानाच्छ्रवदेव निरस्य । नरके क्षिप्वाचैत्यर्थः । किंच कृतं मयेति शेषः । एनश्चित् । पापं च । अस्मत् ।
मतः । प्रमुमुग्धिः । प्रमोचय ॥ ४॥ १४॥ ७ ॥

अमीये ॥ दृष्टाण्यमी ॥ ये अमी ऋक्षाः । यान्यमृनि ऋक्षाणि नक्षत्राणि तानि । उच्चा । उच्चैः ॥ अंतरिक्षे । निहितसः । निहितानि । त्वये वेति शेषः । यच्च ।
तानि । नक्तं । रात्रौ । दृष्टे । दृष्टिरे । इत्योरे । दृष्ट्यानि । द्वा । कुहचित् । कदाचित् एव । ईयुः । प्रतीयुः । प्रतीयंते । यच्च दिवा । सर्वदा न प्रतीयंते । कदाचिदेव
प्रतीयंते । तदपि त्वयैव । वरुणस्य । पराभंदतनोः । विष्टेणोः । तवैव । व्रतानि । इत्यादीन् युक्तानि कर्माणि । अदध्यानि । अनिरोधितानि । अप्रतिहतानि । किं
च । चंद्रमाः । चंद्रः । विचाकशात् । चकारा दीप्तौ । दीप्तिश्च दर्शनं । पश्यन् । समस्तमिति शेषः । नक्तं । उपलक्षणमेतत् । नित्यं । एति । याति । तच्च त्वयैव ।
अमीय ऋक्षा निहितास उच्चानक्तं दृष्टे कुहचित् दिवेषु ॥ अदध्यानि वरुणस्य व्रतानि विचाकशे चंद्रमानक्तमेति ॥ ५ ॥ ३५ ॥ अमी इति ॥
ये । ऋक्षाः । निहितासः । उच्चा । नक्तं । दृष्टे । कुह । चित् । दिवा । ईयुः । अदध्यानि । वरुणस्य । व्रतानि । विचाकशात् । चंद्रमाः । नक्तं ॥
एति ॥ ५ ॥ ३५ ॥ ऋक्षाण्यमी निहितानि त्वयोच्चैः ॥ दृष्ट्या निरात्रौ न दिवा त्वयैवेत्यादीनि कर्माणि निरोधितानि ॥ पश्यन् पराभंद
तनोस्तवैव चंद्रो नित्यं दृश्यमानेस्त्वयैव ॥ संप्रेरितो याति परे च देवा एवं त्वदाज्ञाकरणाः सदेव ॥ ५ ॥ ३५ ॥
वरुणस्यादध्यानि । व्रतानि विचाकशदित्येकवाक्यतया योग्यं । विचाकशदित्यस्यार्थान्तरं । दृश्यमान इति । चंद्रमाः । नक्तं । विचाकशात् । दीप्यमा
नः । दृश्यमानः । एति । तदपि त्वयैवेति योजनांतरं सूचयति । संप्रेरित इति यो विचाकशे चंद्रमाः । सत्त्वयैव संप्रेरितो नक्तमेतीति ॥ उपलक्ष
मेतदित्यभिप्रायेणाह ॥ परे चेति ॥ त्वदाज्ञायाः करणाः । कृत्यं व्युत्पद्यते बहुलमिति कर्तरि ल्युट् । अधिकरणो वा बहुव्रीहिः ॥ ५ ॥ ३५ ॥

व्यास
३०

अथवा एषां । मानुषादीनां बुधः । उक्तप्रकारेणाप्रकाशः । अज्ञानं । अस्ति । ननु देवानां । तस्मान्नेदीचीनाः ॥ तृतीयपादं प्रकारांतरेण व्याख्याति ॥
नीचोच्चत्वमिति ॥ अस्य वरुणस्याज्ञाया एव जीवाः किंचिदपेक्षयानीचीनाः ॥ त एवा किंचिदपेक्षया उपरिस्थः । किं निरवधिकमेतत् । एषां जीवानां बु
धो मूलभूतः । कश्चिदस्ति ॥ विरिंच इति ॥ तस्येदं तात्पर्यं ॥ विरिंचात् । आ । य क्रमज्ञो जीवानां नीचोच्चत्वं । तच्च वरुणेनेति ॥ तस्य वरुणस्य प्रसादात् ।
अस्मे अस्माकं । ओ । आदेशः । अंतः । हृदये । केतवः । निहिताः स्युः । ज्ञानानि । नित्यं निहितानि भूयास्तुः । ज्ञानिनो वयं भूयास्तुः । ननु संत्येव ज्ञानानि तत्क
नीचा गुणा अप्रकाशोऽथैषां नीचोच्चत्वं क्रमज्ञाया विरिंचात् ॥ अस्माकं मंतर्निहितानि नित्यं ज्ञा
नानि भूमा स्फुरतो धिकानि ॥ भवन्त्यहो भवितुं वा भविष्याः स्युर्द्विग्रहे प्रार्थनैवाधिकार्थे ॥ २ ॥ १४ ॥
अं प्रार्थना । अतः । विद्यमानेभ्यो भ्यधिकानि । तर्ह्ययोग्यप्रार्थनया प्रत्यवायो भवेदित्यतोऽभिप्रायमाह ॥ भवन्तीति ॥ ये । केतवः । भविष्याः । आगा
मिनः । अस्माकं । भवितुमर्हाः । भवन्ति वा । संत्येव । ते स्युरित्यनेन ये केतवः । अस्मे । अस्माकं । अंतः । निहिताः । निगूढाः सन्ति । ते स्युर्व्यक्ता इति योज
नांतरं वस्तुचितं भवति । अतो धिकानीति व्याख्यानं । तत्कथं । लभ्यत इत्यत आह ॥ द्विग्रहे इति ॥ पदकारेणात्र स्युरिति स्युः इति यो द्विग्र
हः क्रियते । तेन । द्विग्रहे द्विग्रहेण द्विरुच्चारणेन प्रार्थनैव । अधिकार्थे । अधिकार्थे ध्योतनात् भवतीति ॥ २ ॥ १४ ॥ ६९ ॥

दुपद शब्दस्यार्थोत्तरमाह ॥ गुणा इति ॥ यत्र । येषु । गुणेषु । तृतीयपाद तात्पर्यमाह ॥ करोत्विति ॥ चतुर्थस्यार्थमाह ॥ प्रसन्न इति ॥ त्रिषु । दुपदेषु ।
यूपस्थानेषु बधः । यद्वा । दुतं पद्यं तपदानि । विक्रियादीनि । तेषु । तृतीयार्थे सप्तमी । तैः बधः । यद्वा जीवानां इवणस्य । संसरणस्य । पदानि । दुपदानि । सत्वरज

गुणास्त्रये दुपदानीति चोक्ताः इवत्ययं जीवसंघो हियत्र ॥ करोत्वेन मवसृष्टं सृष्टेः सप्रसन्नोऽस्मान्कर्मपाशान्मुमुक्षुः ॥ ३॥ ३५ ॥

स्तमांसि । ते बधः । शुनः शेषः । यं । आदित्यं । अहं । आह्वयति । सः वरुणः । राजा । एनं । धुनः शेषं । अवसृज्यात् । संसृष्टेः । अवसृष्टं करोतु । विकरणस्य
श्रुतं । विद्वान् । अस्मदाह्वानं जानन् । ततश्च प्रसेनः । अदधः । अप्रतिबधः शेषान् विमुमुक्षुः । अस्मान्कर्मपाशात् । मुमुक्षुः । अत्रापि बहुलं छन्दसीति श्रुः ॥ ३॥ ३५ ॥

आस

३२

तत्वायामि ॥ तदिति परामर्शस्य विषयं दर्शयन् व्याख्याति ॥ एवं गुण इति ॥ यद्यस्मात् । त्वं । एवं गुणाः । तत् । अतः । शरण्यं । त्वा । त्वां यामि ॥
सदा शरणं ब्रजामि ॥ कथं ब्रह्मणा वेदवेचा । वंदमानः । नमन् स्तुवन् न भिवादयं श्रेयर्थः ॥ किंच ॥ यजमानः । उपलक्षणमेतत् । मत्तो न्यो
विद्वान् । हविर्भिः । हविः प्रदानादिभिः । तद्देव आशास्ते । वाछंति । किंतत् । यामी । कृत्त धात्वर्थं परामर्शो यमित्याह ॥ तद्गतिं । लक्षणं प्राप्तिं । हे वरुण
तत्वायामि ब्रह्मणा वंदमानस्तदाशास्ते ब्रजमानो हविर्भिः ॥ अहेलमानो वरुणे हवो ध्युरु रं समान आयुः प्रमोषीः ॥ १ ॥ तत् ॥
त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वंदमानः । तत् । आ । शास्ते । यजमानः । हविः । भिः ॥ अहेलमानः । वरुण । इह । बोधि । उरु । रं समानः ॥
आयुः । प्र । मोषीः ॥ १ ॥ एवं गुणो यत्नमतो ब्रजामि सदा शरण्यं शरणं वेदवेचा ॥ नमन्नन्यो यजमानो हविर्भिस्तदाशास्ते
त्वद्गतिं देवदेव ॥ अनिंदन्नस्मान्नरमात्रे बुध्या संबोधयोज्ज्वलमास्मदायुः ॥ छेत्सी ॥ १ ॥ ३५ ॥
देवदेव ॥ इह आस्मात् । अहेलमानः । अवज्ञामकुर्वन् । नरमात्रमिति बुध्या । अस्मान् । शरणं प्राप्तानिंदन्निति यावत् । बोधिसंबो
धय । हे शुनः शेषांतो । सीति । हे उरुरांस । उरुभिः पुरुषैः शंस्यत इति । उच्चस्कृतः । नः आयुः अस्मदायुः मा प्रमोषीः मा छेत्सी । तच्छं द्याः ॥ १ ॥ ३५ ॥

उदुत्तमं ॥ अत्रोत्तममध्यमाधमपात्रान्याख्याति ॥ पुण्यमिति ॥ उदववीरूपसर्गार्थनाह ॥ यथायोग्यमन्येषुदत्तेति ॥ हेवरुण ॥ उत्तमपात्रं ॥ पुण्यं ॥
अस्मत् ॥ उच्छ्रथय ॥ अस्मत्सुहृद्भ्योऽहोदत्ताः स्मृतो वियोजय ॥ अधमपात्रं ॥ पापं ॥ अवश्रथय ॥ द्विषद्भ्योऽहोदत्ताः स्मृद्वियोजय ॥ मध्यमपात्रं मिश्रं ॥ पु
ण्यमिश्रं पापं ॥ विश्रथय ॥ उदासीनेभ्योऽहोदत्ता वियोजय ॥ एवशब्देनास्यमुख्यार्थतामाह ॥ अथेति ॥ तेन वियोजनेन ॥ हे आदिसा ॥ तव ॥ व्रते ॥ त्वत्कर्मणि ॥

उदुत्तमं वरुणपात्रं मस्मदवाधमं विमध्यमं श्रथय ॥ अथ वयमादित्यव्रतेतवानागसो अदितये स्याम ॥ ५ ॥ १५ ॥ उत्तर ॥ उत्तर ॥ त
मं वरुण ॥ पात्रं ॥ अस्मत् ॥ अव ॥ अधमं ॥ वि ॥ मध्यमं ॥ श्रथय ॥ अथ ॥ वयं ॥ आदित्य ॥ व्रते ॥ तव ॥ अनागसः ॥ अदितये ॥ स्याम ॥ ५ ॥ १५ ॥
पुण्यं पापं मिश्रमिहैव पात्रान्यथा योग्यं श्रथयान्येषु दत्ता ॥ त्वन्निष्ठया तेन वयं त्वदीयलक्ष्म्याः पुत्राः स्याममुक्ताः स्तुतेश्च ॥
एषां त्रिहोः केवला येवमन्या अयोग्याया अन्यदेवेषु सम्यक् ॥ वाक्यैर्विशिष्टैरपवादहीनैर्ज्ञेया गुणा अन्यदेवेषु चैव ॥

त्वन्निष्ठयेति यावत् ॥ अनागसः ॥ निदिष्टाः स्तुतेश्च मुक्ताः ॥ वयं ॥ तव ॥ अदितये ॥ अदितेः ॥ त्वदीयलक्ष्म्याः ॥ स्याम ॥ पुत्रा इति शेषः ॥ परेश इत्या
दिनेक्तं विदुषोति ॥ एषेति ॥ केवला ॥ प्रतिपाद्यांतररहिता ॥ एतदप्युक्तार्थ एवेति ज्ञातव्यं ॥ अर्थांतरयोजनायां तु देवतांतरमपि न विरु
ध्यते ॥ अयोग्यत्वं कथं ज्ञातव्यमित्यत आह ॥ वाक्यैरिति ॥ विशिष्टैरित्यस्यैव विवरणमपवादहीनैरिति ॥ ७ ॥

व्यास

तान्येवोपलक्षणयोदाहरति ॥ पतिरिति ॥ अत्र सोमो वरुणस्य पतिरित्युक्त्या विचाकुराच्चंद्रमानत्तमेतीति वरुणे अयोग्यमिति ल
भ्यते ॥ तावुभौ ॥ सूर्या चंद्रमसौ ॥ तुल्यवीर्यावित्यनेनोक्तं हिराजिति वरुणेन योग्यमिति ज्ञायते ॥ अस्य चंद्रस्य ॥ रुद्रः पतिरित्यनेनोतापवक्त्रे

पतिः सोमो वरुणस्याप्यथानेः पतिः सूर्यस्तु तावुभौ तुल्यवीर्यौ ॥ सूर्या चंद्रमसोः पतिरिंद्रोऽस्य रुद्रः पतिर्ब्रह्मापतिर
स्यापि विष्णुः ॥ पतिर्मुक्तेर्वसिष्ठदेवो थदृष्टे ब्रह्मा विद्यायाः शर्व इंद्रः क्रियायाः ॥ क्रियांशानामधिपान्यदेवास्तथा फला
नामपि मुक्तिमार्गे ॥ यथा योग्यं सैव द्विप्रेरकाश्चतस्रः पूज्यदेवता मुक्तिकामैः ॥ इति श्रुतेस्तारतम्यगुणानां तत्त्वा योज्याः श्रुत
स्तुतेश्च ॥ ५ ॥ १५ ॥

त्यस्य वरुणे अयोग्यता प्रतीयते ॥ अस्यापि विष्णुरिति विष्णोः सर्वोत्तमलोत्तयानहितेक्षत्रमित्येतद्रूपेण योग्यमिति निश्चीयते ॥ पतिर्मु
क्तेर्वासुदेव इत्यनेनोर्ध्वं स्तूयमित्यादेरन्यत्रायोग्या तावधार्यते ॥ दृष्टे ब्रह्मेत्यनेनास्मै अंतरित्यादेर्वरुणे असंभावितत्वं दृश्यते ॥ एवमप्य
न्यदप्युक्तं ॥ मुक्तिमार्गे सैव द्विप्रेरका इत्यन्वयः ॥ गुणानां देवता सर्वे धिनां ॥ तत्र तत्र ॥ देवतास्तु ॥ ५ ॥ १५ ॥

यच्चित् ॥ एकविंशतिर्यच्चमिदं सूक्तं ॥ दिवसे ॥ हेवरुण ॥ देव ॥ विशः ॥ प्रजाः ॥ स्तुजना ॥ यथा ॥ तथैव ॥ वयं ॥ यच्चित् ॥ यदपि ॥ ते ॥ व्रतं ॥ सेवात्मकं ॥ तत्सर्वं ॥ द्यविद्यविदिवसेदिवसे ॥ प्रमिनीमसि ॥ वैदिको धातुः ॥ कुर्मः ॥ १॥ १६ ॥ मानो व धाय ॥ मानो हंतुं ॥ हेवरुणानः ॥ यच्चित्तेविशो यथा प्रदेववरुणव्रतं ॥ मिनीमसि द्यवि ॥ १॥ १६ ॥ यत् ॥ चित् ॥ हि ॥ ते ॥ विशः ॥ यथा ॥ प्रदेव ॥ वरुण ॥ व्रतं ॥ मिनीमसि ॥ द्यवि ॥ द्यवि ॥ १॥ १६ ॥ दिवसे दिवसे देवकुर्मो यदपि ते व्रतं ॥ यथैव स्तुजनाः ॥ १६ ॥ मानो व धाय हन्तवे जिहीलानस्य रीरधः ॥ मा हृणानस्य मन्यवे ॥ २॥ १६ ॥ मानः ॥ व धाय ॥ हन्तवे ॥ जिहीलानस्य रीरधः ॥ मा ॥ हृणानस्य ॥ मन्यवे ॥ २॥ १६ ॥ मानो हंतुं सा धय निघ्नते ॥ जिहीनस्य जन्धमं हरतो मां च मन्यवे ॥ २॥ १६ ॥ टी० ॥ अस्मान् ॥ व धाय ॥ हंतुं ॥ हननाय ॥ हन्तवे ॥ हंतीति हन्तुः ॥ तस्मै ॥ निघ्नते ॥ पुरुषाय ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थः ॥ जिहीलानः ॥ स जनार्धमिति शेषः ॥ तस्य जिहीलानस्य ॥ अनेकार्थत्वात् ॥ हानां हिलिति स्यानार्थे ॥ दीर्घाच्छांदसः ॥ अहातेर्वाछांदसमेतद्रूपं ॥ मारीरधः ॥ मा सा धय ॥ एतस्य वशान्माकाषः ॥ किंच ॥ हृणानस्य हरतः पुरुषस्य ॥ मन्यवे कोपाय च ॥ मारीरधः ॥ व्यस्येन हरतिः ॥ आविकरणः ॥ धात्वन्तरं वा हृणातिः ॥ २॥ १६ ॥

व्यास
३४

अवते ॥ निंदां च ॥ अत्र क्रियापदस्यैकत्वाद्वावध्यवशाद्दोषसर्गो युक्ता ॥ वित्याशयेनाऽऽद्यावमवाचितां विवक्षन्त्याख्याति ॥ हेवरुण ॥ वयं ॥ ते ॥ नमोभिः ॥ त्वद्भुतैः ॥ त्वद्विषयैः ॥ नमस्कारैः ॥ हविर्भिर्भजेभिः ॥ हविर्भुक्तैस्त्वन्महैश्वर्यैः ॥ त्वन्नमस्कारैस्त्वन्मरुत्समुत्पन्नत्वेत्सादायिनि योवत् ॥ ते ॥ हेळः ॥ हेळनं ॥ निंदां च ॥ अव ॥ अवमां ॥ अवगच्छते हेतुभूता ॥ अवमहे ॥ अवगच्छामः ॥ ननु मुमुक्षोर्भगवन्निंदां ज्ञातुमयोग्या ॥ सत्यं ॥ उपादेयत्वेनायोग्यामपि सा ॥ अवते हेळो वरुण नमोभिरवयज्ञे भिरीमहे हविर्भिः ॥ क्षयन्नस्मभ्यमस्मरप्रचेताराजन्नेनांसि शिश्रथः कृतानि ॥ ४॥ १५ ॥ अव ॥ ते ॥ हेळः ॥ वरुण ॥ नमः ॥ भिः ॥ अव ॥ यज्ञेभिः ॥ ईमहे ॥ हविः ॥ भिः ॥ क्षयन् ॥ अस्मभ्यं ॥ अस्मर ॥ प्रचेत इति प्र ॥ चेतः ॥ राजन् ॥ एनांसि ॥ शिश्रथः ॥ कृतानि ॥ ४॥ १५ ॥ निंदां च ते ॥ वाग्गते हेतुभूता मवगच्छामः ॥ सेयमित्यप्ययोग्या ॥ नमस्कारैस्त्वद्भुतैस्त्वन्महैश्वर्यैर्हविर्भुक्तैस्त्वत्सादात्सत्त्वं ॥ क्षितिरस्मभ्यं प्राणरंताखिलज्ञो वियोजयास्मत्कृतान्याश्वदानि ॥ ४॥ १५ ॥ निंदा ॥ इयं ॥ अवगच्छति हेतुभूतेष्ववगच्छामः ॥ हे राजन् ॥ एवमस्माभिरवगतः ॥ सत्त्वात् ॥ अस्मभ्यं ॥ क्षयन् ॥ क्षितिराश्रयो भवन् ॥ अस्मत्कृतानि ॥ एनांसि ॥ अश्वानि ॥ शिश्रथः ॥ छांदसश्च ॥ निश्चितत्वाद्धो ॥ इर्थे लुङ् ॥ आधुवियोजय ॥ अस्मरन्नादार्थः ॥ प्राणरंतेति ॥ असवः प्राणाः ॥ तेषु ते वैरिमतद्रस्य स्मरः ॥ प्रचेतः ॥ शार्थोऽखिलज्ञ इति ॥ प्रकृतं ॥ अखिलविषयं ॥ चेतो ज्ञानं यस्येति ॥ यद्यप्यनेमौ शब्दौ संबुध्यन्तौ ॥ तथापि प्रातिपदिकमात्रमत्रोक्तमिति मतव्यं ॥ ४॥ १५ ॥

पराहि॥ पराकुमे। मम॥ अनेक विषयत्वात्। मन्यवः। प्रज्ञा॥ बुधिवृत्तयः। वस्य इष्टये। वस्यः शुभपर्यायः। इष्टः प्राप्तिः। शृणुगेतो। शुभलक्ष्ये। परा। पराकु। तत्पराङ्मुखतया। पतन्ति गच्छन्ति। हि। हाकष्टं। किमिव। वयः। पक्षिणः। वसतीरुपन। नीडानि प्रतियद्वत्। वैषयिकं स्वरूपे। लाभार्थं मदीया बुधयो विषयानेव धावन्तीति धिङ्मामिति तात्पर्यं। यद्वा। आस्यंतिकं स्वरूपसाधनता हीनेष्वपि विषयेषां स्यंतिकं स्वरूपे।

पराहिमे विमन्यवः पतन्ति वस्य इष्टये॥ वयोनवसती कुरुप॥ ४॥ १६॥ परा। हि। मे। वि॥ मन्यवः। पतन्ति। वस्यः। इष्टये॥ वयः। न। वसतीः। उप॥ ४॥ १६॥ परा। पतन्ति प्रज्ञामे विविधाः शुभलक्ष्ये॥ पक्षिणो वसतीर्ये द्वे ध्यानत्वां प्राप्नुवन्ति च॥ ४॥ १६॥ ॥

लाभाय पतन्तीति भ्रांतोस्मीति। प्रकारान्तरेण व्याख्याति॥ नन्नामिति॥ पक्षिण इत्याद्यत्राप्यनुवर्तते। नेत्यावर्तनीयं। वसतीः प्रीति। वयोनपक्षिणो यद्ददिति व्यतिरेकदृष्टान्तः। तथा मे मन्यवः प्रज्ञाः। वस्य इष्टये। मोक्षादिशुभलक्ष्ये। परादूरतः। तां न पतन्ति। हाकष्टमिति योज्यं॥ ४॥ १६॥

व्यास

कदा॥ पूर्वसंगतत्वेन व्याख्याति॥ अत इति॥ यतः अस्मद्बुधयः विषयानेव धावन्ति। नवरुणं। अतः। तं प्रतिगंतुमित्यर्थः। वयं। कदा मृत्लीकाय। रक्षणाय। अस्मदीयस्य मनस इति शेषः। क्षत्रं। क्षत्रियाः। धनं बलं वा। तच्छ्रुयति यं। सक्षत्रश्रीः। तं। अ

कदा क्षत्रश्रियं नरमावरुणं करामहे॥ मृत्लीकायोरुचक्षसं॥ ५॥ १६॥ कदा। क्षत्रं। श्रियं। नरं। आ। वरुणं। करामहे॥ मृत्लीकाय। उरुः। चक्षसं॥ ५॥ १६॥ अतोऽखिलक्षत्रपतिमाह्वयामः कदा वयं॥ अविनाशिनं रक्षणाय महादर्शनं मंजसा॥ ५॥

खिलक्षत्रपतिं। नरं। नरिष्यत इति। अविनाशिनं। उरुचक्षसं। उरुचक्षः दर्शनं यस्य साबुरुचक्षोः। तं महादर्शनं वरुणं। अकरामहे। अंजसाऽऽह्वयामः॥ ५॥ १६॥ उरुचक्षोः वरुणशब्दवाच्यवत्॥

तदित् ॥ तत्प्रसादात् । तत्तस्मात् । वरुणात् । तत्प्रसादादितियावत् । समानमित् । सममेव । आशाते । अश्व्याद्यौ । गत्यर्थाः । ज्ञानार्थाः । अवग
छतः कौब्रह्मवायू । कुत एतत् । वेनंताविति विशेषणसामर्थ्यादित्याशयवान्व्याश्वये ॥ वेनंताविति ॥ अनेनापिकथं ब्रह्मवायूनिश्चीयेते इत्य
त आह ॥ तौहीति ॥ कथं भूतो । यौ । तौ । धृतं ब्रतं येनासौ धृतव्रतः । दाशुषेयजमानाय । न प्रयुच्छतः । न कुरुतः । किं । यथार्थज्ञानं प्रयोगं च कर्मणां । यो
तदिह समानमाशाते वेनंता न प्रयुच्छतः ॥ धृतव्रताय दाशुषे ॥ १॥ १७॥ तत् । इत् । समानं । आशाते इति । वेनंता । न । प्र । यु
छतः । धृतः ५ व्रताय । दाशुषे ॥ १॥ १७॥ तत्प्रसादाद्ब्रह्मवायू सममेवावगच्छतः ॥ वेनं तौ हि विजानं तौ तौ हि ज्ञानिवरौ म
तौ ॥ यथाज्ञानं प्रयोगं च दाशुषे कुरुते न तौ ॥ अश्विनौ वरुणश्चेत्स्यात् ॥ १॥ १७॥ टी० ॥ ग्यतातिरेकेणेति शेषः । यद्वाशुछप्रमा
दे । यो तौ । धृतव्रताय । दाशुषे । यथाज्ञानं प्रयोगं च । न प्रयुच्छतः । न कुरुतः । विभ्रष्टमिति शेषः । एवं विद्युय ह्ये आशाते इत्यस्याः क्रियायाः
कर्तारौ ब्रह्मवायू कथितौ । प्रसिद्धवरुणवक्षेतयोरसंभवात्कावित्यत आह ॥ अश्विनाविति ॥ अत्र वरुणात्वाद्देन प्रसिद्धवरुणो विवक्षि
तः स्वाच्चेतदा अश्विनौ आशाते इत्यस्याः क्रियायाः कर्तारौ ज्ञातव्याविति शेषः ॥ १॥ १७॥

आस

३६

विमृलीकाय । हेवरुण । वयं । मनः । अस्मदीयं । गीर्भिर्वेदवाग्भिः । तच्छ्रवणादिना । मृलीकायते । मृलीकेल्यर्थः । विसीमहि । विज्रबन्धने । निव
ध्नीमः । तद्विषयं कुर्मः । तत्र दृष्टान्तः रथी । सारथिः । संदितं । सम्यक्खंडितं । विजोजितं । रथाद्विजुक्तं । अश्वं न । अश्वं यद्वत् । रथेव ध्ना

विमृलीकायते मनोरथी रश्चं न संदितं ॥ गीर्भिर्वरुणसीमहि ॥ ३॥ १६॥ वि० । मृलीकाय० । ते भर्तनः ॥ रथी ॥ अश्वं ॥
न ॥ सं ॥ दितं ॥ गी ॥ र्भिः ॥ वरुण ॥ सीमहि ॥ ३॥ १६॥ मनस्वयि निवध्नीमोगीर्भिर्विजोजितं ॥ वधातिसार
थिर्यद्वन्मृलीको रक्षकोधिकं ॥ त्वन्नमोस्माकवागीर्भिरक्षणाय विसीमहि ॥ ३॥ १६॥

ति । रश्मिभिः । तथा मृलीकायेति वरुणविशेषणव्याख्याति ॥ मृलीक इति ॥ मृडस्करेण । अस्माकतरीकिक । अनेकार्थाहितीधातव इति रक्ष
णार्थत्वं । वीर्यस्यार्थोधिकमिति । प्रकारान्तरेण व्याख्याति ॥ त्वन्नम इति ॥ हेवरुण । ते नमः । त्वन्नमः । कृपानूपात् त्वन्म । नो ब्रुवंति । गीर्भिः । रक्तितरुपाभिः ।
मृलीकाय । भावे प्रत्ययः । रक्षणाय । विसीमहि । निवध्नीमः । अस्मास्विति शेषः । दृष्टान्तः पूर्ववत् ॥ ३॥ १६॥

वेदमासः। कालं। धृतं। व्रतं। कर्मयेनासौ। धृतव्रतः। वरुणः। प्रजावतः। प्रजावत इति प्रजाः। कार्याणि। तद्युक्तवान्। द्वादश। मासः। मासा
न्। वेद। मासपर्यायो मासशब्दः। तत्कालोद्भवैः कार्यैः सह। सकलं च कालं च। वेदेति यावत्। उप। आत्मनः समीप एव। जायते॥

वेदमासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः॥ वेदाय उपजायते॥ ३॥ १७॥ वेद। मासः। धृतः। व्रतः। द्वादश। प्रजाः। वतः। वेद। यः।
उपः। जायते॥ ३॥ १७॥ कालं कालोद्भवैः सह॥ य आत्मनः समीपे च जायते तं च पश्य जं॥ मुक्तं वा॥ ३॥ १७॥

न तु व्यवधानेन॥ तं पश्य जं च वेद। अव्यवधानेन जन्मप्रदर्शनाय पश्य जमित्युक्तं॥ यद्वा। यः। आत्मनः। उप समीपे। जायते। प्र
वर्तते। सामीप्यादिमान्भवति। तं मुक्तं। जातवैकवचनं॥ ३॥ १७॥

वास

३७

वेदवातस्य। वर्तनां। अत्रोरो बृहत् इति पर्यायो। योनिरुत्तयपरिहारार्थं। मुरोरिति तावद्व्यारब्धाति॥ महत् इति॥ परिमाणादिगुणैः। बृहत् इत्येतद्व्यस्ये
तद्विशेषणतया व्याख्याति॥ अतिप्रकाशिन इति॥ ऋष्यराक्षो बलवत्प्रकारास्यापि वाचकः। बाह्यप्रकाशवचनत्वमुक्तं। ज्ञानप्रकाशमादायपि बृह
त् ऋष्येति विशेषण विशेष्यभावेन व्याख्याति॥ बृहत् इति॥ एवराक्षोस्यार्थस्य मुख्यत्वं चोत्तयति॥ यद्वा। बृहत् इत्येतदुरोरित्यस्यैव विशेषणं

वेदवातस्य वर्तनि मुरोर्ऋष्यस्य बृहत्ः॥ वेदाये अध्यासते॥ ४॥ १७॥ वेद। वातस्य। वर्तनि। उरोः। ऋष्यस्य। बृहत्ः। वेद। ये। अधिः। आस
ते॥ ४॥ १७॥ वर्तनां वायोर्महतोति प्रकाशिनः॥ बृहतो ज्ञानिनश्चैव बृहतो महतोपि वा॥ अधिका निषदान्येव देवा अध्यासते पितान्॥ ४॥ १७॥
निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्या ३ स्वा॥ साम्राज्याय सक्तुः॥ ५॥ १७॥ नि। ससाद। धृतः। व्रतः। वरुणः। पस्त्या सक्तुः। आ। सां। साम्राज्या
यां नि। सक्तुः॥ ५॥ १७॥ साम्राज्याय सक्तुः निषसाद प्रजासक्तुः॥ सक्तुः॥ ५॥ १७॥ टी०॥ इत्याह॥ बृहत् इति॥ उरोरित्युक्ते
ति उपचारेणापि महत्त्वं चोक्तं। तन्मात्रांकीति बृहत् इत्यनेनोक्तं विशेषण इत्यर्थः। तत्तश्च उरोः। ऋष्यस्य। बृहत्ः। वातस्य। वर्तनां प्रवृत्तिवेद।
वेदेवाः। अधिः। अधिका न्येव पदानि अध्यासते। अधिनिष्ठंति॥ तानपि वेदेति। अत्राधीत्येतदाख्यायोजितमिति ज्ञातव्यं॥ ४॥ १७॥ निषसाद। सा
म्राज्याय। सक्तुः। सक्तुः। धृतव्रतः। सः। वरुणः। साम्राज्याय सकल परिपालनाय पस्त्या सक्तुः। निषसाद। प्रजा अधिष्ठितवान्। चरद्वाङ्महेति

समुच्चिनोति॥ ५॥ १७॥

अतो विश्वानि ॥ तत्र सन् ॥ अतः सप्तम्यर्थे तसू ॥ अत्र तत्र प्रजासृष्टेहेषु ॥ सन्वर्तमानः ॥ विकित्वान्कर्त्ता ॥ कित निवास इत्ययं करणेऽपि वर्तते ॥
सः वरुणः ॥ विश्वानि च ॥ सर्वान्यपि ॥ अद्भुतानि आश्चर्याणि ॥ अभिपश्यति ॥ किं च ॥ या यानि ॥ वस्तूनि ॥ कृतानि ॥ यानि च कर्त्ता कर्त्तव्यानि ॥ कृतार्थ इ

अतो विश्वान्यद्भुता विकित्वां अभिपश्यति ॥ कृतानि या च कर्त्ता ॥ १॥ १८ ॥ अतः ॥ विश्वानि ॥ अद्भुता ॥ विकित्वान् ॥ अभि ॥ पश्य
ति ॥ कृतानि ॥ या ॥ च ॥ कर्त्ता ॥ १॥ १८ ॥ तत्र सन् विश्वान्यद्भुतानि च पश्यति ॥ कर्त्ता विकित्वान्सकृते कर्त्तव्यानि च पश्यति ॥ १॥ १८ ॥
सनो विश्वाहासकृतुरादित्यः सपथा करतु ॥ प्रण आयूंषितारिषतु ॥ २॥ १८ ॥ सः ॥ नः ॥ विश्वाहा ॥ सः ॥ कृतुः ॥ आदित्यः ॥ सः ॥
पथा ॥ करतु ॥ प्र ॥ नः ॥ आयूंषि ॥ तारिषतु ॥ २॥ १८ ॥ विश्वान्यहानिनो देवः सपथानि करोत्वसौ ॥ ददात्वायूंषिनो नित्यं मुक्तौ च ॥ २॥ १८ ॥
तित्वन् ॥ तानि कृत कर्त्तव्यानि च पश्यति ॥ १॥ १८ ॥ सनः ॥ विश्वानि ॥ सो सौ ॥ सकृतुः ॥ आदित्यो देवः ॥ विश्वाहा विश्वानि सर्वाणि ॥ अहानि ॥
दिनावि ॥ नः ॥ अस्माकं ॥ सपथा सपथानि निविष्टानि ॥ तित्तिमावतु ॥ करतु ॥ करोतु ॥ नः ॥ अस्माकं ॥ आयूंषि ॥ तारिषतु ॥ तरति दानार्थः ॥ लेह ददातु ॥ इ
दं प्रार्थनं मुक्तौ मुख्यमन्यदत्तूपचार इत्याह ॥ नित्यं मुक्तौ वेति ॥ १॥ १८ ॥

व्यास

२८

वेदायः ॥ आकाशो ॥ यः असौ ॥ वरुणः ॥ अंतरिक्षेण ॥ सप्तम्यर्थे तृतीया ॥ आकाशविश्वक्षाभेदेनाधिकरणस्यैव करणत्वमिति वा ॥ यततां ग
च्छतां ॥ वीनां ॥ पक्षिणां ॥ पदं ॥ वेद ॥ वेति ॥ कथमेतत् ॥ सूक्ष्मविज्ञानात् ॥ तथा ॥ यः ॥ समुद्रियः ॥ समुद्राश्चा द्युः ॥ समुद्रगः ॥ अध्विगः ॥ जले ॥ ना

वेदायो वीनां पदमंतरिक्षेण यततां ॥ वेदनावः समुद्रियः ॥ २॥ १७ ॥ वेदा ॥ यः ॥ वीनां ॥ पदं ॥ अंतरिक्षेण ॥ यततां ॥ वेद ॥ नावः ॥ समुद्रि
यः ॥ २॥ १७ ॥ आकाशो पक्षिणां पदं ॥ वेत्तसौ सूक्ष्मविज्ञानात्तथानावोजले अध्विगः ॥ मुक्तानां च स्थितिं वेद ज्ञानस्य च परंगतिं ॥
क्षीराक्षिरायनो विष्णुः ॥ २॥ १७ ॥ टीका ॥ वः ॥ पदं ॥ वेद ॥ तदिति पूर्वेष्वसंबन्धः ॥ ऋचंप्रकारांतरेण व्याख्याति ॥ मुक्ता

नं चेति ॥ यः ॥ समुद्रियः ॥ समुद्रभवः ॥ क्षीराक्षिरायनो विष्णुः ॥ अंतरिक्षेण यततां ॥ वेद ॥ नावः ॥ समुद्रि
रादु यततां ॥ वीनां विशिष्टानां मुक्तानां ॥ पदं स्थितिं ॥ वेद ॥ नयतीति नौः ॥ ज्ञानं ॥ तस्य ज्ञानस्य च ॥ पदं ॥ परंगतिं ॥ मुख्यविषयं स्वस्वरूपं वेद ॥ २॥ १७ ॥

नयं। स्तंभयंति। यं। वरुणः। दिशवः। दंभितुमिच्छवः। इच्छया करणमुपलक्ष्यते। स्तंभकाः। वीरा अपिराक्षसा इति यावत्। नदि संति। अत्राप्युपलक्षणं।
नस्तंभयंति। किंच। जनानां। दुहाणः। द्रोहिणः। दुहविजिघांसायां। अन्येभ्योपि दृश्यंत इति कुनिष। दैत्याः। यं। नदि संति। यस्मै न दुहंतीति वा। जना
नामिति दिशव इत्यत्रापि संबध्यते। अभितेयः। शत्रवश्च। राक्षसेभ्यो दैत्येभ्यश्चान्ये। यं देवं। नदि संति। यादियोग्यक्रियान्वयः। यच्छब्दस्य पूर्व
वर्णपरणवासंबधः॥४॥१८॥ उतयः। असमंच। यः। वरुणः। अस्मि। समशब्दपर्यायः। सामिशब्दः। न विद्यते सामियस्य। यद्वा समसस्यास्तीति
नयंदि संति दिशवो न दुहाणो जनानां॥ न देवमभिमातयः॥४॥१८॥ न। यं। दिशंति। दिशवः। न। दुहाणः। जनानां। न। देवं। अभिमातयः॥
॥४॥१८॥ स्तंभयंति नयं वीराः स्तंभका अपिराक्षसाः॥ जनानां द्रोहिणो दैत्याः शत्रवश्चाभिमातयः॥४॥१८॥ उत यो मानुषे धायशश्चक्रे अ
साम्या॥ अस्माकं मुदरेषा॥५॥१८॥ उतयः। मानुषेषु। आ। यशः। चक्रे। अस्मि। आ। अस्माकं। उदरेषु। आ॥५॥१८॥ असमंच
यशश्चक्रे योस्माकं हृदयेषु च॥ आमानुषेषु चान्येषु समंतादात्मनः सदा॥ अज्ञेयपि च मर्त्येषु व्यतनोदात्मनो यत्र॥५॥१८॥
तिसमि। अस्मि। असमं। आत्मनः। यशः। अस्माकं। उदरेषु। सामीप्या हृदयेषु। आसमंतात्। सर्वस्मिन्काले। सदा चक्रे। अस्मान्स्वयशो विदश्च
क्रे। न केवलं मर्त्यास्तु। अन्येषुपि। आ। सम्यग्भूतेषु। मानुषेषु। आसमंतात्। चक्रे। आद्येश्वरादो वरुणस्य क्रिया समुच्चये। अन्वावितरेतर
समुच्चये। उत शब्दस्य कैमुत्यार्थस्य तात्पर्यमाह॥ ज्ञानेनैवपीति॥ किमुत। देवादिषु। अस्यापि पूर्ववत्संबधः॥५॥१८॥

यास

३९

परमे॥ महाज्ञानं॥ मे। मम। धीतयः। बुद्धिविशेषाः इच्छंतीः। इच्छंत्यः। निःश्रेयसमिति चोषः॥ उरुचक्षसं। महाज्ञानं परमेज्ञानं। परा। सर्वतः।
सर्वेपरित्यज्य। यंति। यांति। तमेव इच्छंत्य इति वा। किमिव। गव्यूर्तिः। गवामृतयः॥ आवा नानि। गव्युतयः। ताः। शृंगस्वरान्। अनु। प्र
परमेयंति धीतयो गावो न गव्युतीरनु॥ इच्छंतीरुचक्षसं॥१॥१९॥ परा। मे। यंति॥ धीतयः। गावः। न। गव्युतीः। अनु। इच्छंतीः।
उरुचक्षसं॥१॥१९॥ महाज्ञानं परेज्ञानमिच्छंत्यो मम धीतयः॥ सर्वतो यांतियद्वच्च गावः शृंगस्वराननु॥१॥१९॥ संनु वो
चावहै पुनर्य तो मे मध्वाभृतं॥ होते वक्षसे प्रियं॥२॥१९॥ सं॥ नु॥ वोचावहै॥ पुनः॥ यतः॥ मे॥ मधु॥ आऽभृतं॥ होताऽइ
व॥ क्षदसे॥ प्रियं॥२॥१९॥ आश्रयं मधुमोक्षस्थं सुखं च सिमे निवत्॥ तत्संवाचावहै प्रियं प्रियं स्वममयत्सदा॥२॥१९॥
ति। गावो न। गावो यद्वत्। तथा॥१॥१९॥ संनु। आश्रयं। यतः। त्वं। होतेव। अश्विवत्। अग्निर्यथोदनादिकं पचति तथा। मे। मदीयं। आभृ
तं मधु। आश्रयं मधु। मोक्षस्थं सुखं। क्षदसे पचसि। व्यक्तीकरोषीति यावत्। यत्। यस्माच्च। त्वं। मम सदा। प्रियं। प्रियः। तत्तस्मात्। नु। इदं
नीं। पुनर्भूयो भूयः॥ आवां। संवाचावहै। संभाषणं करवावहै॥२॥१९॥

दर्शन्तु ॥ अदर्शो अहं नु । इदानीं । विश्वदर्शति । सर्वज्ञं । तं । वरुणं च । अदर्शो । अद्रक्षं । अधिक्षमि । क्षमामधिकृत्य । तृतीयोतिशये । भुवि स्थि
तं ॥ रथं तद्रथं च । तदीयं च अदर्शो ॥ स एव दृष्टो वरुणः । एताः वेदरूपाः । मे गिरः । मे । सु गिरः । जुषत । जुषतु च । आकर्णयन्तु ॥ ३॥ १९ ॥

दर्शन्तु विश्वदर्शति दर्शरथमधिकक्षमि ॥ एता जुषत मे गिरः ॥ ३॥ १९ ॥ दर्शो नु । विश्वऽदर्शति । दर्शो रथं । अधि । क्षमी ॥
एताः । जुषत । मे ॥ गिरः ॥ ३॥ १९ ॥ अदर्शति च सर्वज्ञं तद्रथं च भुवि स्थितं ॥ सु गिरो मे जुषतु च ॥ ३॥ १९ ॥ इमं मे वरुणश्रु
धी हवमद्याचमलुय ॥ त्वामवस्युराचके ॥ ४॥ १९ ॥ इमं मे । वरुण ॥ श्रुधि । हवं । अद्य च । मलुय । त्वां । अव
स्युः ॥ आ । चके ॥ ४॥ १९ ॥ त्वावने स्फुरहं चके ॥ पश्येयं ॥ ४॥ १९ ॥
इमं मे ॥ त्वावने स्फुः ॥ हे वरुण । मे इमं हवं । इदमाह्वने । श्रुधि । श्रुणु । अद्य च । अद्यैव । मलुय स्फुराय । रक्षवा । मां । कुतः । अवस्युः ।
अवने स्फुः । अवः । शब्दस्य क्यजंतस्येदं रूपं । अहं । त्वा । त्वां । आचके । पश्येयं । दृष्टवानस्मि । चकृत्सावित्यस्य दर्शनाथत्वं ॥ ४॥ १९ ॥

आस

६०

विभ्रत । अतिद्रुत । वरुणः । द्रापिं । द्रुगंतो । आह्वय्यो । आभ्यामिकारप्रत्ययः । आद्यस्य चाकारः । द्रुतमानोतीति द्रापिः । तं द्रापिं । अ
तिद्रुतभ्रमं । हिरण्ययं । हितं चरमणीयं च हिरण्ययं वा । निपातनात्साधुः । ततश्च वर्णतः स्वर्णं । स्वर्णसु दृशं । चक्रं । सुदर्शनं । विभ्रत । अविभ्र
त । विकरणव्यत्यासो द्विर्वचनं छंदसं । क्वचन व्यत्यासो वा । अविभ्रः । श्रजंततयाप्युपपन्नमिति चेत् । सत्यं । प्रकारांतरमेतत् । किंचानिधि

विभ्रद्रापिं हिरण्ययं वरुणो वस्तनिर्णिजं ॥ परिस्पृशो निषेदिरे ॥ ३॥ १८ ॥ विभ्रत । द्रापिं । हिरण्ययं । वरुणः । वस्त । निऽनिजं ॥
परि । स्पृशः । नि । सेदिरे ॥ ३॥ १८ ॥ अतिद्रुतभ्रमं ॥ हितं चरमणीयं च चक्रं स्वर्णं च वर्णतः ॥ अविभ्रश्च सुनिर्णिकं शुद्धं व
स्त्रमवस्तव ॥ अविज्ञातचरा देवाः पशस्तस्य निषेदिरे ॥ परितो वरुणः पशामविभ्रद्रुतबंधनं ॥ ३॥ १८ ॥
जं । निर्णिकं । निजिरशौचे । रूढं वस्त्रमिति शेषः । वस्त । अवस्त । आ । छादितवान् । स्पृशः । अविज्ञातचरः देवाः पश । तस्य । तं । वरुणं ।
परितः निषेदिरे ॥ सेवायै निषण्णाः ॥ प्रसिद्धवरुणे योजयति ॥ वरुण इति ॥ प्रसिद्धो वरुणः । द्रापिं । पूर्ववत् । द्रुतबंधनमिति यावत् । पशामवि
भ्रदिति ॥ ३॥ १८ ॥

वसिष्ठेतिदशार्चस्तुतं ॥ अश्वनेति त्रयोदशार्चं ॥ तत्रांत्या देवी ॥ तां विहाय द्वाविंशते देवतामाह ॥ अथेति ॥ अग्निगोचरैः ॥ अग्नियोग्यैः ॥ वसिष्ठ ॥ सर्वदेवानां ॥ यद्वा
सर्वदेवानामित्यादिस्तुतः ॥ शेषस्यैव विशेषणं ॥ वसिष्ठेत्याद्येव व्याख्यानं ॥ हेमियेधे ॥ नित्यमेध्य ॥ सदायवित्र ॥ मेधेभववा ॥ ऊर्जा ॥ ऊर्जबलप्राणनयोः ॥ करणे
किप् ॥ बलादिकारणानां ॥ भोग्यान्नानां ॥ वैशिष्ट्यद्योतनाय भोग्येत्सुक्तं ॥ ऊर्जदेवान्मुद्दिष्टमिति वचनात् ॥ यद्वा कर्तरि किप् ॥ ऊर्जितानां बलादिमतं जनानां वा ॥
सदायते ॥ हरे ॥ देव ॥ अग्निगतेन रूपेण ॥ सर्वदेवानां ॥ पूजायै ॥ प्रोद्यतो भवन् ॥ वस्त्राणि ॥ वसिष्ठ ॥ आछादय ॥ वस्त्राच्छादनं विना प्रार्थनया सिद्धं ॥ अह आह ॥ उत्तमेति ॥

वसिष्ठाहि मियेध्यवस्त्राण्यूर्जोपते ॥ सेमनो अध्वरं यज ॥ १॥ २० ॥ वसिष्ठ ॥ हि ॥ मियेध्य ॥ वस्त्राणि ॥ ऊर्जा ॥ पते ॥ सः इमं नः ॥ अध्वरं ॥ यज ॥
॥ १॥ २० ॥ अथस्तौत्यग्निं विष्टुमग्निमय्यग्निगोचरैः ॥ वचनैः ॥ सर्वदेवानां पूजायै प्रोद्यतो भवन् ॥ वसिष्ठेति वस्त्राणि भूषणैरप्यलंकुरु ॥ कु
र्वन्नुत्सवमसंतमस्मदीयमख्यज ॥ नित्यमेध्य हरे देव भोग्यान्नानां पते सदा ॥ ऊर्जितानां जनानां वा वस्मिनो अध्वरं यज ॥ रमयस्व ध्वनिस्तु
भवेन तेनाध्वरो मरवः ॥ १॥ २० ॥ टीका ॥ ॥ उपलक्षणमेतत् ॥ भूषणैरप्यलंकुरु ॥ आत्मनमिति शेषः ॥ एवमत्यंतमुत्सवं कुर्वन् ॥
त्वं नः ॥ अस्मदीयं ॥ इमं ॥ अध्वरं मरवं ॥ यज देहि ॥ संप्रदानानुक्तेः ॥ स्वभावमेव विवृणोति ॥ स्वस्मिन्निति ॥ संप्रदानस्याधिकरणत्वं विवक्षा ॥ अक्षयं ब्राह्म
णेदानमिति यथा ॥ नो अध्वरमिति प्रकृतिर्वेदानुकरणेन ॥ यद्वा ॥ नोऽध्वरं ॥ यजेत्यनुवादेन स्वस्मिन् अस्मदीयं मरवं यजेति व्याख्यानं ॥ मरवे अध्वरे शब्दनिवृत्ति
किं ॥ रमयतीति ॥ ब्रह्मो ध्या ॥ स्वर्गादिमार्गः ॥ ज्ञानं वा ॥ तदंगभूतानां इत्याणां उपलक्षणमेतत् ॥ १॥ २० ॥

वास

निनः ॥ वचनः ॥ हे यविष्ठ ॥ अग्ने ॥ होता ॥ वरेण्यः ॥ त्वं नः ॥ अस्मदीयं ॥ वचः ॥ मन्मभिः ॥ मनुजाने ॥ ततः करणे मनिन् ॥ मतिभिः ॥ बुद्धिरुत्तिभिः ॥ सह ॥ सदादि
वित्मता ॥ दिव्यास्तया ॥ तनोते उर्मतुष्ट ॥ भावप्रधानं चेदं ॥ तत्र स्तोत्रलक्षणं ॥ अत्रोषदेव गत्वेन ॥ सर्वदेव विवयत्वेनेति यावत् ॥ नि ॥ अत्यंतं ॥ नय ॥ प्र
वर्तय ॥ इति योग्यक्रियाध्याहारः ॥ अग्नैर्यविष्ठत्वं कथमित्यत आह ॥ अवम इति ॥ उषाः स्वाहा च पजन्मो मित्रो मिर्वरुणा विधुः ॥ प्रवहो निरुध इन्द्रो
निनो होता वरेण्यः सदायविष्ठ मन्मभिः ॥ अग्ने दिवित्मता वचः ॥ २॥ २० ॥ नि ॥ नः ॥ होता ॥ वरेण्यः ॥ सदा ॥ यविष्ठ ॥ मन्मभिः ॥ अग्ने ॥ दिवित्म
ता ॥ वचः ॥ २॥ २० ॥ वचो नो निनयात्यंतं दिव्यास्तया सदा ॥ अत्रोषदेव गत्वेन मन्मभिर्मतिभिः सह ॥ अवमो दशदेवेषु वन्दिर्विष्णुस्तु
तत्स्थितः ॥ २॥ २० ॥ आहिष्मास्तुनवे पिता पिर्यजत्यापये ॥ ससा सरव्ये वरेण्यः ॥ ३॥ २० ॥ आ ॥ हि ॥ स्म ॥ स्तूनेव ॥ पिता ॥ आपिः ॥ यजेति ॥
आपये ॥ सरवा ॥ सरव्ये ॥ वरेण्यः ॥ ३॥ २० ॥ सरव्ये च स्तूनेव मद्यमायजत्येष देवताः ॥ आपिः प्राप्यो मम स्वामी भृत्यत्वात् मद्यमायये ॥ ३॥ २० ॥
मेरुद्रो बाणी चमारुतः ॥ इत्युक्तेषु दशदेवेषु वमः ॥ तस्माद्यविष्ठ इति शेषः ॥ विष्टोस्तु कथं यविष्ठत्वं भित्तयत आह ॥ विष्टुस्त्विति ॥ यवीयसि तिष्ठती
तिथवश्च इत्यर्थः ॥ तदधीनत्वादर्थवदिति वा ॥ २॥ २० ॥ आहि ॥ सारव्ये च ॥ वरेण्यः ॥ मम ॥ पिता ॥ एषः ॥ अग्निः ॥ स्तूनेव ॥ मद्यं ॥ मदर्थे ॥ यद्वा ॥ मम ॥ सरवा ॥
एषः ॥ सरव्ये च ॥ मद्यं ॥ अथवा ॥ आपिः ॥ कर्मणी कारः प्राप्यः ॥ मम स्वामीति यावत् ॥ एषः भृत्यत्वात् ॥ आपये ॥ कर्तरी कारः ॥ मद्यं ॥ आयजति हि स्म ॥ देवता इति शेषः ॥
वः ॥ नानाविधः संबन्धो जीवेष्वरमोरनेनोच्यते ॥ ३॥ २० ॥

आनः॥ हे अग्ने॥ वरुणो मित्रो अर्यमा इत्येवमादयः॥ रिशादसः॥ देवाः॥ नः॥ बर्हिः॥ आगत्य॥ सीदंतु उपविशंतु॥ मनुषः॥ मनुष्याः॥ यथा॥ तथा॥ प्रसूयंती
भूताः॥ ४॥ २०॥ पूर्य होतः॥ अस्य मे॥ हे पूर्य॥ पूर्वस्मिन्काले भव॥ होतः॥ अग्ने॥ अस्य॥ एवं स्तवतः॥ सरव्यस्य च॥ भावभावित्रोरभेदात् सरव्यश्च नः॥
मे अर्थे॥ मंदस्व॥ मंदं कुरु॥ इमाः मदीयाः॥ गिरश्च॥ स्फ॥ श्रुधि॥ सम्यक् श्रुणु॥ उएव॥ मंदस्वेति प्रकारांतरेण व्याख्याति॥ स्वातं व्यादिति॥ स्वातं
आनो बर्हिः रिशादसो वरुणो मित्रो अर्यमा॥ सीदंतु मनुषो यथा॥ ४॥ २०॥ आ॥ नः॥ बर्हिः॥ रिशादसः॥ वरुणः॥ मित्रः॥ अर्यमा॥ सी
दंतु॥ मनुषः॥ यथा॥ ४॥ २०॥ पूर्य होतः सरव्यस्य च॥ इमा उषु श्रुधी गिर॥ ५॥ २१॥ पूर्य होतः॥ अस्य॥ नः॥ मंद
स्व॥ सरव्यस्य॥ च॥ इमा उ॥ उं इति॥ स्फ॥ श्रुधि॥ गिर॥ ५॥ २१॥ अस्य मे र्थे कुरु मंदं स्वातं व्यान्मादवस्ववा॥ ५॥ २१॥ यच्चिधिः
श्वतातना देवं देवं यजमहे॥ त्वे इ ध्रुयते हविः॥ यत्॥ चित्॥ हि॥ शश्वता॥ तना॥ देवं॥ देवं॥ यजमहे॥ त्वे इति॥ इत्॥ द्रुयते॥ हविः॥
शश्वदि स्तरतः॥ सर्वान्यदा देवान्यजमहे॥ तद्वत्त्वय्येव हि हविर्द्रुयते॥ ५॥ २१॥ टी०॥ व्यात्कारणात्॥ गिचोतणश्चित्त्वेन मंदस्वे
त्यस्यमादयस्वेति वार्थः॥ अस्मिन्पक्षे॥ अस्य नः॥ सरव्यस्येति षष्ठ्या द्वितीयाभाः॥ यदा देवानित्यध्याहारः॥ ५॥ २१॥ यच्चिद॥ शश्वत्॥ शश्वता॥ शश्वत्॥ स
र्वेषु कालेषु॥ तना॥ विस्तरतः॥ सर्वदेवेषु चित्॥ अपि॥ यत्॥ यदा॥ देवं देवं॥ सर्वान् देवान् यजमहे॥ सर्वे वयं यजमानाः॥ तदा॥ त्वे इत्॥ त्वय्येव॥ हविः॥ द्रुय

॥ ५॥ २१॥

व्यास
४२

तं विश्वस्य॥ त्वं च॥ मे धिरः॥ मे धावान्॥ मत्तर्थ इरः॥ हे मे धिर॥ यस्त्वमेव॥ विश्वस्य कृत्स्नस्य॥ जगतः॥ तस्यैव॥ प्रपंचः॥ दिवः॥ स्वर्गस्य च॥ गमः॥ एधि
व्याश्व॥ आकारलोपश्छांदसः॥ राजसि॥ राजाभवसि॥ सः॥ यामनि॥ काले॥ अस्माकमापत्काले एव॥ प्रतिश्रुधि॥ विज्ञापनमाकर्णय॥ मोचयानि
त्वामिति प्रतिजानीहि वा॥ ५॥ १९॥ उदुत्तमं तात्पर्यमाह॥ सत्वमिति॥ हे वरुण॥ सः॥ एवं विज्ञापितः॥ त्वं॥ नः॥ अस्माकं॥ उत्तमं॥ पात्रं॥ सत्तु गुणा
त्वं विश्वस्य मे धिरद्वि॥ वश्वग्मश्वराजसि॥ सयामनि प्रतिश्रुधि॥ ५॥ १९॥ त्वं॥ विश्वस्य॥ मे धिर॥ दिवः॥ च॥ गमः॥ च॥ राजसि॥
सः॥ यामनि॥ प्रति॥ श्रुधि॥ ५॥ १९॥ त्वं च विश्वस्य राजाभवसि मे धिरः॥ मे धावान् गमः॥ एधि व्याश्वसकाले च प्रतिश्रुधि॥ ५॥ १९॥
उदुत्तमं मुमुग्धि नो विपात्रं मध्यमं चृत॥ अवाधमानि जीवसे॥ ६॥ १९॥ उत्त॥ उत्त॥ तमं॥ मुमुग्धि॥ नः॥ वि॥ पात्रं॥ मध्यमं॥ चृत॥
अव॥ अधमानि॥ जीवसे॥ ६॥ १९॥ सत्त्वं त्रिगुणपात्रान्नो मुमुग्धि छिंधि चो जसा॥ ६॥ १९॥
रव्यं॥ उत्त॥ अंजसा॥ मुमुग्धि॥ मुंच॥ स्फ॥ द्रुयो दत्वा॥ मध्यमं च॥ रजोगुणनामकं पात्रं॥ नि चृत॥ चृती हिंसायां॥ अंजसा छिंधि॥
उदासीनेभ्यो दत्वा॥ अधमानि च॥ बंधनानि॥ तमो वृत्तिरूपाणि॥ जीवसे॥ जीवितुं॥ मुक्त्यर्थं॥ अव चृत॥ द्विषद्भ्यो दत्वेति॥ ६॥ १९॥

विश्वेभिः। हे अग्ने। विश्वेभिः सर्वैः। अग्निभिः सह। इमं। अस्मदीयं। यज्ञं। इदं वचश्च स्वीकुर्विति शेषः। चनो धा इत्यस्यार्थमाह। चन इति॥ धाः। अ
धाः। धेहि। सह सोय हो इत्येतदग्नौ विष्णो च क्रमेण व्याख्याति॥ वायोरिति॥ अग्निरेव चेद्विवक्षितः। तदा सह सः वायोः। यद्वा पुत्रेति व्याख्येयं॥ भग
वन्तदा वायुना व्यंग्य इति कृत्वा सह सोय हो इति संबुद्धिर्मुक्ता॥ प्राणवा वमहान्सह ओजो बलमित्याचक्षते इति हि श्रुतिः। यद्वा द्यौ पत्युनामसु
विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिमं यज्ञमिदं वचः॥ चनो धाः सह सोय हा॥ ५॥ २९॥ विश्वेभिः। अग्ने॥ अग्निः। भिः। इमं। यज्ञं। इदं। वचः॥
चनः। धाः। सह सः। यद्वा इति॥ ५॥ २९॥ चनः। सुखं धेह्यस्मा सुवा यो पुत्रोऽग्निरेव चेत्॥ भगवान्वायुना व्यंग्यः॥ ५॥ २९॥ अश्वं नत्वा
वरवंतं वंदध्या अग्निं नमोभिः॥ सम्राजं तमध्वराणां॥ ९॥ २२॥ अश्वं। नत्वा। वारवंतं। वंदध्या। अग्निं। नमः। भिः॥ संऽरा
जं तं। अश्वराणां॥ ९॥ २२॥ वारवान्वाऽवा मुखः॥ स्वदृष्टांतो हरे र्यस्माद्विष्णुः। सवऽवा मुखः॥ १॥ २२॥
यदितः॥ ५॥ २९॥ अश्वं नत्वा। अत्र वारवदृष्ट्याभिधेयमाह॥ वारवानिति॥ अश्वं नेत्यस्य तात्पर्यमाह॥ स्वदृष्टांत इति॥ कुत इत्यत आह॥ यस्मादि
ति॥ सः अश्वः। वऽवा मुखश्च। विष्णुरेव यस्मात्तस्मात्स्वदृष्टांत इति॥ अहं। अध्वराणां। सम्राजं तं। इशानं। वरवंतं। अग्निं। तं। अश्वं नत्वा
मिव। नमोभिः। नमस्कारात्मकैः। वाक्येऽ। वंदध्या। उन्नमपुरुषार्थे ध्ये। वंदे। यद्वा तु मर्थ एव ध्ये। तथा सति। प्रारभ इति क्रियाध्याहारः। न ह्यन्यमिव।

व्यास

२३

सघ॥ स्तुतुः॥ सः॥ शवसा॥ षष्ठ्यर्थे तृतीया॥ शवसः। बलरूपस्य। वायोः स्तुतुः॥ एधु प्रगामा॥ गमेर्भावे अणिप्॥ एधु विस्तृतं॥ प्रगाम॥ अकृष्टं ज्ञा
नं यस्यासौ तथोक्तः॥ एधु ज्ञानः॥ सः॥ अग्निः॥ नः॥ अस्माकं॥ सुशेवः॥ शोभनं शोभनं यस्माद्भवति स तथोक्तः। सुशेव कृत॥ सुख कृत॥ बभूयात्॥
भवेत्॥ द्विर्वचनं छंदसं॥ किंच॥ सघ॥ स एव॥ अस्माकं॥ मीढान्॥ सेचकः॥ दाता॥ स्वामी च॥ बभूयात्॥ प्रकारं तरेण व्याख्याति॥ नः स्तुतिरिति॥

सघानः स्तुतुः शवसा एधु प्रगामा सुशेवः॥ मीढान् अस्माकं बभूयात्॥ २॥ २२॥ सः॥ घः॥ नः॥ स्तुतुः॥ शवसा॥ एधु प्र
गामा॥ सुशेवः॥ मीढान्॥ अस्माकं॥ बभूयात्॥ २॥ २२॥ स्तुतुः स शवसो वायोः एधु ज्ञानः सुशेव कृत॥ सुख कृतो
भवेत्। मीढान् स्वामीनः स्तुतुरेव वा॥ व्यंग्यत्वाद्वायुना साधं सुशेवः सुखत्वात्क॥ २॥ २२॥

नः स्तुतिरित्येव नामो ज्यं॥ कथं विष्णो वयि स्तुतुत्वमपि स्तुतुत्वं चेत्यत आह॥ व्यंग्यत्वादिति॥ वायुना ऋषिणा चेति शेषः॥ तर्हि शवसे
त्यस्य कथं संबंध इत्यत आह॥ वायुनेति॥ वायुना साधं स्तुतिरिति वा॥ मीढान् बभूयादिति नाप्यो ज्यं॥ सुशेव इत्यस्यार्थंतिरमाह॥ सुशेव इति॥ २॥ २२॥

सनः॥॥ आसात्॥ विश्वायुः॥ विश्वं पूर्णं आमुर्ग्येति नित्यः॥ सः अग्निः॥ त्वं॥ नः॥ अस्मान्॥ सीदं सस्मिन्निति सदराब्दः सदः राब्दपर्यायः॥ अ
ध्याहृत कर्म प्रवचनीयप्रतियोगो द्वितीया॥ सच वीष्मायां॥ इच्छब्दो वातदर्थः॥ अत उक्तं॥ प्रतिप्रतिसदरति॥ सर्वेष्वपि स्थानेष्विति यावत्॥
दूराच्च॥ दूरस्थाच्च॥ आसाच्च॥ समीपतश्च॥ अंतिकनामस्तु पाठोत्त॥ समीपस्थाच्च॥ अध्यायोः अधार्थयोः॥ आयुः राब्दसमानार्थो यमायु
स नो दूराच्चासाच्च निमर्त्यादध्यायोः॥ पाहिसदमिद्विश्वायुः॥३॥२२॥ सः॥ नः॥ दूरात्॥ च॥ आसात्॥ च॥ नि॥ मर्त्यात्॥ अधः यो॥
पाहि॥ सदं॥ इत्॥ विश्वऽ आयुः॥३॥२२॥ आसात्समीपतश्चास्मान् अधार्थयोर्निपाहिच॥ प्रतिप्रतिसदो नित्यो विश्वायुः॥३॥
॥२२॥ इमं मृषुत्वमस्माकं सनिर्गायत्रं नव्यांसं॥ अग्ने देवेषु प्रवोचः॥४॥२२॥ इमं॥ ऊं इति॥ स्तु॥ त्वं॥ अस्माकं॥ सनिर्गायत्रं॥
नव्यांसं॥ अग्ने॥ देवेषु॥ प्र॥ वोचः॥४॥२२॥ त्वमिमांस्तुतिं॥ सनिर्दानस्वरूपां च गायत्री छंद आत्मिकां॥ नव्यांसं स्तुतिषु श्रेष्ठां वद देवेषु सादरं॥४॥२२॥
राब्दः॥ यद्वा गमनमायुराब्दः॥ तादर्थ्यात्ताच्छब्दं॥ मत्यात्॥ निश्चितं॥ पाहि च राब्दः प्रार्थना समुच्चये॥३॥२२॥ इमं मृषु॥ त्वमिमां॥ हे अग्ने॥ त्वं अस्माकं॥ इमं
स्तुतिमिति शेषः॥ इमांस्तुतिं॥ सनिर्दानस्वरूपां॥ यद्युदाने॥ देही स्तुतपलक्षितमिति यावत्॥ गायत्रं॥ गायत्री छंद आत्मिकां॥ नव्यांसं॥ नवतारां॥ अस्त्यंता पूर्वां स्तु
तिषु॥ श्रेष्ठां॥ देवेषु॥ स्तु प्रवोचः॥ सादरं वद च देवा आपयेति यावत्॥ उद्वाब्दश्च राब्दर्थे॥ लकारव्यत्ययमृषु छंदः॥४॥२२॥

व्यास
४४

प्रियो नः॥ सप्रियः॥ विप्रपतिः॥ विशां॥ प्रजानां॥ पतिः॥ मंडः॥ मंदतेः कर्तरिः॥ मदकरः॥ स्तुतकरः॥ वरेण्यः॥ होता॥ अग्निः॥ नः॥ प्रियः॥ अस्तु॥ सः एवं यु
गविशिष्टः॥ त्वं॥ नः॥ प्रियो भवेति यावत्॥ स्वग्नयः॥ शोभने ग्निर्येषामस्तीति तथोक्ताः॥ वयमपि॥ तस्य प्रियाः॥ असाम॥२॥२१॥ स्वग्नयो हि॥ स्वग्न
यः॥ देवासः॥ देवाः॥ अस्मभ्यं॥ वार्यं॥ वरणीयं॥ वित्तं॥ दधिरे॥ दत्तवंतः॥ चराब्दात्पालयां बभूवुश्च॥ स्वग्नयः वयं च॥ तान्॥ मनामहे॥ मन्यामहे॥ अ
प्रियो नो अस्तु विप्रपतिर्होता मंडो वरेण्यः॥ प्रियाः स्वग्नयो वयं॥२॥२१॥ प्रियः॥ नः॥ अस्तु॥ विप्रपतिः॥ होता॥ मंडः॥ वरेण्यः॥ प्रि
याः॥ स्तु॥ अग्नयः॥ वयं॥२॥२१॥ सप्रियो भव॥ मंडो मदकरः॥२॥२१॥ स्वग्नयो हि वार्यं देवासो दधिरे च नः॥ स्वग्नयो मनाम
हे॥ स्तु॥ अग्नयः॥ हि॥ वार्यं॥ देवासः॥ दधिरे॥ च॥ नः॥ स्तु॥ अग्नयः॥ मनामहे॥३॥२१॥ अथान उभयेषां ममृतमत्यनिं॥
मिथः संतु प्रज्ञास्तयः॥४॥२१॥ अथानः॥ उभयेषां॥ अमृतं॥ मत्यानां॥ मिथः॥ संतु॥ प्रज्ञास्तयः॥४॥२१॥ स्त्रीणां पुंसं चोभयवर्गिणां॥४॥२१॥
स्मदीयं देवताभिपूजनं देवानां चास्मभ्यं वित्तदानादिकं सर्वमृषिनिमित्तकमिति॥३॥२१॥ अथानः॥ स्त्रीणां॥ हे अमृतं॥ अथ॥ अन्यच्च॥
उभयेषां॥ उभयवर्गिणां स्त्रीणां पुंसं च॥ नः॥ अस्माकं॥ मत्यानां॥ मिथः॥ परस्परं॥ प्रज्ञास्तयः॥ स्तुतयः॥ संतु॥ संप्रीतिरस्त्विति यावत्॥४॥२१॥

विभक्तासि ॥ क्षीराब्धि ॥ हे चित्रभानो ॥ त्वं ॥ सिंधोः समुद्रस्य ॥ ऊर्मौ ॥ वक्ष्यर्थे सप्तमी ॥ जातावेकवचनी ॥ ऊर्मिणां ॥ उपाके ॥ अंतिकनोमे

विभक्तासि चित्रभानो सिंधो रूर्मा उपाक आ ॥ सद्यो दाधुषेरक्षसि ॥ १॥ २३॥ विभक्ता ॥ असि ॥ चित्रभा
नो इति चित्रभानो ॥ सिंधोः ॥ ऊर्मौ ॥ उपाके ॥ सीमा सद्यः ॥ दाधुषे ॥ रक्षसि ॥ १॥ २३॥ क्षीराब्धौर्मिसमी
पस्थे मुक्तभोगविभागदः ॥ यजमानाय सद्यश्चक्षरस्य खिलमीक्षितं ॥ नित्यमुत्तमतेजस्वाच्चित्रभानुर्हृदि स्मृ
तः ॥ १॥ २३॥

तत् स्थित इति शेषः ॥ क्षीराब्धौर्मिसमीपस्थः सन् ॥ नः ॥ विभक्ता ॥ विभागकर्ता ॥ मुक्तभोगविभागदः ॥ असि ॥ दाधुषे ॥ यजमानाय ॥ सद्य एव ॥
अविलंबेन ॥ क्षरसि ॥ नित्यं ददासि ॥ अखिलमीक्षितमिति शेषः ॥ चित्रभानुशब्दं हरो निर्वक्ति ॥ उत्तमेति ॥ एतच्चोक्तस्मरणार्थं ॥ १॥ २३॥

व्यास

यमग्ने ॥ यं मर्त्यं ॥ हे अग्ने ॥ विभो त्वं ॥ यं ॥ मर्त्यं ॥ पृथक् युक्त ॥ अध्यात्मं ॥ ज्ञाना ज्ञानात्मकेषु ॥ तत्कर्तृके चैव युद्धेषु ॥ अवाः ॥ रक्षसि ॥ यमपि ॥
यंच ॥ वाजेषु ॥ अन्नेषु ॥ जुनाः ॥ जुन गतौ ॥ गमयसि प्रेरयसि ॥ स एव मर्त्यः ॥ राश्वती ॥ इषः ॥ अन्नानि ॥ नित्यं सत्स्वत्वं मुक्तिगतं ॥ यंता ॥ यमिर

यमग्ने पृथक् मर्त्यं मवा वाजेषु यं जुनः ॥ स यंता राश्वतीषु ॥ २॥ २३॥ यं ॥ अग्ने ॥ पृथक् ॥ मर्त्यं ॥ अवाः ॥ वाजे
षु ॥ यं ॥ जुनाः ॥ सः ॥ यंता ॥ राश्वतीः ॥ इषः ॥ २॥ २३॥ यं मर्त्यं रक्षसि विभो यं युक्त प्रेरयस्यपि ॥ ज्ञाना ज्ञानात्म
के चैव स गंतानि नित्यं सत्स्वत्वं ॥ भोगान्वा मुक्तिगान्नित्यानि हवे दुपचारतः ॥ २॥ २३॥

त्रयार्थः ॥ गंताराश्वतीरेषु इत्यस्य व्याख्यानांतरं नित्यान्भोगान्वेति ॥ कथं भोगानां नित्यत्वं इत्यत उक्तं ॥ मुक्तिगानिति ॥ अग्निविषये
कथमिति चेत् ॥ ऐहिकभोगविषयं ॥ आरव्याख्याम ॥ कथमिह नित्यमित्यत आह ॥ इहेति ॥ उपचारबीजं बद्धुं कालीनत्वं ॥ २॥ २३॥

नकिः परिपूर्णः ॥ संततबलः ॥ सहस्रः ॥ सहस्रतिबलनाम ॥ त्यइति नोते उर्यः ॥ सहसा ॥ बलेन ॥ त्यः संततः ॥ सहस्रः ॥ सहः शब्दस्य भुमागमः ॥ यद्वा स
हसः ॥ वायोः पुत्र एवाग्नि रितिसहस्रः ॥ त्यइत्यपत्यार्थे तद्धितः ॥ हे सहस्र ॥ अस्य ॥ यमर्त्यमिति प्रकृतस्य ॥ तदीयस्य तु ॥ कयस्य चित् ॥ कस्य चित् ॥ अ
वाय्यः ॥ श्रवणी यः ॥ श्रुतिस्वरवृत्तौ ॥ सप्रसिध्दतमोऽपि वा ॥ बहुर्पीतियावत् ॥ वाजः भोगः ॥ पर्येत प्रयासः ॥ परिपूर्णः ॥ नकिः नैवास्ति ॥ महा

नकिरस्य सहस्रपथेता कयस्य चित् ॥ वाजो अस्ति श्रवाय्यः ॥ ३ ॥ २३ ॥ नकिः ॥ अस्य ॥ सहस्र ॥ परिऽ एता ॥ कयस्य ॥
चित् ॥ वाजः ॥ अस्ति ॥ श्रवाय्यः ॥ ३ ॥ २३ ॥ परिपूर्णोऽस्य नैवास्ति त्वदीयस्य तु कयस्य चित् ॥ भोगोऽपि बहुलो यस्माद्विस्
त्येन पुनः पुनः ॥ सहस्रः संततबलः सहस्रः पुत्र एव वा ॥ श्रवाय्यः श्रवणीयश्च सप्रसिध्दतमोऽपि वा ॥ ३ ॥ २३ ॥ ६७ ॥

नपि भोगस्त्वङ्कानां परिपूर्णो न भवतीति त्वेतदुपपादयति ॥ यस्मादिति ॥ दिस्सि ॥ ददासि च ॥ यतो महाभोगान् ॥ पुनः पुनः स्तेभ्यो ददासि त
स्मात्तेषां नकोऽपि भोगोऽतिमइति भावः ॥ यद्वा ॥ यस्मात् ॥ पुनः पुनः ॥ इति उच्च भोगभोगं ददासि ॥ तस्माद्बहुलोऽपि सासारिकभोगः तेषां परिपूर्णः ॥ तुच्छ
एवेति ॥ ३ ॥ २३ ॥

आस
४६

आनः ॥ उत्तम ॥ हे अग्ने ॥ त्वं ॥ परमेषु वाजेषु ॥ अन्नेषु ॥ नः ॥ अस्मान् ॥ आभज ॥ तथामध्यमेषु ॥ वाजेषु ॥ नः ॥ आभज ॥ अन्नपरममध्यमग्रह
णमध्यमानामयुपलक्षणं ॥ तथा वाजग्रहणं सर्वभोगानां ॥ ततश्चोत्तमाधममध्यमेषु भोगेषु स्मान्निर्गुज्यमानेषु सत्कृत्वमस्मान् रक्षकत्वे

आनो भज परमेषु वाजेषु मध्यमेषु ॥ शिक्षावस्वो अंतमस्य ॥ ५ ॥ २२ ॥ आ ॥ नः ॥ भज ॥ परमेषु ॥ आ ॥ वाजेषु ॥ मध्यमेषु ॥ शिक्षा ॥
वस्वः ॥ अंतमस्य ॥ ५ ॥ २२ ॥ उत्तमाधममध्यमेषु भोगेषु स्मान्निर्गुज्यमानेषु सत्कृत्वमस्मान् रक्षकत्वेन शिक्षास्मान् ज्ञानवत्त्वमेव च ॥ अंतमोक्षे मि
तत्वेन ज्ञानमंतममुच्यते ॥ ५ ॥ २२ ॥

नावाहुहि ॥ त्वद्वक्षिता वयं सर्वभोगभोक्तारो भूयास्मेत्युक्तं भवति ॥ तथोत्तमस्य ॥ ज्ञानलक्षणस्य ॥ वस्वः वस्तुनः ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ ज्ञानवत्त्वर्थे च ॥
अस्मा शिक्षयेति यावत् ॥ इदमेव मुर्ये प्राथम्यं ॥ नतु भोगा इत्येव शब्दः ॥ अंतमशब्दस्य ज्ञानवाचित्वे कथं इत्यत आह ॥ अंतइति ॥ अंतं स
सारस्येति शेषः ॥ तस्यार्थो माक्ष इति ॥ तादर्थ्ये सप्तमी ॥ मोक्षसाधनतयेति यावत् ॥ मितत्वेन प्रमितत्वेन ॥ आतो नुपसर्गे कः ॥ ५ ॥ २२ ॥

सवाजं॥ वाजंतारयिता॥ अग्ने॥ सः प्रकृतः॥ त्वदीय एव॥ विश्वचर्षणिः॥ सर्वप्रजाधिपो भूत्वा॥ दानेन गवां वलीवर्दानां समाप्तत्वात्॥ अर्वद्विः॥ अ
वै॥ वाजमन्त्रं॥ तरुता॥ तारयिता॥ तरतिरज्ञानयत्यर्थे॥ आनेता॥ अस्तु॥ भवेत्॥ त्वद्भक्तश्चक्रेव तर्भवतु॥ अर्थिभ्यो गाभ्यश्च ददातु॥ यथागेदाने धान्या
नयनादिकमश्वैरेव कुर्यात्तथेति प्रायः॥ किंच॥ विप्रेभिः॥ विप्रेः॥ करणे॥ सनिता॥ दाता॥ अस्तु॥ कुतः॥ विपुलदानतः॥ तावद्विपुलदाता भवतु॥

सवाजं विश्वचर्षणिरर्वा द्विरस्तु तरुता॥ विप्रेभिरस्तु सनिता॥ ४॥ २३॥ सः॥ वाजं॥ विश्वचर्षणिः॥ अर्वतः॥ विप्रेभिः॥ अस्तु॥
तरुता॥ विप्रेभिः॥ अस्तु॥ सनिता॥ ४॥ २३॥ वाजंतारयितानेता सर्वद्विर्गो समाप्तिः॥ त्वदीयस्तु भवेद्विप्रेर्दाता विपुल
दानतः॥ युधस्य तारको न्नस्य दाता भोग्यस्य वा भवेत्॥ इंद्रियैस्तमसा युध्यं तरुता ज्ञानदोधवा॥ ४॥ २३॥ ४॥
यदेकस्य दातुमशक्यत्वेन विप्रान् करणीकुर्यादिति भावः॥ प्रकारांतरेण व्याचष्टे॥ युधस्येति॥ सः त्वदीयः॥ विश्वचर्षणि भूत्वा॥ अर्वद्विः अश्वैः॥
वाजं तरुता॥ युधतारकः॥ परगः॥ अस्तु॥ तथा विप्रेभिः॥ विप्रेभ्यः॥ वाजं सनिता॥ अन्नस्य भोगस्य वा दाता भवेदिति॥ प्रकारांतरेण व्याख्याति॥ इंद्रियै
रिति॥ सः त्वदीयः विश्वचर्षणिः॥ बहु शिष्यः॥ अर्वद्विः इंद्रियैस्त्वद्विषयै वाजं॥ तमसा गुणेन सह॥ युध्यं॥ तस्य तरुता॥ अस्तु॥ तथा विप्रेभ्यः॥ सनिता ज्ञान

दः॥ अस्ति स भवार्थः॥ ४॥ २३॥

जराबोधः ॥ स्तुतिबोधा ॥ जरतिस्तुत्यर्थः । जरं स्तुतिं बुध्यत इति जराबोधः । हे जराबोधः ॥ यतः । त्वं जराबोधः । स्तुतिबोधा । तत्तस्माद्गुडाय रुजां विद्रावका
य । ईशाय । विष्णवे । तुभ्यं । ईं स्तोमं । अत्यक्षा मुच्यैः क्रियमाणानां स्तुतिं ॥ विविदि । विशेषेण विधिः । सर्वदाऽवधारय । त्वद्विषयाभिमां स्तुतिं त्वमवधार
येत्यर्थः ॥ ननु परमेश्वरः सर्वज्ञः तत्कथं विशेष्यस्तुतिबोधाकथ्यते । कथंचनित्यज्ञानो विविद्वीति प्रार्थयितुं सत आह ॥ नित्येति ॥ सर्वज्ञोपीत्यपि ग्राह्यं । त
त्फलं स्तुतिफलं । वेत्ता स्तुतेः । विधीति प्रार्थयते चेत्यपि दृष्टव्यं । किमर्थं । यज्ञियाय । यज्ञे भवाय । विशेषेण । सर्वस्मै जनाय । तस्य योजनसिद्धये ॥ प्रसिद्धा

जराबोधतद्विविदि विशेषेण यज्ञियाय ॥ स्तोमं रुद्राय दृशीकं ॥ ५ ॥ २३ ॥ जराऽबोधः । तत् । विविदि । विशेषेण । यज्ञियाय । स्तोमं । रुद्राय । दृशी
कं ॥ ५ ॥ २३ ॥ स्तुतिबोधा यतस्तत्त्वमवधारय सर्वदा ॥ नित्यज्ञानोपि दत्ता तत्फलं वेत्तेति कथ्यते ॥ रुजां विद्रावकेनाय प्रत्यक्षां तव वा स्तुतिं ॥ ५ ॥ २३ ॥

ग्नो व्याख्याति ॥ तवैवेति ॥ अनेन रुद्रपदमत्राग्निविषयं ॥ अन्यत्समानमित्यक्तं भवति । ईश्यायेति वदत । शिवोयत्र रुद्र इति स्तुतिं ॥ अत्रेति हासो भवति ॥
अग्निः स्तुत्यमानः । अत्रोपमुवाच रुद्र इति स्तुतिः । रोद्रा हि यत्रावदति । सतं प्रत्यक्षा वाचनाहं जानामि रुद्रं स्तोतुं त्वमेव तं स्तुहीति ॥ तदिदमुच्यते ॥ जराबोधेति ॥ रु
द्रस्तुतिवेत्ताः । तत्तस्मात् एव ॥ यज्ञियाय । विशेषेण । आदरार्थं द्विर्वचनं ॥ मध्यमितियावत् । रुद्राय रुद्रस्य स्तोमं । त्वमेव । विविदि । कुर्वितियावत् ॥ ५ ॥ २३ ॥

सरेवान् ॥ देवानां ॥ विरपतिरिव ॥ राजा यथा ॥ तथा देवान् ॥ वित्तवान् ॥ दैव्यः ॥ देवसंबंधी ॥ केतुः ॥ देवानां केतुभूतः ॥ अग्रगमित्वात् ॥ बृहद्भानुः ॥ बृहते
जाः ॥ सः ॥ असावग्निः ॥ नः ॥ अस्मदीयानि ॥ उक्थैः ॥ उक्थानि च ॥ शृणोतु ॥ २ ॥ २४ ॥ नमः ॥ अथा ॥ देवाः स्तूयंत इति शेषः ॥ अत्र महदादिशब्दनिर्दिष्टा
देवानाह ॥ नारायणेति ॥ बहुस्वरूपाश्चेत्यनेनाशिनश्चाब्दो बहुवाचीत्युक्तं ॥ नम आदुभ्य इति पु ॥ रायसमाख्यानात् ॥ एतवोर्भक्त्यादिनोक्ता ए
सरेवा ॥ इव विरपतिरिव ॥ दैव्यः केतुः शृणोतु नः ॥ उक्थैरग्निर्बृहद्भानुः ॥ २ ॥ २४ ॥ सः ॥ रेवान् ॥ इव ॥ विरपतिः ॥ दैव्यः ॥ केतुः ॥ शृणोतु ॥ नः ॥ उ
क्थैः ॥ अग्निः ॥ बृहत् ॥ भानुः ॥ २ ॥ २४ ॥ देवानां केतुभूतोऽसौ वित्तवान्विरपतिर्यथा ॥ अस्मदीयानि चोक्थानि बृहते जाः शृणोतु ॥ २ ॥ २४ ॥
नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः ॥ अजामदेनान्यदिशक्कवाममाज्याय सः शंसमावृक्षि देवाः ॥ ३ ॥ २४ ॥ नमः ॥ महत् ॥
भ्यः ॥ नमः ॥ अर्भकेभ्यः ॥ नमः ॥ युवभ्यः ॥ नमः ॥ आशिनेभ्यः ॥ यजाम देवान् ॥ यदि ॥ शक्कवाम ॥ मा ॥ ज्यायशः ॥ शंस ॥ आ ॥ वृक्षि ॥ देवाः ॥ ३ ॥
॥ २४ ॥ अथ नारायणब्रह्मपुरःस्वरूपास्तदेवामहातः शिशवः स्कंदर्वाः ॥ बहुस्वरूपास्त एव कुत्रचिद्युवानइंद्रादय एत एव ॥
व ॥ स्कंदर्वा इत्युक्तानेवेन्द्रादय इति परा मृशति ॥ कथमेकत्रैव त्रिमकारत्वं मिलित उक्तं कुत्रचिदुपविशेय इति ॥ एतदुक्तं भवति ॥ नारायणादय इंद्राता अवांतर
पित्रादिसंबंधप्रसिद्धिभूत्याः महातः शिवादिपित्रादिसंबंधत्वेन प्रसिद्धत्वे इन्द्रादयो भक्ताः ॥ त एव रूपविशेषे युवान आशिनाश्चेति ॥ एते नारायणादीनां नि
जरत्वात्कथं महत्त्वमित्याशं काव्यपास्ता भवति ॥ युवत्वेपि प्रकारेभ्यो देन महत्त्वा युक्तेः ॥

मात
४६

प्रकारांतरेण युनामपि नारायणादीनां महत्वं व्याख्याति ॥ महत्त्वमिति ॥ युनामप्येषां महत्वं युज्यते ॥ यतो गुणतो महत्त्वमुच्यते नजरसेत्यर्थः ॥ तर्हि
वयः प्रकरणविरोधः स्यादित्युक्ते युवत्वादिकमपि गुणत एवेत्याह ॥ इन्द्रादय इति ॥ त एव ॥ तदीयैः स्वैः स्वैः ॥ अपेक्षिकाल्लैः गुणैः ॥

महत्त्वमेषां गुणतोपि युनामिंद्रादयो मध्यगुणायुवान् ॥ अपेक्षिकाल्लैश्च गुणैः
स्तदीयैः समीरिता आशिना अर्भकाश्च ॥ कृतं नमः ॥

आशिना अर्भकाश्च समीरिताः ॥ नारायणवदनं तं गुणत्वस्यास्मदादिव दत्तगुणत्वस्य च भावाभ्यस्य गुणत्वाद्युवान एव
इदमः ॥ ब्रह्मादीन्मध्यगुणान् ॥ युनोपेक्ष्यात्प्रगुणत्वादस्मदादिभ्योऽप्युपेक्ष्यात्प्रगुणत्वादाशिनाः ॥ नारायणादिभ्यो ॥ युनोपेक्ष्यात्प्रगुणत्वाद
र्भका इति ॥ एवं महदादिपदार्थानुक्ता पूर्वार्थवार्क्या र्थमाह ॥ कृतमिति ॥ महदादिभ्यो देवैर्भ्यः ॥ नमः ॥ अस्माभिर्नमस्कृतं ॥

उत्तरार्धव्याख्याति ॥ शक्तिमंत इति ॥ देवैर्यूपान्मोचिताः । वयं यदि शक्तुं वायु । यजने शक्तिमंतो भवाम । तर्हि देवान्यजाम । शक्त्यु
भावेऽपि ज्यायसो ज्यायासां देवानां ॥ शंसं ॥ शंसनं स्तुतिमात्रं । मादृष्टिः ॥ दृश्युच्छेदने इत्ययेदं रूपं ॥ न लुपामः । न लुप्तं करि-म ॥ हे देवा

शक्तिमंतो यजाम न ज्यायसां स्तुतिमात्रं लुपामः ॥ एकस्य विष्णो रपि रूपभेदा अणीया
सः संत्यथवा महान्तः ॥ युवत्वं साम्येऽपि महत्वं भेदाद्युवा महानि अपि भेद उक्तः ॥ ३ ॥ २४ ॥

इति अस्त्वेवं महत्त्वादि व्याख्यानं यदा समस्ता देवा विवक्षिताः स्युः ॥ यदा तु विष्णुरेक एव विवक्षितः ॥ तदा कथमित्यत आह ॥ एकस्येति ॥
रूपभेदा ॥ रूपविशेषा ॥ वाशब्दान्मध्यमप्रकारद्वयोपेताः । ततः किमित्यत आह ॥ युवत्वेति ॥ महत्त्वभेदात् । परिमाणभेदात् । अपिशब्दे
नाभेका शिनयोः समुच्चयः ॥ ३ ॥ २४ ॥

यास
४९

सनः ॥ नितरां । अनिमानि शब्दाश्चैतन्महच्छेदेन गता भूता वारयति ॥ नितरामिति ॥ यद्यपि नीतिमानशब्देन समस्तं । तथापि सामर्थ्यान् अर्थेन संबध्यते ॥ मह
त्वं व्यापेक्षिकं भवति । अतो नितराममानत्वेन तद्व्याख्याति मित्यर्थः । पुरुष्वंद्वाच्येन लोदमार्थत्वात् पुरुषस्त्वः । पारस्करादिस्तु ॥ स इति प्रसिद्धः ॥ उत्तरत्र पुनः
स इति श्रवणात् ॥ यद्वाऽनिमानि तद्विधानेन भिन्नवाक्यत्वार्थे हिः स इत्युक्तं ॥ तेन च शब्दश्च समर्थितः ॥ धूमः केतुर्यस्येति धूमकेतुत्वं प्रसिद्धं ॥

सनो महा ५ अनिमानो धूमकेतुः पुरुष्वंद्वा ॥ धिये वा जायहि न्वतु ॥ १ ॥ २४ ॥ सः ॥ नः ॥ महान् ॥ अनिमानः ॥ धूमः केतुः ॥ पुरुषः चंद्रः ॥
धिये वा जाय ॥ हि न्वतु ॥ १ ॥ २४ ॥ नितराम मितत्वेन महात्पुरुषस्त्वश्च सः ॥ धूमकेतु इति गुरुत्मान्यधरे श्वे धूमकेतुता ॥ ता
छी लोम इति ह्यस्मात्स्त्रा धूम इतीरिति ॥ ज्ञानाया न्नाय च सनः प्रहिणोतु कर्मणां ॥ ३ ॥ २४ ॥

हरेस्तु कथमित्यत आह ॥ धूमकेतु इति ॥ हरे श्वे धूमकेतुता विवक्षिता तदा धुञ्जं पन इत्यतस्तच्छी लोम इति ह्यस्मात्स्त्रा ता छी लोम विशिष्टे
कर्तृरिमप्रत्यये कृते यस्मात् हरोति तस्माद्गुरुत्मान् धूम इतीरितः ॥ स केतुर्यस्येति व्याख्यातैवमित्यर्थः ॥ सः एव धूमः । अग्निः नः । अस्मान् ।
धिये वा जाय शानाम अन्नाय च ॥ हि न्वतु ॥ कर्मणां करणे प्रहिणोतु ॥ अः कर्मभिर्धर्मैः । वाजिर्वन्तश्च स्याम तत्र प्रेरयतु ॥ ३ ॥ २४ ॥ ७ ॥

यत्र ग्रावा ॥ नवर्चमिदं स्तुतं ॥ तत्राद्याश्वतस्त्रेणं द्युः ॥ विमुक्तपाशः श्वनः शेषः एताभिर्जुहवां चकार ॥ विस्तीर्णं ॥ हे लुगुलः ॥ स्वीकृतस्तुते ॥ इन्द्रा
यत्र यज्ञे ॥ एधुबुधः ॥ जातावेकवचनं ॥ एधुविस्तीर्णं बुधमधस्तनभागो येषां ते तथोक्ताः ॥ विस्तीर्णं धर्मास्तनाः ॥ भागशब्दो ध्याहार्यः ॥ ऊर्ध्वः ऊर्ध्व
देनासंबंधाः अभिषवो ह्युताः ॥ सोमाभिषवे क्रुत्विग्निरुह्यताः ॥ ग्रावा ग्रावाणः सोतवे सोमं सोतुं भवति संतु ॥ तत्रोल्खल सुतानां द्वितीयार्थे

यत्र ग्रावा एधुबुध ऊर्ध्वो भवति सोतवे ॥ उल्खल सुतानां वेदिं इंद्रजलुगुलः ॥ १॥ २५॥ यत्र ग्रावा एधुबुधः ॥ ऊर्ध्वः ॥ भवति ॥

सोतवे ॥ उल्खलः सुतानां ॥ अव ॥ इत् ॥ लुं इति ॥ इंद्र ॥ जलुगुलः ॥ १॥ २५॥ विस्तीर्णं धस्तना यत्र ग्रावा णो अभिषवो ह्युताः ॥

धिषणाभिषुतान्सोमानवनः स्वीकृतस्तुते ॥ उरस्वीकार इत्यस्मात्थातोस्तु सोहि ॥ जलुगुलः ॥ १॥ २५॥

षष्ठी ॥ उल्खल सुतान् ॥ धिषणाभिषुतान् ॥ धिषणं धिषण इत्यल्खल नाम ॥ नो अस्मदीयान् ॥ सोमानिति शेषः ॥ अबेडु ॥ अवतिरवा ध्यर्थः ॥
इत् ॥ उ इति निष्ठातावधारणे ॥ सर्वथैवाप्नुहि ॥ जलुगुल इत्येतत्कथं स्वीकृतस्तुतिवद्वेदित आह ॥ गुरेति ॥ अस्मात्पुनर्व्यानास्तुत्यः स्तु
तः स्वीकृतं जरति स्तावत्पुनस्तुत्यर्थः ॥ ततो भवे संयदादित्वाकिप् ॥ गुर ते श्वकस्तु ॥ उभयत्राविरोल इति विभागेन रेफस्युलकारः ॥ जर गुरतीति जलुगुलः ॥
तस्य संबुद्धिर्जलुगुलः ॥ जलुगुल इति संबोध्य इति शेषः ॥ १॥ २५॥

यत्र द्वौ। पूर्वार्धे तात्पर्यमाह ॥ फलकेति ॥ अत्र सोमाभिषवस्य हेतुफलके स्त्रियो जघनसाम्येन प्रोक्ते। अत्र स्त्रीग्रहणाभावेऽप्युत्तरत्र नारीग्रहणा
स्त्रियइति लभ्यते। मैथुनकाले स्त्रीपुंसजघनानि विचार्य न निरासामैव शब्दः ॥ फलकमोरुत्तराधरभावाभावात् ॥ अधिषवणीशब्दस्य फलक

यत्र द्वाविवजघनाधिषवण्या कृता ॥ उत्तूरखलसुतानामुवे द्विंजलुलः ॥ २॥ २५ ॥ यत्र ॥ द्वौऽऽव ॥ जघन ॥ अधिष
वण्या ॥ कृत ॥ २॥ २५ ॥ फलके भिषवस्यैव स्त्रियो जघनसाम्यतः ॥ प्रोक्ते ॥ २॥ २५ ॥

वप्रसिद्धस्योत्तूरखल आद्योर्व्यातु मयुक्तत्वात्। जघनेकदेशयोर्जघनशब्दस्य वृत्ते रूबिन्त्यादि चोपपद्यते। यत्र यत्ने। द्वौ जघनाविव। अ
धिषवण्यौ। अधिषव्यते। सोमएतयो रिति ॥ द्वे फलके कृत ॥ कृते। तत्रोत्तूरखलसुतानामिति पूर्ववत्। फलकयोरेव अधिषवणीकृत्वात्। उत्तूर
खलसुतानामिति सर्वत्रोपचारः ॥ २॥ २५ ॥

यत्र मंथां ॥ मंथरश्मीन् । यत्र मंथे । रश्मीन् । उलूखलस्येति शेषः । इव्यान्तरेण । दादयीमि । विवधते । मि । मंथां । मंथनं । यमितवाइव ॥

यत्र मंथां विवधते रश्मीन् न्यमितवाइव ॥ उलूखलसुतानामवेष्टिं इजलुलः ॥ ४१ ॥ २५ ॥ यत्र ॥ मंथां ॥ वि
वधते रश्मीन् ॥ यमितवेऽइव ॥ उलूखलऽसुतानां ॥ अव ॥ इत् ॥ उं इति ॥ इं इ ॥ जलुलः ॥ ४१ ॥ २५ ॥
मंथरश्मीन् श्वरश्मीन् यथा यत्र निवधते ॥ रश्मयो न्यत्र ना इव श्व ॥ ४१ ॥ २५ ॥

निधंतुं यथा । मंथरश्मीन् । यथा श्वं निधंतुमश्वरश्मीन् स्तंभादौ ॥ विनिवधंति ॥ तथा ॥ तत्रो लूखलसुतानां ॥ अध्यात्मं के रश्मय इत्यत
आह ॥ रश्मय इति ॥ अन्यत्र बाह्यात् । वस्तुर्थः ॥ ४१ ॥ २५ ॥

व्यास
५९

यच्चित् । इममुत्तरो चो लूखलस्यो ॥ यस्मात् । हे उलूखलक । स्वार्थकः । यद्यस्मात् । त्वं । गृहे गृहे । चित् अपि । सर्वेषु । एतद्वजमानानुष्ठितं गृहेषु ॥ अथवा ध्यात्मां
देहे देहे । सुज्यसे । युक्तो वर्तसे । पूज्यतयेति शेषः । हि । तेन कारणेन । इह यज्ञे । जयतामिव दुंदुभिः । जयतां पुंसां दुंदुभिर्वत् । द्युमत्तम । अकाशवत्तमं । उच्चै
रितियावत् । वद । ध्वनिं कुरु । कथमचेतनस्यो लूखलस्येव प्रार्थनमित्यत आह ॥ पृथिवीति ॥ तस्य । उलूखलस्य । तद्रुतः । पृथिवी गतः । वनस्पतिरिति त्र
देनेरितः । सोमस्यामात्योऽपि ॥ अपरः । उलूखलस्य देवः । वनस्पतिरिति तीरित इत्यनेन द्वितीयायाम् । वनस्पत इत्येतदुक्तार्थं भवति । आयजी इति द्वे
यच्चिद्विलिं गृहे गृह उलूखलक युज्यसे ॥ इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुंदुभिः ॥ ५१ ॥ २५ ॥ यत् ॥ चित् ॥ हि । त्वं । गृहे गृहे ॥ उलूखलक ॥ युज्य
से ॥ इह । द्युमत्तं तमं ॥ वद । जयतां इव ॥ दुंदुभिः ॥ ५१ ॥ २५ ॥ यस्माद्युक्तो गृहे गृहे ॥ देहे देहे यवातेन द्युमदुं दुभिर्वद ॥ पृथिवी देवता तस्य तद्रु
तो वा स्वयं हरिः ॥ सोमामात्योऽपरो देवो वनस्पतिरिति तीरितः ॥ सोमो वा तद्रुतो विष्णुः श्रुतः फलकदेवता ॥ वृक्षाणामपि सर्वेषामतः ॥ ५१ ॥ २५ ॥
वा उलूखलमुसलमोरिति केचित् । तदसत् । अधिष्वप्योः प्रकृतत्वेन तयोरेव द्विवचनविषयत्वेऽप्युच्यते ॥ फलकयो रप्ये चेतनयोः प्रार्थनादि संभवार्थं
प्रसंगाद्देवतामाह ॥ सोमो वेति ॥ अत्रापि सोमामात्य इत्युक्तं मनुवर्तते । तेन वनस्पती इति व्याख्यातं भवति ॥ सोमस्य तद्रुतस्य विष्णोश्च कथं वनस्पतिवत्तमित्यत आ
ह ॥ वृक्षाणामपीति ॥ देवतेति वर्तते ॥ एवं पृथिव्यास्तद्रुतस्य हरेश्च वनस्पतिवत्तममर्थनीयं ॥ अतः । यच्चिद्विष्णोस्तत्तद्रुतस्युक्तं युक्तं इति शेषः । एतेन प्राग्देहस्यो
लूखलत्वमुक्तं मिदानीं तूलूखलाधिकरणत्वमिति विरोधोऽपि परास्तः । पूर्वमचेतनस्येदानीं देवताया उलूखलरादेः कृतत्वात् ॥ ५१ ॥ २५ ॥

उतस्म ॥ वृक्षाग्रे ॥ हेवनस्पते ॥ उल्लूखल ॥ वातउत ॥ वायुस्त ॥ वायुरपि ॥ ते अग्रमित् ॥ तदभिमतवृक्षाग्र एव ॥ विवाति ॥ विविधं वातिस्म ॥ एतद्दृढनार्थं च
प्राग्वृक्षाग्रामपीकृत्तं ॥ विष्टेभ्यो पूर्वार्धितात्पर्यमाह ॥ वनानामिति ॥ विष्टुस्त ॥ प्रसिधानां भजनीयत्वेन वनराद्यर्थानां दिवौकसां वापतिः तस्माद्वनस्प
तिरिति शेषः ॥ वनेतः कर्मण्यकारः ॥ देवइति प्रसिध्वायुव्युदासार्थं ॥ अग्रे गच्छतीति ॥ सवक इति यावत् ॥ यत एव मिदः स्वीयेन वातेन तदीयवृक्षाग्र
उतस्मते वनस्पते वातो विवात्यग्रमित् ॥ अथो इन्द्राय पातवे सुनु सोममुल्लूखलः ॥ ९ ॥ २६ ॥ उत ॥ स्म ॥ ते ॥ वनस्पते ॥ वा
तः ॥ विवाति ॥ अग्रं ॥ इत् ॥ अथो इति ॥ इन्द्राय ॥ पातवे ॥ सुनु ॥ सोमं ॥ उल्लूखल ॥ १ ॥ २६ ॥ वृक्षाग्र एव तु ॥ वायुर्वाति
वनानां वा भजनीय दिवौकसां ॥ पतिर्विष्टुस्त तस्याग्रे वायुदेवो हि गच्छति ॥ पातवे स्वस्य सोमं वा मनो वा सुनु विष्टपवे ॥ १ ॥ २६ ॥
मेव चालयति ॥ नत्तन्मूलमिति ॥ अथोतस्मात् इन्द्रोऽपि कृतत्वादिति देवतांतरे ॥ विष्टेभ्यो नु यत एव त्वमिति समर्थः ॥ अथोतस्मात् इन्द्राय प्र
सिधाय विष्टपावे च ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थः ॥ इन्द्रस्य विष्टुं प्रतितु ॥ स्वस्य पातवे पानाय ॥ सोमं प्रसिधं वाद्ये ॥ अध्यात्मं मनो वा सुनु ॥ ९ ॥ २६ ॥ ॥

व्यास

५२

यत्र नारी ॥ यत्र यज्ञे स्थितयोः फलयोः अपच्यवं ॥ अधोगमनं ॥ उपच्यवं ॥ उपरिगमनं च ॥ नारी तज्जघनयुगलमिति यावत् ॥ शि क्षेते उपादत्ते तस्या
पिगतावपच्यवोपच्यवसद्भावात् ॥ तत्रो ल्लूखलकृतानां फलकयोः किं निमित्तानुपच्यवापच्यवावित्यत आह ॥ उपच्यवश्चेति संगतिभेदतः फलकद्वयसं
योगस्य शिलत्वात् ॥ ततः प्रहारपर्यायेणेति शेषः ॥ चक्रत्रयगतान्थावादिशब्दान् अध्यात्मं व्याख्याति ॥ जिह्वेति ॥ वा गिं द्रियमिह जिह्वेत्फलक्षयते ॥ रा
ग्युक्तिवचो मनसा ॥ वेदद्वारको योगः ॥ अथ शब्दः समुच्चये ॥ कुतः तथा ॥ सादृश्यादिति यावत् ॥ एवमुत्तरोपितेथा शब्दः सादृश्यं च यथासंभवं कुं ॥ उरुः
यत्र नार्यपच्यवमुपच्यवं च शि क्षते ॥ उल्लूखल कृतानामवे हिं इज्जलुलः ॥ ३ ॥ २५ ॥ यत्र नारी ॥ अपच्यवं ॥ उपच्यवं ॥ ना शि क्षते ॥ ३ ॥ २५ ॥
उपच्यवश्चापच्यवः संगतिभेदतः ॥ जिह्वाया वा श्वाग्युक्तिरुच्यते भवस्तथा ॥ खलश्चोरुस्तथा देवः सोमो मन इतीरितः ॥ जानोत्पत्तौ च फ
लकस्थाने आद्ये उदीरिते ॥ ३ ॥ २५ ॥ टीका ॥ ॥ खलश्चदेहः ॥ उरु खल इति वक्तुं ये उरुः खल इति वचनं ॥ ऊर्ध्वं खलमस्येति
उल्लूखलशब्दव्याख्याननिरासार्थं बहोरलाक्ष्याधिकार्यागीकारात् ॥ अत्रा हि धान्यादिकं चूर्ण्यते ॥ तत्र खलराद्यो वर्तते ॥ तस्य चोरुत्वं भ्रमेरुर्ध
वं ॥ सोमइति मनइति चैका र्थ इति इति यो ज्ञं ॥ अन्यथा इति भित्तिस्यात् ॥ मनः सोमलता स्मृत्तानीयमिति यावत् ॥ जानोत्पत्तौ चिति सर्वत्रान्वयः ॥
अनेन सोमरथस्थानीयं ज्ञानमिति सूचयति ॥ आश्रुशब्दोर्ध्वार्धो हित्वात्पुंनपुंसकलिंगः ॥ ३ ॥ २५ ॥

यच्चिधि ॥ सप्तर्चमिदं सूक्तं ॥ आवइंद्रमिति द्वाविंशत्युचं ॥ आद्येनोत्तरस्य च पंचदशभिरिंद्रं तुष्टाव ॥ यत्सत् ॥ हे सत्य ॥ सङ्गुण ॥ सोमपाः ॥ तुवि मघ ॥
महामरव ॥ सर्वमरवार्चनीय ॥ इंद्र ॥ यद्यस्मात् ॥ चित् ॥ एव ॥ वयं ॥ इदानीं ॥ अनाशस्ता इव ॥ अशस्ता इव ॥ अस्तुत्या इव ॥ स्मसि ॥ स्मः ॥ अत्यंता प्रशस्तानीश्व
रोपिनप्रशस्तान्करोतीति वशब्दः ॥ ततः कारणात् ॥ त्वंतु त्वमेव ॥ नः ॥ अस्मान् ॥ अग्निषु ॥ रुध्रेषु ॥ सहस्रिषु ॥ सहस्र संख्याकेषु गोषु ॥ अभ्वेषु च ॥ तद्विषये ॥

यच्चिधि सत्यसोमपा अनाशस्ता इव स्मसि ॥ आतून इंद्रं संसय गोष्वभ्वेषु अग्निषु सहस्रेषु तु वीमघ ॥ ३ ॥ २० ॥ यत् ॥ चित् ॥

हि ॥ सत्य ॥ सोमपाः ॥ अनाशस्ताः ॥ इव ॥ स्मसि ॥ आतु ॥ नः ॥ इंद्र ॥ संसय ॥ गोषु ॥ अभ्वेषु ॥ अग्निषु ॥ सहस्रेषु ॥ तुवि मघ ॥ ६ ॥

२० ॥ यत्सङ्गुणशस्ता इव स्मसि वयंततः ॥ शुभ्रवाङ्मन आदीनां विषये स्मान्प्रशंसय ॥ बहुवाच्यज्ञेययुक्तो नृत्वास्मांस्त्वमहमरव ॥ १ ॥ २० ॥

आशंसय ॥ लोकेनेति बाह्ये स्फुटं ॥ अध्यात्मंतु ॥ गौर्वक्त्रि ॥ अभ्वाः ॥ मन आदीनि ज्ञानेन्द्रियाणि ॥ ततश्च शुभ्रवाङ्मन आदीनां विषये ॥ स्मान्प्रशंसयेत्यर्थः ॥ वा
गादीनां शुभ्रत्वं शुद्धत्वं भविष्यति ॥ सहस्रत्वं संपादनाय बहुवाच्येत्याद्युक्तं ॥ ततश्च विषयद्वारकं वा गादीनां सहस्रत्वं भवति ॥ बहुवाच्यपरमात्मगुणादयः ॥
॥ १ ॥ २० ॥

व्यास

५३

शिप्रिन् ॥ सुखिन् ॥ वा जानां पते ॥ अन्नपते ॥ शचीवः ॥ शचीति वाङ्म ॥ तद्वत् च तस्य योगादितत्वेन ॥ वाग्ज्ञं दंसना ॥ दंसनानि ॥ सर्वलोकस्य कर्माणि ॥ तवात्
त्रेरितानि ॥ तद्विषयाणि च ॥ स एव विधुः स्व ॥ आतूनः ॥ २ ॥ २० ॥ निष्पापय ॥ दैत्य ॥ हे इंद्र ॥ ईश्वर ॥ मिथुदृशा ॥ मिथुदृति मिथ्यार्थे ॥ मिथ्यादृशौ ॥ सामर्थ्या

शिप्रिन् वा जानां पतेशचीवस्तव दंसना ॥ आतूनः ॥ २ ॥ २० ॥ शिप्रिन् ॥ वा जानां ॥ पते ॥ शचीवः ॥ तव ॥ दंसना ॥

आतूनः ॥ २ ॥ २० ॥ सुखिन् न्नपते वाग्ज्ञं तव कर्माणि सर्वराः ॥ २ ॥ २० ॥ निष्पापय मिथुदृशा सस्तामबुध्यमा

ने ॥ आतूनः ॥ ३ ॥ २० ॥ नि ॥ स्वापय ॥ मिथुदृशा ॥ सस्ता ॥ अबुध्यमाने इति ॥ ३ ॥ २० ॥ दैत्यरक्षः प्रजे नि

थ्यादृशौ सस्ता पुनर्बहु ॥ अबुध्यमाने नित्यं च यथानिष्पापयेत्त्वर ॥ ३ ॥ २० ॥

दैत्यरक्षः प्रजे ॥ सस्ता ॥ पसस्व मे ॥ अज्ञानिन्यो भवतां ॥ मिथ्यादृशौ स्तस्मार्थं न च व्यर्थं मित्यत उक्तं ॥ पुनर्बहुति ॥ कथं ॥ यथानित्यं चाबुध्यमाने भव
तः तथात्वं ॥ तान् ॥ निष्पापय ॥ किंच ॥ आतूनः ॥ ३ ॥ २० ॥

ससंतु ॥ स्वपंतु ॥ हे श्वराः । त्याः । ताः । व्यस्येन प्रसिधाः । अरातयः । ते तव । शत्रवः । ससंतु स्वपंतु ॥ सर्वदा । अज्ञान मोहिता भवंति यावत् ॥ किंच ॥ रातयः । तव मि
त्राणि । बोधं येव । जानं येव । तव रूपमिति रोषः ॥ शूरे तिसंबोधनस्य तात्पर्यं स्फुटं निर्भयमिति ॥ सार्थमेव वा त्या इति स्त्रीलिंगमिति ज्ञापनाय प्रजाशब्दः प्रागुक्तः ॥
अन्यथा देयस्वरस्य सी इत्यवश्यं ॥ किंच । आत्नः ॥ ४ ॥ २७ ॥ समिंद्र ॥ पापया ॥ हे इंद्र प्रभो । गर्दभं ॥ दुर्वात्कादिसाम्यात् ॥ मायावाद्याख्य गर्दभं । संमृणा । हिंसा
ससंतु त्या अरातयो बोधंतु शूररातयः ॥ आत्नः ॥ ४ ॥ २७ ॥ ससंतु ॥ त्याः ॥ अरातयः ॥ बोधंतु ॥ शूर ॥ रातयः ॥ आ ॥ ४ ॥ २७ ॥ स्वपंतु ते शत्रवस्ते स
र्वदा ज्ञान मोहिताः ॥ बोधंतु चैव मित्राणि तव रूपं स्फुटं निर्भयं ॥ ४ ॥ २७ ॥ समिंद्र गर्दभं मृणुवंत पापया मुया ॥ आत्नः ॥ ५ ॥ २७ ॥ सं ॥ इंद्र ॥
गर्दभं ॥ मृण ॥ नुवंत ॥ पापया ॥ अमुया ॥ आत्नः ॥ ५ ॥ २७ ॥ पापया मायया मिथ्या स्तुवंतं त्वामपि प्रभो ॥ मायामया स्तवगुणान संतिष
रमार्थः ॥ इति नित्यं रुवंतं च मायावाद्याख्य गर्दभं ॥ सं चूर्णयत मस्येव क्षिप्वा तस्मात्तमभिः सदा ॥ ५ ॥ २७ ॥
र्थेयं ॥ तमस्येव क्षिप्वा तस्मात्तमभिः सदा सं चूर्णय ॥ कथं भूतं ॥ नुवंतं । त्वां स्तुवंत मपि ॥ स्तुवंतो हिंसानुपपन्नेति च न वाच्यं ॥ पापया अमुया ॥ मायमेति
रोषः ॥ मायया स्तुतिं विदुषोति ॥ मिथ्येति ॥ शाठ्येनेत्यर्थः ॥ प्रकारांतरेण माययानुवंतमित्येतद्व्याख्याति ॥ मायामया इति ॥ तव श्रमायामाश्रि
त्येत्यर्थः ॥ अनेन ह्यश्लीलदेवप्रसीदेत्यादिस्तुतेः शाठ्यमूलत्वं निराकारमोकारगम्यमित्यादिवरणस्यास्तुतिलमुक्तं भवति ॥ किंच ॥ आत्नः ॥ ५ ॥ २७ ॥

व्यास

५४

आयजी ॥ द्वे फलकदेवतके इत्युक्तं ॥ आयज्यो ॥ आयजी । कर्मणीकारः । आयज्यो । संमृवूयाज्यो । वाजसातमा । वाजमन्तं स्फुटं तद्वति वाजसो ॥ जनस
नं स्वनक्रमगमो विद् । अतिरायेन वाजसौ वाजसातमो ॥ अन्नलब्ध्या मुत्तमो । उच्चा । उक्तेष्टो । ता । तो । फलको । विजर्ष्टो तो हि । विशेषेण भक्षयतो
हि । अतिभक्षको वर्तेते । कथमिदं लभ्यत इत्यत आह ॥ जहेति ॥ अस्मात् । प्रथमपुरुषद्विवचने हकारस्य भकारे रमागमे बहुल ग्रहणादकारे वैविकर
णे कृते सतीदं रूपं सिध्यतीत्यर्थः । वा विव ॥ हरी इव । अश्वौ । इंद्रस्येति शेषः । यथा । अंधासि अन्नेनि । वस्तता वस्तौ । अतिकर्मणि । अन्नभक्षकौ
ता आयजी वाजसातमो द्वौ ॥ चो विजर्ष्टतः ॥ हरी इवांधासि वस्तता ॥ २१ ॥ २६ ॥ आयजी इत्याज्यजी ॥ वाजसातम ॥ ता । हि ॥ उच्चा । विजर्ष्ट
तः ॥ हरी इवेति हरी इव ॥ अंधासि ॥ वस्तता ॥ २१ ॥ २६ ॥ आयज्यावन्नलब्ध्या मुत्तमविति भक्षको ॥ जह भक्षण इत्यस्माद्यथाश्वो वन्नभ
क्षको ॥ सोमस्य भक्षका वने ॥ २१ ॥ २६ ॥ तानो अद्य वनस्पतीः ऋषावृक्षेभिः सोतृभिः ॥ इंद्राय मधुमस्तुतं ॥ ३ ॥ २६ ॥ ता । नः ॥ अद्य ॥
वनस्पती इति ॥ वृक्षौ ॥ वृक्षेभिः ॥ सोतृभिः ॥ इंद्राय ॥ मधुमस्तुतं ॥ ३ ॥ २६ ॥ टी ॥ ॥ तथा । ननु हरी धानजोषां देरंधसो भक्षको
प्रसिद्धो । फलकयोस्तु कथं व्याख्यानमित्यत आह ॥ सोमस्येति ॥ सवनकाले सोमस्य भक्षको इति ॥ अन्नफलके विषये व्याख्येयमित्यर्थः ॥ २१ ॥ २६ ॥ तानः ।
वृक्षौ । हे वृक्षौ । अतिमहत्तरौ वनस्पती तातौ । उक्ते स्वदूषौ । मुवा । वृक्षेभिः महद्भिः । सोतृभिः । सहा इंद्राय । नः । अस्मदीयं । मधुमस्तु । स्वादुमुक्तं । सोममिति
शेषः । स्तुतं । स्तुतं । यद्यप्यष्टशब्दे महन्नामैव तथापि सोतृणां महत्त्ववद्देवता महत्त्वं न भवतीति प्रदर्शनायाति महत्तरावित्युक्तं ॥ २१ ॥ २६ ॥

सर्वं ॥ हे इन्द्र ॥ परिक्रोशं ॥ परिक्रोशकरं ॥ निंदकं ॥ सर्वं ॥ पापिनं ॥ जनं ॥ जहि ॥ जंभय ॥ श्वादिभिर्निर्मुक्तं दंशय ॥ कथं ॥ एकदाश्वं ॥ एकाः ॥ क्रवचाः ॥ तैः ॥ दश्वं दंश
नं ॥ क्रकचैर्दरुणो दंशनं ॥ यथेति शेषः ॥ किंच ॥ आत्नः ॥ ७ ॥ २७ ॥ आवः ॥ हे वाजयंतः ॥ वाजं युधं ॥ तत्कुर्वीतः ॥ तत्करोतीति णिच् ॥ सुध्यंतः ॥ योधारः ॥
यद्वा वाजमन्तं ॥ सर्वभोगोपलक्षणं ॥ चेदं ॥ वाजं ॥ सर्वतोभोगान् ॥ भुंजत इति प्रातिपदिका ह्यत्वर्थ इति णिच् ॥ भोगिनः ॥ देवा इति यावत् ॥ एवमनन्त
सर्वपरिक्रोशं जहि जंभया एकदाश्वं ॥ आत्नः ॥ ७ ॥ २७ ॥ सर्वं ॥ परिः ५ क्रोशं ॥ जहि ॥ १ जंभय ॥ एकदाश्वं ॥ आ ० ॥ ७ ॥ २७ ॥ सर्वं
परिक्रोशपरं पापिनं जहि जंभयं ॥ दंशय श्वादिभिर्निर्मुक्तं क्रकचैर्दंशनं यथा ॥ ७ ॥ २७ ॥ आव इन्द्रं क्रिविं यथा वाजयंतः शतक्रतुं ॥
महिष्ठं सिंच इन्द्रभिः ॥ ७ ॥ २८ ॥ आ ॥ वः ॥ इन्द्रं ॥ क्रिविं ॥ यथा ॥ वाजयंतः ॥ शतः ५ क्रतुं ॥ महिष्ठं ॥ सिंचे ॥ इन्द्रभिः ॥ ७ ॥ २८ ॥ हे वा
जयंतो ॥ सुध्यंतो देवा भोगिन एव वा ॥ सोमैर्विन्द्रमासिंचे क्रिविं द्रुपं कृतैः ॥ कर्तारिमीशमिव वा स्वदृष्टो तो हरेर्भवेत् ॥ ७ ॥ २८ ॥
मिच्छन्नहमिति व्यानमपाकरो ॥ अनेक व्यस्ययापत्तेः ॥ वः ॥ युष्माकं ॥ स्वामिनं ॥ शतक्रतुं ॥ महिष्ठं ॥ पूज्यतमं ॥ इन्द्रं ॥ इन्द्रभिः सोमैः ॥ अहं ॥ आसिं
चे ॥ कमिव ॥ क्रिविं ॥ द्रुपं ॥ यथा यद्वा ॥ सार्वभौमं ऐन्द्रे महाभिषेके यथाभिषिंचति तथेत्यर्थः ॥ नृपः ॥ कुतः क्रिविः ॥ कृतैः ॥ पालना ॥ देः ॥ करणात् ॥ क
रोतेः ॥ क्रिविः ॥ यद्वा क्रिविं यथा ॥ जगतः कर्तारिं ॥ ईशं विष्णुमिव ॥ नन्विन्द्रोऽपि यदा विष्णुस्तदा कथमित्यत आह ॥ स्वेति ॥ हरेर्विष्णोः स्वदृष्टो तो भवेत् ॥ ७ ॥ २८ ॥

व्यास

५५

शतं वा ॥ शतेन वा ॥ यः ॥ अयं ॥ इन्द्रः ॥ शचीनां ॥ श्रुध्वानां ॥ समाशिरां ॥ संगताशिराणां ॥ आशिरावतां ॥ दीर्घश्छंदसः ॥ स्त्रीलिङ्गो वा ॥ शिरः
श्चः ॥ सोमानामिति शेषः ॥ शतं वा ॥ शतेन वा ॥ सहस्रं वा ॥ सहस्रेण वा ॥ इत्तुक्चित् ॥ न उ ॥ नैव ॥ आरीयते ॥ आलीयते ॥ निलीनो भवति ॥ युगपदेदीय
मानैरपि सोमैर्न तस्या लंबुधिर्भवतीति बहुभोगशक्तिमानिति भावः ॥ किमिव ॥ निम्नं ॥ पाताल इव ॥ अत्रनेकभयत्र संबध्यत इत्तुक्चित् भवति ॥ प्र

शतं वा यः शचीनां सहस्रं वा समाशिरां ॥ एतु निम्नं नरीयते ॥ २ ॥ २८ ॥ शतं ॥ वा ॥ यः ॥ शचीनां ॥ सहस्रं ॥
वा ॥ समं ॥ आशिरां ॥ आ इत् ॥ ऊं इति ॥ निम्नं ॥ न ॥ रीयते ॥ २ ॥ २८ ॥ शतेन वा सहस्रेण सोमानाशिरा
वतां ॥ पाताल इव नैवायं निलीनो भवति क्वचित् ॥ विलापयति तानैव ॥ २ ॥ २८ ॥

कारांतरेण व्याचष्टे ॥ विलापयतीति ॥ तान्सोमानैव ॥ अनेनैव मुक्तं भवति ॥ यः इन्द्रः ॥ शचीनां ॥ समाशिरां ॥ सोमानां ॥ शतं वा सहस्रं वा ॥ रीयत एव ॥
अंतर्गत्तु यथेयं ॥ विलापयत्येव ॥ स्वस्मिन्नंतर्भा वयत्येव ॥ किमिव ॥ निम्नं ॥ बह्वपि जलं पातालं यथा तथैवेति ॥ तमासिंचेति पूर्वेषां च यः ॥ २ ॥ २८ ॥

संयत् ॥ बलिने ॥ मद्यस्मात् ॥ एना ॥ एतानि ॥ विश्वानि च ॥ अस्य इन्द्रस्य ॥ उदरे ॥ प्रविष्टानि ॥ रुष्मिणे बलिने ॥ इन्द्राय ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थः ॥ मदाय तृप्तये ॥
व्यचो न संदधे इति वक्ष्यमाणमर्थवशाद् दुबचनं तं संबध्यते ॥ व्यचोसि ॥ व्यक्तीः ॥ प्रभावान् ॥ क्वचि नैव संदधुः ॥ हिरव धारणे ॥ किंच ॥ समुद्रः ॥ समु-
द्रेकाकारणात् समुद्राख्या प्रकृतिश्च ॥ नैव व्यचो व्यक्तं संदधे ॥ कुतः ॥ अस्य ॥ महत्त्वतः ॥ तस्मादिति पूर्वण संबधः ॥ सप्रकृतिकानि विश्वान्युदरं प्रविश्यत
संयत् मदाय रुष्मिण एना ह्यस्योदरे ॥ समुद्रे न व्यचो दधे ॥ ३ ॥ २८ ॥ सं ॥ यत् ॥ मदाय ॥ रुष्मिणे ॥ एना ॥ हि ॥ अस्य ॥ उदरे ॥ समुद्रः ॥ न ॥ व्यचः ॥
दधे ॥ ३ ॥ २८ ॥ बलिने स्मै मदाय च ॥ संदधु नैव विश्वानि व्यक्तीरस्योदरे क्वचित् ॥ समुद्रेकात् समुद्राख्या प्रकृतिश्च महत्त्वतः ॥ ३ ॥ २८ ॥ अयमुत्ते सम-
तसिकपोत इव गर्भधिं ॥ वचस्तच्चिन्म आहसे ॥ ४ ॥ २८ ॥ अयं ॥ कुं इति ॥ ते ॥ सं ॥ अतसि ॥ कपोतः ॥ इव ॥ गर्भः ॥ धिं ॥ वचः ॥ तत् ॥ चित् ॥ नः ॥
आहसे ॥ ४ ॥ २८ ॥ तवैवायं प्रपंचश्च कपोतो गर्भधिं यथा ॥ सम्यग्व्याप्नोषि विम्वंचतस्मो नो वाच आहसे ॥ ४ ॥ २८ ॥
मिं ॥ जनयितुं नालं किमु तसो म इति ॥ ३ ॥ २८ ॥ अयमुत्ते ॥ तवैव ॥ हे इन्द्र ॥ अयं प्रपंचः ॥ चराद्वा अकृतिश्चेति शेषः ॥ ते उ ॥ तवैव ॥ तदधीन एव ॥ किंच ॥ गर्भधिं ॥ ग-
र्भो धीयते चेति गर्भशयं ॥ कपोत इव ॥ कपोतो यथा ॥ व्याप्नोति तथा ॥ समतसि ॥ अतसा तत्प्रगमने ॥ सम्यग्व्याप्नोषि ॥ विम्वमिति शेषः ॥ तत्तस्मात् ॥ चित् ॥ एव नः ॥ अ-
स्माकं ॥ रुषीणां ॥ वचः ॥ वेदं ॥ आहसे ॥ वहः ॥ संप्रसारणं छंदसं ॥ वहसि ॥ वेदप्रतिपाद्यो भवसि ॥ न हि परिमितप्रभावो वेदप्रतिपाद्यो भवति ॥ ४ ॥ २८ ॥

व्यास

५६

पताति ॥ दूरं च ॥ किंच ॥ वातः ॥ वायुदेवः ॥ एतान् ॥ प्रकृतान् ॥ त्वन्निंदकान् ॥ वनात् ॥ वने ॥ कुं ड्रुणा-च्या ॥ कुं ड्रुणा-च्यां ॥ तस्मिन् अस्थितो ॥ अंधस्तमसीति
यावत् ॥ दूरं दूरात् ॥ अधिपताति ॥ अंतर्गतं तथार्थं लुट् ॥ पातयतु च ॥ किंच ॥ आतूनः ॥ कथं तमो वनं इत्यत आह ॥ वनमिति ॥ वनतिः संभजनार्थः ॥ संभजनं च
दृढग्रहः ॥ वियोगाभावः ॥ अतस्तमो दृढग्रहेण वनमित्युच्यते ॥ कुं ड्रुणाचीरादस्य सनिमित्तमभिधेयमाह ॥ एवेति ॥ तत्तम एव ॥ उल्लवणावेदना ॥ कुं ड्रुणाचीति
पताति कुं ड्रुणा-च्या दूरं वातो वनादधि ॥ आतूनः ॥ ६ ॥ २७ ॥ पताति ॥ कुं ड्रुणा-च्या ॥ दूरं ॥ वातः ॥ वनात् ॥ अधि ॥ आ ॥ ६ ॥ २७ ॥ दूरं च पा-
तयत्वेतान्वासुस्तस्मिन्तमस्य धः ॥ वनं दृढग्रहेणैव तत्तमो वेदनो ल्लवणा ॥ कुं ड्रुणा-चीति संप्रोक्ता कुं ड्रुणा-ची-चक्षतो धिकं ॥ कुंभः कुं ड्रुणाभिधः
कुंभीपाकान्नीचाहितकृतिः ॥ रेफः स्वरव्यत्ययश्च तदा धिक्व्यर्थमीरितौ ॥ ६ ॥ २७ ॥ टी ॥ ॥ संप्रोक्ता ॥ स्त्रीलिंगसंघादनाय वेदनो ल्लवणे कृतं ॥
कुतः ॥ कुं ड्रुणाची-चक्षतः ॥ कः कुं ड्रुः कुतश्च तमसस्ततो नीचत्वमिसत आह ॥ कुंभ इति ॥ कुंभः कुंभीपाकः ॥ हीतिरौरो बोधमहानि स्यादिवाक्यप्रसिद्धिं दर्श-
यति ॥ तद्वृत्तिः ॥ तेषां निंदकानां गतिः तमः ॥ एवं तर्हि कुं ड्रुणाचीति भवितव्यं कुं ड्रुणाचीति कथं इत्यत आह ॥ रेफ इति ॥ अत्र रेफश्च न श्रुतिराद्वादका-
र उच्यते ॥ कुं ड्रुणाच्चेऽकारस्य नृकारः ॥ नीचेत्यत्र खरयोरीकाराकारयोर्व्यत्ययश्च ॥ तस्य कुंभीपाकान्नीचत्वस्या धिक्व्यज्ञापनार्थं प्रयुक्तौ ॥ अत एव प्राग-
कमित्युक्तं ॥ ६ ॥ २७ ॥ ७ ॥

योगे योगे ॥ तेजस्वि ॥ हे सखायः ॥ वयं । तव स्तरं । स्तव इति बलस्येव तेजसोऽपि नाम ॥ अंतर्गते मनुवर्धे ॥ तेजस्वितमं । तं । इंदं । उतये । योगे योगे । स
वेधु ध्यानयोगेषु । वाजे वाजे । सर्वेषु युधेषु । मननेषु च । हवामहे ॥ २ ॥ २९ ॥ आघ । अत्र । यदि श्रवणं इति परमेश्वरस्य श्रवणं पाक्षिकं प्रतीयते तत्परि
हाराय सोपस्करं व्याख्याति ॥ उक्तं चेदिति ॥ यद्यस्माभिरागच्छेत्कं स्यात्तदा स इंदः शृणोत्येवेत्यध्याहारः ॥ यदि । श्रवणं । श्रुयुयात् । भक्तो

योगे योगे तव स्तरं वाजे वाजे हवामहे ॥ सखाय इंदं मृतये ॥ २ ॥ २९ ॥ योगे ॥ योगे ॥ तवः ॥ तं ॥ वाजे ॥ वाजे ॥ हवामहे ॥ सखाय ॥
इंदं ॥ उतये ॥ २ ॥ २९ ॥ तेजस्वितममिंदं तं योगे योगे हवामहे ॥ २ ॥ २९ ॥ आघागमद्यदि श्रवणं सहस्त्रिणीभिः । उतिभिः । वाजेभिः
रूपनो हवं ॥ ३ ॥ २९ ॥ आ । घ । मगमत् ॥ यदि । श्रवणं । सहस्त्रिणीभिः । उतिभिः । वाजेभिः । उय । नः ॥ हवं ॥ ३ ॥ २९ ॥ उ
क्तं चेत्स शृणोत्येव श्रुतं चेदागमिष्यति ॥ बह्वर्थयुक्ताभिप्रायैरनैरप्युपनो हवं ॥ ३ ॥ २९ ॥

क्तं श्रुतं चेत् । तर्हि । सहस्त्रिणीभिः । सहस्रवतीभिः । उतिभिः । अभिप्रायैः । बह्वर्थयुक्ताभिप्रायैः सह । अन्नानां पृथगुक्तेस्तदन्यावबह्वप्यु
रुपाथान्दितुमिति भावत् ॥ वाजेभिः । अन्नैरपि । सह । अन्नानि च दातुं नः अस्माकं । हवं । आह्वानं । उपागमद्वयं । उपागच्छेदेव । आगमिष्यति ॥ ३ ॥ २९ ॥

आस

५७

अतु ॥ पुरातनस्य ॥ अहं । प्रलस्य । पुरातनस्य ॥ अनादेर्विष्णोः । ओकसः । तदो कसः । प्रसिद्धस्थानस्य । वैकुण्ठदेः । अर्थे । तु विप्रतिनरं । अक्ष
यं । इंदं । हरिं । त्वां । हुवे । हवे । आह्वयामि । तु विप्रतिः । कुत इत्यत आह ॥ महानिति ॥ तु वीतिबहुनाम् । ततो महान् । प्रस्थितः । सर्वान्वैरिणः । प्रतितिष्ठ
तीतिप्रतिः । प्रतिरयमुपसर्गः ॥ उपसर्गश्च सति क्रियावचने तत्संबन्धिनो भवन्ति ॥ असत्तु ससाधनां क्रियामहुः । दिवंचनं त्वभिप्रायमात्रेण ।

अनुप्रलस्यो कसो हुवे तु विप्रतिनरं ॥ अंतर्पूर्वपिता हुवे ॥ ४ ॥ २९ ॥ अनु ॥ प्रलस्य ॥ ओकसः ॥ हुवे ॥ तुवे ॥ प्र
ति ॥ नरं ॥ यं । ते ॥ पूर्व ॥ पिता ॥ हुवे ॥ ४ ॥ २९ ॥ पुरातनस्य विष्णोस्तदो कसोर्थे ह्ये हरिं । महान्प्रतिप्रतिस्थश्च
तु विप्रतिरितीरितः ॥ अंतर्पूर्वपिताज्ञातेवाह्वयामास विश्वं हतु ॥ त्वद्वक्त इति वा ब्रह्मा ॥ ४ ॥ २९ ॥

नतु ततः कर्मप्रवचनीयत्वं । तु विमहांश्वासौ प्रतिः । प्रतिप्रतिस्थश्चेति तु विप्रतिरितीरितः ॥ कथं भूतं । यं । ते । त्वां । पूर्व । पूर्वस्मिन्काले । ते ।
पिता । ज्ञातेवनतु जनकः । विश्वं हतु । ब्रह्मा । हुवे । आह्वयामास ॥ यद्वा ॥ ते हृदीयः त्वद्वक्तः । विश्वस्य पिता । ब्रह्मा ॥ हुवे इति आख्येयं ॥ ४ ॥ २९ ॥

तंत्वा ॥ तंत्वा ॥ हे विश्ववारा ॥ सर्ववरीणीय ॥ पुरुःकृत ॥ बहुभिराकृत ॥ सरेवे ॥ सर्वत्रवसतीति वस्तु ॥ वसो ॥ वयं ॥ तं ॥ उक्तं रूपं ॥ त्वा ॥ तं ॥ आ
शास्महे ॥ इष्टाम ॥ न केवले मस्मदर्थे ॥ जरितृभ्यः ॥ अन्येभ्योपिस्तौ तृभ्यः ॥ ५ ॥ २९ ॥ अस्माकं ॥ हे सोमपा ॥ ह सरेवे ॥ वज्रिन् ॥ शिप्रिणीनां ॥ शि

तंत्वा वयं विश्ववारा शास्महे पुरुःकृत ॥ सरेवेवसो जरितृभ्यः ॥ ५ ॥ २९ ॥ तं ॥ त्वा ॥ वयं ॥ विश्वऽवार ॥ आ ॥ शास्म
हे ॥ पुरुऽकृत ॥ सरेवे ॥ वसो इति ॥ जरितृभ्यः ॥ ५ ॥ २९ ॥ तंत्वा माशास्महे वयं ॥ ५ ॥ २९ ॥ अस्माकं शिप्रिणीनां
सोमपाः सोमपात्रां ॥ सरेवेवज्रिन्सखीनां ॥ १ ॥ ३० ॥ अस्माकं ॥ शिप्रिणीनां ॥ सोमऽपाः ॥ सोमऽपात्रां ॥ सरेवे ॥
वज्रिन् ॥ सखीनां ॥ १ ॥ ३० ॥ ॥ अस्माकं स्फुरिनां सोमपात्तृणां ॥ १ ॥ ३० ॥ ॥
प्रसरवं ॥ लिंगव्यत्ययेन स्फुरिनां ॥ सोमपात्रां ॥ आतोमनिनित्यादिनावनिष् ॥ सोमपात्तृणां ॥ तवसखीनां ॥ अस्माकं ॥ भइभववितिशे
वः ॥ १ ॥ ३० ॥

आस
५८

स्तोत्रं ॥ गिरा ॥ हे राधानां सिद्धीनां पते ॥ गिर्वाहः ॥ गिरां वेदानां बाहक प्रवर्तक ॥ वहतेरनुन्दुधिश्व ॥ ह्रस्वश्छांदसः ॥ वीर ॥ विक्रान्त ॥ यस्य ते ॥ तव ॥ स्तोत्रं ॥ अखिलं ॥
वेदवैदिकसिद्धिरोषः ॥ इयं चामे ॥ स्तुता वाक् ॥ तस्य तव ॥ विभूतिः ॥ विभूतेः ॥ ऐश्वर्यस्य ॥ प्रतिपादिका ॥ अस्तु ॥ त्वया विभूतिप्रतिपदिकेति कल्प्यतां ॥ तनु वेदाना
मर्थसंबंधस्योत्पत्तिकलात्कथमस्त्विति प्राथ्यते इत्यत आह ॥ अस्त्विति ॥ ल्यबुधनिमित्तापेक्षमी ॥ प्रसादेन फलदानमपेक्ष्यास्त्वित्येतदुदीर्यते ॥ मदीयया
स्तोत्रं राधानां पते गिर्वाहो वीरयस्य ते ॥ विभूतिरस्तु स्तुता ॥ ५ ॥ २८ ॥ स्तोत्रं ॥ राधानां ॥ पते ॥ गिर्वाहः ॥ वीर ॥ यस्य ॥ ते ॥ विभूतिः ॥ अस्तु ॥
स्तुता ॥ ५ ॥ २८ ॥ गिरां बाहक ते स्तोत्रं मखिलं वेदवैदिकं ॥ स्तुता वागियं मे च विभूतिरिति कल्प्यतां ॥ अस्त्वित्येतत्प्रसादेन फलदानादुदीर्य
ते ॥ ५ ॥ २८ ॥ ऊर्ध्वं स्तिष्ठान ऊतये स्मिन्वाजे शतक्रतो ॥ समन्येषु ब्रवाहवै ॥ १ ॥ २९ ॥ ऊर्ध्वः ॥ तिष्ठ ॥ नः ॥ ऊतये ॥ अस्मिन् ॥ वाजे ॥ शतक्रतो
तिशतऽक्रतो ॥ सं ॥ अस्म्येषु ॥ ब्रवाहवै ॥ १ ॥ २९ ॥ उत्तमः ॥ सन्वत्रयुधेजाना ज्ञानमये विभो ॥ अभिप्रेतार्थसिध्यर्थमस्माकं तिष्ठ सर्वदा ॥ मास्तिष्ठतस्तु
महं चैव त्वामन्येषु ब्रवाहवै ॥ १ ॥ २९ ॥ टी० ॥ ॥ स्तुता वाचा संप्रनो भूत्वा फलं देहीत्यभिप्रायेण स्तुता विभूतिरस्त्विति लक्षणोच्यते इति ॥
॥ ५ ॥ २८ ॥ ॥ ऊर्ध्वः ॥ उत्तमः ॥ हे शतक्रतो ॥ विभो ॥ नः ॥ अस्माकं ॥ ऊतये ॥ अभिप्रेतार्थस्य ज्ञानादेः सिध्यर्थं ॥ अस्मिन्वाजे ॥ अत्र ॥ अनुभवसिद्धे ॥ ज्ञाना ज्ञानमये युधे ॥
ज्ञाना ज्ञानहेतुना प्रमाणतदाभादीनां संबर्धे ॥ ऊर्ध्वः ॥ उत्तमः ॥ अस्मत्पक्षस्य जेतान् ॥ सर्वदा तिष्ठ ॥ अतएव मत्स्थितः त्वमहं च ॥ त्वा ॥ अन्येषु शिष्येषु ॥ संब्रवाहवै ॥
संम्यगुपदेशावहै ॥ १ ॥ २९ ॥ ६० ॥

रेवतीः॥ वित्तसंयुता इत्यादिना रेवत्यादिपदार्थोक्तवदाह॥ रेपयामि रे शब्दः॥ ततो रेवतीः रेवत्यः॥ वित्तसंयुता इति भवति॥ यद्वा पशवः रेवत्यः प्रोक्ताः पशवो
वै रेवत्य इत्यादौ॥ सदेरकारप्रत्ययः॥ दस्य च धः॥ सीदस्य स्मिन्निति स धः आश्रयः॥ मदीहर्षे॥ भावे घञ्॥ मादः स्वरवः॥ मादस्य स धः॥ उपसर्जनस्य पूर्वनिपातः॥ ततश्च स
धमादस्य स्वरवस्थिता वित्तार्थो भवति॥ तिष्ठस्य स्मिन्निति स्थितिः॥ सधमादस्य योऽधं दसीति तु नाश्रितं॥ सहस्रार्थानुपपत्तेः॥ तुविशब्दो बहुपर्यायः॥ वाज
शब्दोन्नवाची॥ स्त्रीलिंगं वैदिकं॥ अतस्तु विवाजा॥ महान्नानि॥ क्षिनिवासगत्योरित्यतो दुप्रत्ययः॥ क्षमर्निवासः॥ क्षमंतः स्थिति संयुता॥ केचिन्क्षुश

रेवतीर्नः सधमाद इंद्रे संतु तु विवाजाः॥ क्षमंतो याभिर्मदेम॥ ३॥ ३०॥ रेवतीः नः सधमादे॥ इंद्रे संतु तु विवाजाः॥ क्षमंतः याभिः मदेम॥

॥ ३॥ ३०॥ वित्तसंयुताः॥ रेवतीः पशवः प्रोक्ताः सधमादे स्वरवस्थितौ॥ तुविवाजा महान्नानि क्षमंतः स्थिति संयुताः॥ ज्ञानयुक्तं स्वरवस्थात्सतीरेस्माकं

मूर्जितं॥ ३॥ ३०॥

इत्यस्येदं रूपं मत्वा क्षमंतः कीर्तिर्मत इति व्यकुर्वते॥ तदसत्॥ धातोराब्दविशेषार्थत्वेन कीर्तेरलाभात्॥ रेवतीस्तु विवाजा इत्यस्य ज्ञानयुक्तं स्वरवार्थः॥ ज्ञानस्यैव
मुख्यवित्तत्वात् स्वरवस्यैव मुख्यान्वत्वात्॥ इदानीं वाक्यार्थमाह॥ स्यादिति॥ ऊर्जितं॥ एतदन्नादिकं॥ सधमादे॥ इंद्रे॥ अस्माकं॥ इंद्रे॥ स्वामिनि॥ सतीति शेषः॥ रेवतीः
वित्तसंयुताः॥ तुविवाजाः॥ पशवः॥ तुविवाजाश्च वा॥ संतु॥ कथं भूताः॥ वेपं॥ याभिः॥ क्षमंतः संतः॥ मदेम स्वरिनो भवेम॥ ३॥ ३०॥

आप्त

५९

आध॥ त्वद्वा॥ हे छ छमो॥ प्रगच्छ॥ त्वद्वा॥ त्वत्त्वामिकः॥ पुरुषः॥ त्वना॥ मंत्रेष्टा इत्यादेरात्मनः॥ आत्मना घत्वयैव॥ आप्तः स्यात्॥ नके
बलमन्नादिमानिति च शब्दः॥ वक्ष्यमाणसमुच्चये वा॥ किंच स्तोतृभ्यः॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थः॥ स्तोतृणां॥ तृतीयार्थे वा॥ तैः स्तोतृभिः शिष्यैः॥ आ॥ समं

आधत्वा वा त्वनाप्तः स्तोतृभ्यो धृष्ट्या वियानः॥ ऋणोरक्षं न च ऋणोः॥ ४॥ ३०॥ आ॥ घ॥ त्वाऽवा॥ त्वना॥

आप्तः॥ स्तोतृभ्यः॥ धृष्ट्या इति॥ इयानः॥ ऋणोः॥ अक्षं॥ न॥ न ऋणोः॥ ४॥ ३०॥ त्वद्वा स्त्वयैव चाप्तः॥

स्यात्स्तोतृणामासमंततः॥ इयानो गम्यमानस्तैरणतोश्च क्रयोर्यथा॥ अक्षमाश्रयभावेन॥ ४॥ ३०॥

ततः॥ इयानः गम्यमानः॥ तदाश्रयश्च स्यात्॥ इणगता विसृज्येदं रूपं॥ किमिव॥ ऋणोः॥ रणतो॥ रणतेः॥ किपि संप्रसारणं॥ शब्दं कुर्वतोश्च ऋणोः॥
चक्रपर्यायश्च शब्दः॥ चक्रणोः अक्षं॥ यथा अक्षमाश्रयभावेन वर्तते॥ तथा दार्ष्टान्तिके स्तोतृभ्य इत्युक्तत्वादत्राप्यणोरुक्तं॥ ४॥ ३०॥

अश्विनो ॥ त्वं अश्विनः ॥ गोमत् ॥ हेदस्रो ॥ अश्विनो ॥ अश्ववत्या ॥ अश्वयुक्त्या ॥ शवीरया ॥ सुखपुत्रयुजाच ॥ इषा अन्नेन ॥ सह ॥ गोमधिरण्य
वदितिक्रियाविशेषणे ॥ यथायुवयोरागमनं गोमधिरण्यवच्चस्यात् ॥ तथैव ॥ नः अस्मान्प्रति ॥ आयातं ॥ अश्वदिकं दातुमायातमिति वत् ॥ शवीरये
त्येतत्सुखपुत्रयुजेति व्याख्यातं ॥ तत्किंचिद्विशदयति ॥ शमिति ॥ यतः शंसुखं ॥ वीरश्च पुत्रः ॥ इन्द्रा न्तर्ध्वं अर्श आदिभ्यो अच् ॥ अतोयुक्तमुक्तं ॥
अश्विनावश्ववसेषायातं शवीरया ॥ गोमदस्त्राहिरण्यवत् ॥ २ ॥ ३९ ॥ आ ॥ अश्विनो ॥ अश्ववत्या ॥ इषा ॥ यातं ॥ शवीरया ॥
गोमत् ॥ दस्त्रा ॥ हिरण्यवत् ॥ २ ॥ ३९ ॥ गोमधिरण्यवच्चस्याद्यथायातं तथैव नः ॥ सुखपुत्रयुजाचाश्ववसेषां सुखयतः ॥
इजेश्वर्यं तथा वीरं वीर्यवान्मश्वनामतः ॥ गोवर्धितं चरमणं परं ब्रह्मगुणोद्धितं ॥ २ ॥ ३९ ॥
इजादिशब्दानामध्यात्ममर्थमाह ॥ इडिति ॥ ऐश्वर्यं ॥ मनोजयः ॥ इशैश्वर्य इत्यस्येदं रूपं ॥ तथा शब्दः समुच्चये ॥ वीर्यमिति अविद्या
जयेपराक्रमः ॥ नामतः ॥ नाम्ना ॥ उच्यते ॥ हितं चरमणीयं चेति परं ब्रह्म हिरण्यं तथा लोहानां भ्रष्टं तस्य सर्वतोऽपि गुणोद्धितमिति वा हिरण्यं ॥ २ ॥ ३९ ॥

आस
६३

समान ॥ हेदस्रो ॥ अश्विनो ॥ वां युवयोः भक्तानां ॥ त्वदात्मनां ॥ भवचित्तानां ॥ भगवत एकत्वादेकवचनं ॥ समानं योजनं योगो यस्य सौतथोक्तः ॥
समानयोगयुक्तः ॥ युक्तत्वं चकरणत्वेन ॥ चित्सुखत्वादमर्त्यश्च ॥ हि ॥ अयं ॥ प्रसिद्धः रथः ॥ देहः ॥ समुद्रे क्षीरसागरे ॥ ईयते ज्ञायते ॥ कोसौ समान
समानयोजनो हि वारथो दस्त्रावमर्त्यः ॥ समुद्रे अश्विनेयते ॥ ३ ॥ ३९ ॥ समानं योजनः ॥ हि ॥ वां ॥ रथः ॥ दस्रो ॥ अमर्त्यः ॥ समुद्रे ॥
अश्विना ॥ ईयते ॥ ३ ॥ ३९ ॥ समानयोगयुक्तोऽयं यथा देहस्त्वदात्मनां ॥ चित्सुखत्वादमर्त्यश्च ज्ञायते क्षीरसागरे ॥ मोक्षस्यैव ताप्रा
प्तिः समानो योग उच्यते ॥ ३ ॥ ३९ ॥
योग इत्यत आह ॥ मोक्षस्येति ॥ यावता योगेन ॥ तावान् ॥ प्रसिद्धाश्विनोक्त समानयोजनः ॥ योग्ययुक्तवान् ॥ अमर्त्यः ॥ अलौकिकः ॥ समु
द्रः ॥ ईयते ॥ आशु समुद्रगामीति ॥ ३ ॥ ३९ ॥

न्यस्यस्य। एकंचक्रं॥ हेअश्विनो। सौरस्यरथस्य। एकंचक्रं। अघ्नस्य। पर्वतनमैतत्। मानसोत्तरस्यगिरेः। मूर्धनि। मूर्ध्नि। युवां। नियेमथुः। नि
यमितौस्थः। युवाभ्यां। नियमितं वर्तत इति यावत्। अन्यत्। अपरं। चक्रं। चक्रस्थानीयोक्षप्रदेशः। द्यांपरि। दिवि। मेरो। ईयते। क्षायते। भवन्नियमनेन। प्र

न्य ३ घ्नस्यमूर्धनिचक्रंरथस्ययेमथुः॥ परिद्यामन्यदीयते॥ ४॥ ३९॥ नि॥ अघ्नस्य॥ मूर्ध
नि॥ चक्रं। रथस्य। येमथुः। परि। द्यां। अन्यत्। ईयते॥ ४॥ ३९॥ एकंचक्रं गिरेर्मूर्ध्निनियतेदि
विचापरं॥ पापेचक्रं हरि घ्नस्यपुण्यं दिव्यस्यचोपरि॥ ४॥ ३९॥

कारांतरेण व्याख्याति॥ पापमिति॥ अश्विनो। रथस्य। जगदारव्यस्य। एकंचक्रं। प्रवृत्तिहेतुत्वसामासापं। अघ्नस्य। अःविष्मः। तेनहन्यतइतिहरिघ्न
स्यदेत्यजनस्य। मूर्धनि। नियेमथुः। युवां। स्थापितवंतौस्थः। अन्यचक्रं पुण्यं। द्यांपरि। लक्षणयादिव्यस्यजनस्योपरि। भवद्वा। एव। ईयते॥ ४॥ ३९॥

व्यास
द्वि

इश्वदिंद्रः॥ तस्मादिंद्रः स्तुममानः प्रीतो मनसा हिरण्यरथंददौ॥ तमेतथाप्रतीयायशाश्वदिंद्र इति॥ क्रोधात्॥ इंद्रः। प्रोद्यथद्विः। प्रभप्रव्यानइत्यस्ये
दंरूपंप्रथयद्विः। आत्मवीर्यमिति शेषः। नानदद्विः। अतिशयेन पुनः पुनर्वा नादान्कुर्वद्विः॥ शाश्वसद्विः। क्रोधात्। श्वां। भूयोभूयश्चश्वसद्विः। स्फुरैः। श
शाश्वदिंद्रः। पोषुथद्विः। जिगाय। नानदद्विः। शाश्वसद्विः। धनानि॥ सनो हिरण्यरथंदंसनावांसनः। सनिता सनये सनोदात्॥ ९॥ ३९॥ शाश्व
त्। इंद्रः। पोषुथत्। भिः। जिगाय। नानदत्। भिः॥ शाश्वसत्। भिः। धनानि। सः। नः। हिरण्यरथं। दंसनावां। सः। नः। सनिता।
सनये। सः। नः। अदात्॥ ९॥ ३९॥ क्रोधाच्छ्वसद्विः। प्रथयद्विरात्मवीर्यं स्फुरैः। शाश्वदिंद्रो जिगाय॥ धनानि नः। स्वर्णरथंचराता
लक्षा प्रादालु। भक्तेश्वनोखिलं॥ ९॥ ३९॥ टी०॥ ॥ श्वत्। सर्वदा धनानि। देत्यसंबंधीनि। जिगाय। जितवान्। दंसनावान्। कर्म
वान्। सः। इंद्रः। नः। अस्माभ्यं। हिरण्यरथं। स्वर्णमयं रथं॥ इदानीं। अदात्। प्रादात्॥ स एव च। नः। अस्माभ्यं। सनिता। अखिलमैहिकं दाता
यद्वा। सः। नः। अस्मादीयं। अखिलं हविरादिकं सनिता लक्षा। किंच। सः। नः। अस्माकं सनये लक्ष्ये। पारत्रिकलाभकृते च। भवति॥ ९॥ ३९॥

वयं हि ॥ चिंतयामः ॥ हे अश्वेन ॥ जात्यश्ववत् ॥ चित्रे ॥ सदा भद्रे ॥ इश्वरापेक्षया पुलिङ्गं ॥ इवादियुक्तं मुपमानमुपमेयवृत्तीति ततोऽपि संबुद्धिः ॥ अरु
षि ॥ अरुणे वर्णितः ॥ चन्द्राद्योगुणसमुच्चये ॥ वयं ॥ अंतात् ॥ अपराकात् ॥ अंतपराकयोरा ॥ पंचम्यर्थे षष्ठी ॥ आउ ॥ भिविधो ॥ विश्वं ॥ ते तवैकस्येति ॥ अमन्म
हि ॥ चिंतयंतो हि सदा चिंतयामः ॥ पराकांतौ व्याचष्टे ॥ पराक इति ॥ श्रीरेव पराकः ॥ कथं ॥ कुरु रेवेति कृत्वा ॥ परं आसम्पकं कं अस्येति पुलिङ्गं साम

वयं हिते अमन्मह्यं तादापराकात् ॥ अश्वेन चित्रे अरुषि ॥ ६ ॥ ३९ ॥ वयं ॥ हि ॥ ते ॥ अमन्महि ॥ आ ॥ अंता
त् ॥ आ ॥ पराकृत् ॥ अश्वेन ॥ चित्रे ॥ अरुषि ॥ ६ ॥ ३९ ॥ चिंतयामस्तद्वैकस्य विश्वमांतपराकयोः ॥ पराकः
कुरु रेवेव श्रीरंतः कलिरुदाहृतः ॥ नरकस्वर्गयोरेव देव्युपाउदिता यदा ॥ जात्यश्ववत्सदा भद्रे चरुयो ॥ ६ ॥ ३९ ॥

व्योषितत्वात् ॥ अंतः कलिः सकलजीवां सत्त्वात् ॥ लक्ष्मीपूर्वकलियर्षतं विश्वंतवैवस्वमिति जानीमः इत्यर्थः ॥ प्रसिध्यामुपस्येतदसंभवा
दांतादापराकादिति प्रकारांतरेण व्याख्याति ॥ नरकेति ॥ यदा लक्षाः देवी ॥ अत्रा ॥ उदिता ॥ तदा ॥ नरकस्वर्गाभ्यामित्येव व्याख्येयं ॥ अंतं विनाश
उः रवं नरकः ॥ परमस्वरत्वात् पराकः ॥ स्वर्गः नरकस्वर्गयोः ॥ देवी ॥ स्वामिनीति स्वार्थ एव वा षष्ठी ॥ ६ ॥ ३९ ॥

मास
६३

तंतेभिः ॥ अनादिवो दुहितरित्येतत्प्रसिध्यामुपस्येतदसंभवा
परमेश्वरे दिवो दुहितृत्वं घटयति ॥ तदिति ॥ वाचा व्यंग्यत्वादेव ॥ हे दिवो दुहितः ॥ उषः ॥ त्वं ॥ येभिः ॥ येः प्रसिधेः ॥ वाजेभिः ॥ वाजेः ॥ अन्नानि दातुमि
तियावत् ॥ अस्मान् प्रति ॥ आगहि ॥ आगच्छ ॥ अस्मे ॥ अस्माक ॥ रयिं ॥ वित्तं च ॥ निधारय ॥ निश्चितं स्थापय ॥ ७ ॥ ३९ ॥ अन्नः शेषदृष्टा क्रुचो व्याख्यायो
त्तरासाम् पिं देवता श्रवाह ॥ अग्नीति ॥ यः सूर्यगं ॥ स्वर्गाभिर्धं हिरण्यनामानं विष्णुं ॥ संस्तु वान् ॥ स्वर्गं स्तुपति ॥ हिरण्यं स्तुपति ॥ प्रसि
त्वं येभिरागहि वाजेभिर्दुहितृदिवः ॥ अस्मे रयिं निधारय ॥ ७ ॥ ३९ ॥ त्वं ॥ तेभिः ॥ आ ॥ गहि ॥ वाजेभिः ॥ दुहितः ॥ दिवः ॥ अस्मे इति ॥ रयिं ॥ नि ॥
धारय ॥ ७ ॥ ३९ ॥ प्राणवाक्स्तुते ॥ तद्व्यंग्यत्वात् ॥ हिरेव दिवस्फुत्र उदाहृतः ॥ ७ ॥ ३९ ॥ अग्नीं द्वादिगतं पृथक् स्थितमपि स्तोत्रं च्यु
तं भक्तिः ॥ स्वर्गं स्तुपति प्रसिद्धिं मगमद्यः ॥ संस्तु वन्सूर्यगं ॥ विष्णुं स्वर्गं समानचारुवपुषं स्वर्गाभिर्धं शाश्वतं तं द्वापरतो भवच्चम
हितः ॥ स ज्ञानमाय्याप्तवान् ॥ ॥ टीका ॥ ॥ धिं अगमत् ॥ सु अस्तु तावित्यस्माद् उपप्रत्ययः ॥ हिरण्यं स्तुपति ॥ हिरण्यं स्तु
पति ॥ विष्णुः कुतो हिरण्यनाम ॥ स्वर्गं समानचारुवपुषं ॥ तर्हि रूपवत्त्वादनित्यः ॥ शाश्वतं ॥ यश्च तं विष्णुं ॥ दृष्ट्वा ॥ परतः परैः ॥ महितः पूजितश्च ॥ अग
वत् ॥ स ज्ञानमाय्याप्तवान् ॥ सहिरण्यं स्तुप आंगिरसः ॥ उत्तराभिः क्रुम्भिः ॥ अग्नीं द्वादिगतं पृथक् स्थितमपि ॥ अग्नादिनामानं ॥ अच्युतं ॥ भक्तिः स्तो
त्रं ॥ अग्नीं द्वादिदेवतास्तत्र तत्र वक्ष्यामि ॥ ७ ॥ ३९ ॥

त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा ऋषिः ॥ अष्टादशार्चमिदमाग्नेयं सूक्तं ॥ अंगेरसः ॥ शरीरे सार इत्थं गिरा उच्यते ॥ ज्ञानतः ज्ञानवत्त्वात् ॥ ऋषिश्चोच्यते ॥
 नत्वांगिरसा ऋषिणैक्यादित्येव शब्दः ॥ दिवौकसां प्रियत्वेन देवानां सरवा चोच्यते ॥ योजनात् ॥ हे अग्ने ॥ त्वं प्रथमः सर्वोत्तमः ॥ असि ॥ तथा ॥ अं
 गिरा ऋषिः ॥ देवः शिवः सखात्सकः देवानां सरवा ॥ अभवः ॥ सर्वदा भवसि ॥ किंच ॥ भोजित्येः ऋष्टयः आयुधविशेषाः येषां ते भ्राजदृष्टम् ॥
 त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा ऋषिर्देवो देवानामभवः शिवः सरवा ॥ तव व्रते कवयो विद्मनापसो जायन्त मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ १३ ॥ ३२ ॥
 त्वं ॥ अग्ने ॥ प्रथमः ॥ अंगिराः ॥ ऋषिः ॥ देवः ॥ देवानां ॥ अभवः ॥ शिवः ॥ सरवा ॥ तव ॥ व्रते ॥ कवयः ॥ विद्मनाऽपसः ॥ अजायन्त ॥ म
 रुतः ॥ भ्राजत ॥ ऋष्टयः ॥ १३ ॥ ३२ ॥ अंगेरसो ज्ञानं त एव चर्षिः सरवा प्रियत्वेन दिवौकसां सखात्सकः हरिः ॥ तव व्रते नैव सवि
 द्यकर्मिणो महाविज्ञाना मरुतो बभूवुरे ॥ १३ ॥ ३२ ॥ टी. ॥ ॥ यः मरुतः ॥ अतीतवर्तमाना वायवः ॥ तव व्रते ॥ व्रते नैव ॥
 त्वद्विषयव्रतवत्त्वेनैव ॥ विद्मनापसः ॥ विदेः ध्यन् ॥ विद्मना विद्यया सहितमपः कर्म येषां ॥ सविद्यकर्मणः संतः कवयः महाज्ञानाः ॥ अजायन्त ॥
 बभूवुरे ॥ बभूवुः ॥ इत्थं रात्रौ न ज्ञानं सहितकर्मणा पुनः कथं ज्ञानावाप्तिरित्यतो महच्छब्देन वीतिवत् ज्ञानं विशिनेष्टि ॥ १३ ॥ ३२ ॥ ॥

It ends here.

वास

६४

कस्ते ॥ उषस्योयंत च ॥ कोमर्तः ॥ हे कधप्रिये ॥ अमर्त्ये विभावरी ॥ उषः ॥ कः ॥ मर्तः ॥ मर्त्यः ॥ ते तव ॥ भुजे भोगाय भवति ॥ न कोपि ॥ कधप्रिये इत्येतद्वा
 च्ये ॥ अत इति ॥ सर्वप्रियमेव यस्य न किंचिदुःखकारणं ॥ स सर्वप्रियः ॥ यतो भवान् सर्वप्रियः ॥ अतः कधप्रियः ॥ तस्य स्त्रीरूपस्य संबुद्धिः ॥ कधप्रिये क
 धमेतद्भुज्यत इत्यत आह ॥ किमपीति ॥ कधशब्दः किमपीत्यस्यार्थे निपातः ॥ सर्वमपीत्यर्थः ॥ सर्वप्रियमेव न त्वप्रियं किमपीत्येतत्कुत इत्यत आह ॥
 कस्त उषः कधप्रिये भुजे मर्तो अमर्त्ये ॥ कं नक्षसे विभावरी ॥ ५ ॥ ३३ ॥ कः ॥ ते ॥ उषः ॥ कधऽप्रिये ॥ भुजे ॥ मर्तः ॥ अमर्त्ये ॥
 कं ॥ नक्षसे ॥ विभाऽवरि ॥ ५ ॥ ३३ ॥ कोमर्तस्त्वभोगाय यतः सर्वप्रियो भवान् ॥ किमपि प्रियमस्येति पूर्णानि
 दात्ते कधप्रियः ॥ आप्तकामत्वंतः कं वा गच्छसि स्वाभहेतुतः ॥ विशेषाद्वा दृते विष्णुः कथितश्च विभावरी ॥ ५ ॥ ३३ ॥
 पूर्णनिंदात्पूर्णनिंदत्वादिति ॥ यतस्त्वं ॥ अमर्त्या ॥ पूर्णनिंदाच ॥ अतः ॥ तव भोगः कथं मर्त्या धीन इति ॥ कं नक्षसे ॥ क्षणगतौ ॥ आप्तकामत्वंतः
 कारणात् स्वाभहेतुतः ॥ कमेव प्रतिगच्छसि ॥ न कंचन प्रति ॥ विभावरीति व्याचष्टे ॥ विशेषादिति ॥ विशेषाद्वा ॥ विशेषाभा ॥ तथा ॥ जगदावर
 णात् ॥ विशिष्टाभाविभा ॥ दृष्टोते रकारः ॥ स्त्रियामीकारः ॥ विभयावरी विभावरी विभावरी चेति संबधः ॥ ५ ॥ ३३ ॥

जरबोधः॥स्तुतिबोधा॥जरतिस्तुत्यर्थः॥जरंस्तुतिं बुध्यत इति जरबोधः॥हेजरबोधः॥यतः॥त्वंजरबोधः॥स्तुतिबोधा॥तत्तस्माद्रुद्राय
 रुद्रं विद्मः॥कायः॥इन्द्राय॥विष्णवे॥तुभ्यं॥दृशीकं स्तोमं॥प्रत्यक्षाभुञ्जेः॥क्रियमाणं तांस्तुतिं॥विविद्धि॥विशेषेण विधिः॥सर्वदाऽवधारय॥तत्
 द्विषयाभिमांस्तुतिं त्वमवधारयेत्यर्थः॥ननु परमेश्वरः सर्वज्ञः तत्कथं विशेष्यस्तुतिबोधाकथ्यते॥कथंचनित्यज्ञानो विविद्धीति प्रार्थ्य
 त इत्यत आह॥नित्येति॥सर्वज्ञोपीत्यपि प्राहः॥तत्फलंस्तुतिफलं॥वेनास्तुतेः॥विधीति प्रार्थ्यते चेत्यपि द्रष्टव्यं॥किमर्थं॥यज्ञियायाय
 जरबोधतद्विविद्धि विशेष्येयज्ञियाय॥स्तोमं रुद्राय दृशीकं॥५॥२३॥जरबोधः॥तत्॥विविद्धि॥विशेषेण विशेषः॥यज्ञिया
 य।

[This is only a repetition of page. 47. Adhyaya 2]

135
—
4

अष्टाव्यस
—
प्रथमविनायक्याय

X